504638

A MAGYAR NYOMDÁSZAT KÖNYVKIADÁS ÉS KÖNYVKERESKEDELEM TÖRTÉNETE

I

FITZ JÓZSEF

A MAGYAR NYOMDÁSZAT KÖNYVKIADÁS ÉS KÖNYVKERESKEDELEM TÖRTÉNETE

I

A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST, 1959

504638

LEKTORÁLTA

BORSA GEDEON

KÉKI BÉLA

© *Akadémiai Kiadó, 1959*

A tipográfia, kötés- és burkolóterv Kondor Árpád munkája

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné Műszaki felelős: Kondor Árpád
A kézirat beérkezett: 1958. IX. 22. Példányszám: 1500 Terjedelem: 34 A/5 ív Melléklet: 6 db
46886/59—Akadémiai Nyomda, Budapest—Felelős vezető: Bernát György

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 5496 /1959 sz.

BEVEZETÉS

A NYOMDÁSZAT JELENTŐSÉGE

Miért foglalkozunk nyomdászattörténettel?

Azért, mert a nyomdászat termékei végigkísérik az újkori ember életét, alakítólag hatnak a népek sorsára, szabályozzák azt és előmozdítják az egész emberiség haladását.

Ha a nyomdászat története csupán az iparág múltját tárgyalná, alig érdekelne mást, mint a vele foglalkozót. A nyomda működése azonban összefügg valamennyiünk életével. Nyomdatermékek szegélyezik utunkat a bábajelentéstől és születési anyakönyvi kivonattól kezdve az oltási meg újraoltási és az iskolai bizonyítványokon, kinevezési okmányokon, lakás-bejelentő lapokon, házassági levélen, gyermekeink iratain át egészen a gyászjelentésig. Közben szolgáltatja azt, ami sokunk szellemi életének lényege: az olvasmányokat meg tanulmányaink vezérfonalait. S azt is, ami fizikai létünk kísérő jelensége. A napnak szinte minden órájában nyomdatermékekkel van dolgunk: villamosjeggyel, postabélyeggel, bankjeggyel. Hivatalos értesítvények, űrlapok és magánnyomtatványok végtelen sorban fordulnak meg kezünkön. Effélék elképesztő áradata hömpölyög végig minden egyes ember életén.

Mi mindent írtak már össze a nyomdászatnak az egyén sorsába való beavatkozásáról! Például, hogy Gutenberg óta az emberi szem meggyöngült miatta. Viszont lelki szemünk élesebb lett. Kiszámították, hogy az átlagos műveltségű ember évente körülbelül 60 kötetet, 10 000 könyvoldalt és 300 hírlapszámot olvas el, — hosszú élet 50 évi szellemi tevékenysége alatt 3000 könyvet, félmillió oldalt, 15 000 vagy 20 000 hírlapszámot. S a keveset olvasó kisember is naponta legalább 2 órát, ébrenléte egynyolcadát tölti nyomtatványokkal, újságjával, feliratok és figyelmeztetések olvasásával, űrlapokkal, árjegyzékkel stb.

Ilyenekkel a nyomdászat nagyban hozzájárul életünk elbürokratizálásához, viszont segíti szabályozni a közéletet. Nyomtatásban közzétett hirdetmények, rendeletek, törvények, szabályok és a sajtó tájékoztató szolgálata nélkül a modern állami élet elképzelhetetlen.

A könyvek és a sajtó révén pedig az emberiség egészének haladása kapcsolatban van a nyomdászattal. Számtalan változatban tükrözik a népek életét, az emberi sorsot, a vágyak és törekvések harcát. Tartalmukat az irodalomtörté-

net elemzi, előállításukat a nyomdászattörténet mondja el. Mindkettő lényeges felvilágosításokkal szolgál egymásnak. Az irodalomtörténet érteti meg velünk a nyomdász törekvését, sikerét vagy sikertelenségét, a nyomdászat viszont szövegrögzítésével megbízható alapot nyújtott az irodalomtörténetnek. A középkori szövegek minden kéziratos másolata tele volt változatokkal; ezzel szemben a nyomtatott kiadás minden példánya egyforma. S ha mutatkoztak is későbbi kiadásokban az eredetiekkel szemben változatok, — pl. Heltai Gáspár Tinódi halála után annak egyes históriás énekeibe protestáns propagandisztikus célzattal olyan betoldásokat illesztett, melyek Tinódi eredeti szövegében nem voltak meg, — meg tudjuk különböztetni az irodalomtörténeti szempontból gyengébb hatékonyságú kiadásokat az író szándékát hívebben tükröző ún. „prima editio"-tól (első kiadásoktól) és a „princeps editio"-tól, vagyis a hitelesnek elismert kiadásoktól. A kéziratos másolattal szemben a nyomdai sokszorosítás az irodalom lényegét, a szerző elgondolását tudja hívebben érvényre juttatni.

Ezenkívül a nyomdászat irodalmi folytonosságot teremtett. A papírusz korszakban (az ókori Alexandriában és Rómában) is virágzott ugyan élénk irodalmi élet, — a könyvtárak révén, — a középkorban és a reneszánsz idején is hatottak kiemelkedő nagy írók (pl. Dante, Petrarca, Boccaccio, vagy nálunk Janus Pannonius, Galeotto, Bonfini), de csak hozzájuk hasonló szellemekre, — hogy úgy mondjam — csak irodalmi és olvasói társaskörökre. A közönség széles rétegeivel nem volt közvetlen kapcsolatuk. A nyomdászat olcsóbban, gyorsabban és nagy példányszámban egyszerre, sok olvasó kezébe juttatta a műveket; nyomukban irodalmi közvélemény keletkezhetett. Az írók ízlése és felfogása átáradt a tömegekbe s azokban azonnal visszhangra talált. Ez azelőtt elképzelhetetlen volt. Viszont az írók is önkéntelenül vagy tudatosan a közönség pillanatnyi irányát, hangulatát fejezték ki, — míg azelőtt csak a fejedelemre, mecénásra vagy az egyházra kellett tekintettel lenniök.

Magyar helyesírásunk is a nyomtatványok útján, a nyomdászok határozott állásfoglalása és következetessége folytán állandósult és fejlődött törvényszerűen tovább, Heltai Gáspártól máig. A kéziratkorban ez sem volt lehetséges.

A nyomdászat átalakította a nevelést is. Szenczi Molnár Albert írja: a könyvnyomtatás előtt, vagy ahol nyomda nem működött, a tanítók a biblia olvastatása helyett bibliai tárgyú elbeszélő verseket, történelem helyett verses krónikákat magoltattak a gyerekekkel. A kéziratos iskolakönyveket csak a tanítók használták, — a gyerekek kezébe a nyomdászat adott tankönyveket. (*Postilla Scultetica*, 1617.)

A nyomdászattól kaptuk olvasmányaink megszokott külalakját. A középkor nehézkes, fatáblás kódexe helyébe a könnyed nyolcadréteket, a sorozatokat, füzeteket, folyóiratokat, a hírlapot, plakátot, metszetet, litográfiát, színnyomatot. Ez mind a nyomdászok találmánya.

Az irodalom a nyomdászatnak leginkább a történelmi jelentőségét méltatta. Goethe szerint a könyvnyomtatással a világtörténetnek egy új fejezete kezdődött: megszüntette a középkort, vele kezdődik az újkor. Ballagi Aladár nyomdászattörténetében azt hangoztatta, hogy Gutenberg találmányával a gondolatszabadságot bocsátotta útjára. A gondolat ezerszeresen kinyomtatva dacol minden üldözéssel. Az olcsó nyomtatott könyv többet ért el minden szónoki és prédikátori hatásnál. Hogy a reneszánszkori humanizmus, majd a reformáció, az ellenreformáció, a 18. századi felvilágosodás, a haladás eszméi, a 19. századi politikai szabadságmozgalmak, a nemzeti ébredés és végül a szocializmus aránylag oly gyorsan és szélesen terjedhetett, az elsősorban annak köszönhető, hogy a nyomdászat volt a szekere, szállítója, postása, ügynöke, szócsöve. Az újkori történelem alakulását a sajtó irányította. A napi eseményeket, melyekből a történelem lesz, köztudomásra hozta, tájékoztatott a politikusok szándékairól, közölte beszédeiket s mindezzel mozgatta a történelmet intéző tömegeket.

A városi kultúra, művelődési központjaival, a nyomdák közreműködése nélkül nem fejlődhetett volna mai színvonalára. Ma várost nyomda nélkül el sem tudunk képzelni. Modern tudományt sem. A tudomány nem lehet el kiadó nélkül. S ekként a nyomda nemcsak a saját műhelymunkásai, hanem írók, tudósok, kiadók, szerkesztők, könyvkereskedők, rikkancsok kenyerét és létét biztosítja. Tömérdek anyaga gyártásával (papír, festék, betűfémek, szerszámok, nyomdagépek stb.) számos más ipart foglalkoztat.

A legszorosabb kapcsolatban lévén az élettel, története az általános érdekű tanulmányok közé tartozik.

A NYOMDÁSZATTÖRTÉNET FORRÁSAI

Fejtegetéseimben nem az adatokra fogom a fősúlyt helyezni, hanem arra, honnan tudjuk az adatokat.

A könyv történetében ugyanis sok kétes adattal találkozunk, a szakirodalomban emiatt tömérdek az ellentmondás s gyakori a bizonytalanság a tények hitelessége és sorrendje tekintetében.

Tudásunkban minden a források ismeretén múlik. Honnan merítették a szakírók állításaikat? Megbízható-e a forrásuk? Minden egyes adatnál először ezt kell vizsgálnunk. S a vizsgálat gyakran okoz majd meglepetéseket.

A nyomdászattörténet forrásai: *a)* a nyomdák termékei; — *b)* az őket számbavevő bibliográfia; — *c)* a nyomdákra vonatkozó levéltári iratok; — *d)* a nyomdákról meg működésükről feljegyzett egyéb korukbeli nyilatkozatok. — Utókori hagyományokat és következtetéseket nem tekinthetünk forrásoknak.

De az említett négy forrás mindegyikével baj van.

A legtöbbet a nyomdák termékeiből tudjuk meg. Belőlük ítéljük meg a nyomda fontosságát, teljesítőképességét, eszközeit. Vizsgálatukat azonban megnehezíti ritkaságuk. Nincs olyan régi nyomda, melynek valamennyi terméke valahol együtt volna. Sőt termékeik nagyobb része nem is létezik már. Elveszett, elpusztult. A megmaradtak közül sok csak egyetlen példányban, ún. unikumban maradt fenn. Az ilyenek tanulmányozására bajos nekünk Krakkóba, Stockholmba vagy Hágába utaznunk. A könyvtárak és múzeumok ugyanis unikumokat nem adnak kölcsön.

Szerencsére a legfontosabb ritkaságokat utazásunk megtakarítására hasonmás-kiadásokban — latin műszóval: fakszimilékban — tették közzé. A modern hasonmás-technika kifogástalannak látszik, a hasonmás szinte megtévesztően hasonlít az eredetire, s mégis, nem szabad bíznunk a méreteiben. Ha a nyomtatvány vagy töredéke egyleveles, vízszintes és függőleges sorméretei a hasonmás megfelelő sorméreteivel egyezhetnek, de ha az eredeti kötésben van, a hasonmás vízszintes méretei hamisak. A kötés folytán ugyanis a lefényképezendő lap csak bizonyos domborulattal üthető fel és állítható a fényképezőgép lencséje alá s emiatt az eredeti vízszintes sormérete a hasonmásban megrövidül. Habár a különbség csupán egy vagy másfél milliméternyi, a méret

mégis megváltozott s ha a fénykép alapján közöljük a betűk, betűközök és sorhossz méreteit, téves adatokat szolgáltatunk.

A hasonmások körül más baj is van. A Gutenberg-biblia vagy a Hess-féle *Chronica Hungarorum* színtónusaiban is remek fakszimile, azonban papírjukban nem láthatjuk az eredeti vízjegyeit. Pedig a vízjegy megállapítása régi nyomtatványok vizsgálatában egyike a döntő tényezőknek. Belőle merítjük az adatokat egyrészt arra, honnan, milyen minőségben szerezte be a nyomdász a papírt, másrészt pedig milyen ív- és füzetösszetételben, milyen rétalakban, hány menetben, hány sajtón s mekkora példányszámban nyomtatta a kiadást.

A régi nyomdatermékek nagy részének megvizsgálása abba a nehézségbe is ütközik, hogy sajátságaik tisztázásához még hiányzanak az előmunkálatok. Még nélkülözzük a 16. és későbbi századok betűtípusainak és nyomdai díszítő eszközeinek a repertóriumát, melynek segítségével összehasonlítható elemzés tisztázhatná azok eredetét és a felhasználásuk során bekövetkezett változások okait. Csak a 15. századra áll rendelkezésünkre Haebler bámulatos szorgalommal és terjedelmes kötetek egész sorában összeállított típusrepertóriuma. Viszont igen keveset tudunk arról, hogy a 16. századtól fogva melyik nyomdász honnan szerezte a betűt? Maga öntötte-e, vásárolta-e? E kérdésekre szolgáltatná a bizonyítékokat a típusrepertórium.

Hasonlóképpen nélkülözzük a Magyarországon nyomtatott könyvek papírjában előforduló vízjegyek Briquet-szerű rajzos gyűjteményét és előfordulásaik kimutatását. Enélkül nem ismerhetjük a papírgyártmányok szűkebb hazáját és a papírkereskedelem és szállítás körülményeit.

E hiányosságok miatt alapvető részletkérdések titkairól még alig-alig lebbent fel a fátyol s ez kalandos feltevésekre, elképzelésekre csábította nyomdászattörténészeinket.

Második főforrásunk, a bibliográfia, noha nélkülözhetetlen, hézagos és hamis képet ad a régi nyomdák termeléséről, mert sok kiadvány veszett el. Legszorgalmasabb könyvészeink, Szabó Károly, Petrik, id. Szinnyei József művei a nyomaveszett nyomtatványok miatt torzók maradtak. Minden könyvtárosunk a szolgálata folyamán talál olyan régibb magyar írókat, kikről Szinnyei nem tud. Elképesztő, hány irodalminak látszó műről jegyzi meg Szabó Károly, hogy „ma már egy példánya sem ismeretes". S mekkora az egyetlen példányok, az unikumok, meg a régi kötéstáblákból kiáztatott unikumtöredékek száma! Fraknói Vilmos kis kötetet töltött meg a csupán saját maga által kiáztatott darabok leírásával. A fennmaradt példányok közt is alig akad teljesen ép. Voltak írók, kiknek egyetlen munkája sem maradt ránk. Csak régi hivatkozásokból van róluk tudomásunk. Külön tanulmány foglalkozik az oly nagytekintélyű, nagyhatású, sokat olvasott híres reformátor, mint Mélius Péter nyomaveszett és ma ismeretlen munkáival. A véletlen, mely a világtörténelem folyásában és az egyes emberek — minden ember — életében oly sors-

fordító szerepet játszik, a könyvek fennmaradása vagy fenn nem maradása tekintetében is döntő tényező.

A nyomdászattörténet szempontjából a bibliográfia fogyatékosságai közé tartozik az is, hogy csak a könyveket és folyóiratokat, vagyis az igényesebb szellemi termékeket írja le s nem törődik az ún. akcidenciákkal. Fali és zsebnaptárakat, hírközlő röpcédulákat, hivatalos és nemhivatalos hirdetményeket, reklámokat, formulárékat, plakátokat, műsorokat, szentképeket, számolócédulákat a bibliográfia nem ír le. Ha e napi használatra szánt apróságok elvesztették időszerűségüket, eldobták őket. Ma, a kötelespéldány-rendszer idejében sem őrzik meg a sajtótermékeknek ezt a tömegét, s miután a bibliográfia nem ad számot róluk, még az emlékük is elvész. Pedig elsősorban belőlük él a nyomdász. Kenyeret akar keresni, s ha megfizetik, kinyomtatja azt is, aminek semmi köze az örökkévalósághoz. A legtöbb kis vidéki nyomda főjövedelme nem könyvek és a helyi újság előállításából származik, hanem akcidenciákból.

A bibliográfia utóbbiak mellőzése miatt tulajdonképpen nem is a nyomdászattörténetnek, hanem csak egyik részének, a könyvkiadás történetének segédeszköze és forrása.

Az aprónyomtatványok sokszor szembetűnőbben jellemzik a nyomda minőségét, mint a könyvek. A nyilván nem tartott akcidenciák közé ragyogó gyöngyszemek, a nyomtató művészet remekei tartoznak. Tessék csak a gyomai Kner nyomda exlibriseire, olvasójegyeire, levelezőlapjaira, borítékzáró bélyegeire, csomagzáró vignettáira gondolni! Nagysikerű grafikaművészeti kiállítást lehetne belőlük rendezni.

A bibliográfia hiányossága miatt a nyomtatványstatisztikának is kevés és megtévesztő a szemléltető ereje. Nemcsak azért, mert az akcidenciákat nem veszi számba, hanem azért is, mert a valóságban megjelent, de a századok folyamán elveszett könyveket nem vehette tudomásul. Mit ér pl. az az adat, hogy Magyarországon a 16. században, 1529-től 1600-ig 661 nyomtatvány jelent meg s ezek együttes terjedelme megközelíti az 50000 oldalt? Ennyiből a 21 ismert nyomda 71 év alatt nem élhetett meg. A statisztikus megfeledkezett arról, hogy a nyomdászat elsősorban ipar, üzlet, mely sok költséggel jár. A 16. századból ránkmaradt nyomdatermékek árából nyomdát fenntartani, személyzetet, papírárakat, betűöntést fizetni, sőt ráadásul még élni is, nem lehetett.

A fennmaradt művek címleírásait pedig óvatosan kell fogadnunk. Csak akkor szabad nekik hinnünk, ha a bibliográfus a leírt példányt a saját szemével látta, vagyis — a szaknyelv kifejezése szerint — a leírást autopszia alapján készítette.

Alig van bibliográfia, mely nem vett át címeket más munkákból. Lelkiismeretes könyvész, mint Szabó Károly, Sztripszky Hiador, ezt mindenkor megjegyzi. Hain megcsillagozza azokat a címleírásokat, melyeket maga autopszia alapján készített, s csillagtalanul közli azokat, melyeket mások idézetéből vett át.

Ismerjük az idézetek természetrajzát. Tudjuk, milyen sokszor idéznek emlékezetből, kapásból, könnyelműen és hamisan. Idézések alapján a bibliográfiák ezrével közlik soha meg nem jelent könyvek címeit. Érdemes munkát végezne, aki a magyarországi könyvészet efféle hamisságait összeállítaná.

De még az autopszia, a példány közvetlen megvizsgálása alapján készült leírás forrásértéke sem feltétlen. A bibliográfus tévedhetett. Ballagi Aladár *Buda és Pest a világirodalomban* c. nagy műve bibliográfiai jegyzeteiben minduntalan helyreigazítja más bibliográfusok tévedéseit. Közben ő maga is téved, főleg a lelőhelyek feltüntetésében. Disszertációt lehetne írni az efféle félreütések pszichológiájáról. Ballagit jól ismertem, famulusa voltam, volt alkalmam megcsodálni a 70 éves öregúr agilitását, amint a létra legmagasabb fokain állva az Egyetemi Könyvtár mennyezetig érő állványainak tetőpolcain búvárkodott. Megbámultam emlékezőtehetségét, pedig éppen ebben volt a hiba. Öreg korban az ember nemcsak sokra emlékszik, hanem feledékeny is. Ballagi a jegyzeteit minduntalan ottfelejtette a polcokon. Hányszor vittem utána a lakására. S ki tudja, mennyi veszhetett el. Emlékezetből pótolta őket, de ilyenkor megesett, hogy összetévesztette a kiadásokat.

Jó volna, ha valaki az angol ősnyomtatvány-Conspectus mintájára a magyar és magyar vonatkozású bibliográfiák számkonkordanciáját összeállítaná, s ebben Szabó Károly, Apponyi, Ballagi stb. címleírásainak sorszámait egymás mellé jegyezné. E konkordanciából kiindulva aztán meg lehetne írni a hazai bibliográfiai eltérések és tévedések történetét.

A címleíró — mondom — tévedhet; — de ha nem is téved, akkor is csak azt írhatja le, amit a példányon lát. S bizony, nem mindig igaz, amit a címlap vagy az előszó vagy a kolofon a mű megjelenési helyéről, idejéről és egyéb körülményeiről mond. Nemcsak sajtóhibák fordulnak elő s nemcsak a szerző nevezi meg magát alkalmasint álnéven, hanem a nyomdász is szükség esetén koholt impresszummal vezeti félre az olvasót. A cenzorok és könyvvizitátorok megtévesztésére alkalmazták őket. Manlius első magyar nyelvű könyve „nyomatot Velágos Varat", ahol semmiként nem nyomtathatott, nemcsak azért, mert ott a török volt az úr, hanem azért is, mert azidőben más nyelvű könyvei Németújvárt jelentek meg, hova a nyomdász egy évvel korábban telepedett át Laibachból.

Perneszi András Bornemiszát is hamis impresszum használatával vádolta: „Az te ördögi kisertetrül valo könyvednec a kezdetire im nem rigen azt merted nyomtatni, hogy Sempten 1578 esztendőben nyomtattad, kiben tudod, hogy semmi ninch, mert távol voltál semptetül, midőn az uj praefatiokat ki bochattad oly titoc helyen, kinek igazán nevét meg sem merőd nevezni. Semptéről mind nyomtato szerszámoddal egyetembe elpironkodtál immár."

S a szakírók (Kanyaró Ferenc, Gulyás Pál) nem hisznek a *Balassi Menyhárt árultatásáról* szóló komédia impresszumának sem. Azt bizonyítják, hogy Karádi nem Abrudbányán nyomatta, hanem félve Balassi rokonainak bosszú-

jától, koholta a nyomdahely megnevezését. Sőt áljelzésnek vélik még a nyomdász nevét is. Hoffhalter Rudolfot sejtik benne.

Az üldözések idejében valósággal divat volt a veszélyesnek érzett nyomtatványokat szándékosan félrevezető impresszum-adatokkal ellátni.

A nyomdákra vonatkozó levéltári anyag még a bibliográfiánál is hiányosabb. Kezdve a budai ősnyomdán, több nyomdánkról egyetlen oklevél vagy más feljegyzés nem maradt fenn. Csupán még ismert nyomtatványaik tanúskodnak róluk.

E hiányosságnak több oka van. Először is, sok levéltárunk háborúk és szerencsétlenségek következtében a századok folyamán egészen vagy részben elpusztult. Másodszor, nem mindent foglaltak oklevélbe, jegyzékbe vagy jelentésbe. Az oklevél jogi instrumentum, ha jogi kérdés nem állt fenn, nem volt ok rá, hogy az esetről levéltári feljegyzést csináljanak. Rendészeti intézkedéseket sem foglaltak mindenkor aktába. Elegendő volt pl., ha a cenzor a nyomdai kéziratra rájegyezte, hogy „engedélyezem" vagy „nem engedélyezem." S végül: időnként selejteztek. Elévült adólajstromokat, melyek lényeges felvilágosításokat adhattak volna a nyomdászattörténésznek, zúzdába küldtek.

A levéltári kutatás a levéltárak szétszórtsága miatt sem könnyű. A budapestieket Iványi Béla és Gárdonyi Albert nyomdászattörténeti szempontból átbúvárolta, hasonlóképpen Csürös Ferenc a debrecenieket, Ferenczi Zoltán a kolozsváriakat, de aztán vannak az akkori Magyarország területén levéltárak Brassótól és Szebentől Lőcséig és Pozsonyig, ahol még sokféle adatot lehetne találni. Továbbá Ausztriában, hol különösen a bécsi Hadilevéltár és a Pénzügyi Levéltár rejtett magában hihetetlen tömegű magyar vonatkozású jelentést. Nem szólva arról, hogy régi nyomdászaink Krakkótól Lübeckig, Konstantinápolytól az Atlanti-óceánig, meg a Balti-tengertől Nápolyig, a 19. és 20. században pedig szerte Amerikában barangoltak, tanultak, összeköttetéseket szerveztek, sőt itt-ott nyomdászkodtak. E távoli helyek levéltárainak átkutatását egyetlen ember nem végezhetné. Kiterjedt munkaközösség, sok ösztöndíjas és egymást felváltó kiküldetés kellene hozzá, szövetkezés külföldi kartársakkal, s akkor is csak hosszú időbe telő rendszeres munkával bányászhatnának ki — többnyire szerényke, kisebb jelentőségű — új adatokat.

A levéltárak használatában mindenekelőtt az oklevelek nyelvének tudása és írásának olvasása a fontos. Aki könyvtörténettel foglalkozik, nem nélkülözheti a latin nyelv és paleográfia ismeretét.

Néha ez sem elég. A magyar és a balkáni nyomdászat történetében pl. fontos a török hódoltság nyomdai lehetőségeinek kérdése. Fordításból ismerjük Bajazid szultán rendeletét, mely halálbüntetés terhe mellett megtiltja a nyomdászat gyakorlását. De nálunk emlegetnek egy egyébként ismeretlen szegedi nyomtatványt a török uralom idejéből s a Balkánon egy-két szláv tetraevangélium és héber nyomtatvány jelent meg. Volt-e rá kivételes engedély? Csak turkológus deríthetné fel e rejtélyeket. Bővebb adatokat kel-

lene tudnunk a magyar renegátról, Ibrahimról is, aki a 18. században, immár szultáni rendelkezésre, az első török nyomdát létesítette.

A nyomdászati emlékek, a bibliográfia és a levéltári anyag után forrásként következnek a korabeli szemtanúk nyilatkozatai. Számuk igen kevés. Íróink sokat írtak és vitatkoztak az idejükben megjelent művek tartalmáról és szerzőikről, de mindig csak irodalmi vagy politikai szempontból. A nyomdászban, miként Tótfalusi írja, nem láttak mást, mint „hitvány vasművest". Maguk a könyvnyomtatók a munkájukról ritkán nyilatkoztak. Hess András egylapos előszót írt az első magyarországi nyomtatványhoz, a *Chronica Hungarorum*-hoz; Abádi Benedek ugyanily rövid utószót az Újtestamentum újszigeti kiadásához; szemtanú források még ugyane nyomda szellemi vezetőjének, Sylvester Jánosnak levelei pártfogójához, Nádasdy Tamáshoz. Mazsolázgathatjuk a Bornemisza Péter egyik munkájába beleszőtt önéletrajzi adatokat; Szenczi Molnár Albert, a Károli Gáspár körül inaskodó küldönc egy-két elejtett szavát a vizsolyi biblia készültéről; szórványos megemlékezéseket régi kalendáriumok kronológiai részében. S hasonlókat. Ujjainkon számolhatjuk meg őket. A legtöbbet Tótfalusi Kis Miklós önvallomásából, a 17. század végén megjelent *Mentség*-éből tudunk meg. Ez is csak a puszta véletlen kegyéből maradt ránk, mert annak idején megsemmisítésre, példányai elégetésére ítélték. Mekkora a veszteségünk ilyesfélékben még a saját korunk nyomdái tekintetében is! A gyomai Kner nyomda tulajdonosai szorgalmas levélírók voltak, leveleztek hazai, amerikai, angol, német és svéd kiadókkal, nyomdai szakemberekkel, illusztrátorokkal, papír- és szerszámszállítókkal, magyar szerzőkkel, s e levelek fontos tényként, bibliofil és nyomdagazdasági elgondolásokat, nyomdájuk belső életére vonatkozó adatokat zártak magukba. Lesz-e valaha nyomdászattörténészünk, aki akárcsak egy századrészüket el fogja olvashatni?

Bármily fontos is a forrásanyag, a hiánya nem bizonyíték.

A nyomdászat bonyolult iparához szükséges anyagokról, elsősorban a papírtermelésről és szállításról, a 17. század legvégéig, Tótfalusi *Mentség*-éig nincs komoly forrásunk. Hiperkritikus történetírók csak azt fogadták el, ami okmányszerűen bizonyítva van. Hanem hát okmányok a már említett okok miatt milliószámra pusztultak el. Mégis szakirodalmunkba belerögződött, hogy Magyarországon csupán a 16. század közepén és második felében keletkeztek az első papírmalmok, s akkor is csak Brassóban, Bártfán és Kolozsvárt.

A hiperkritika — kritikátlanság. Magyarországon minden pusztulás ellenére mérhetetlenül sok 15. és 16. századi papírkézirat (magánlevél, fogalmazvány és levéltári irat), valamint a 16. századból nyomtatott papírtömeg maradt fenn. Ahol a papírral való ellátás nem volt biztosítva, ott nem lehetett nyomdát alapítani. A hivatalok csak kivételesen használtak pergament s azt is csupán az örökkévalóságra szánt okiratok ünnepies kiállítására. Pedig Magyarország állattenyésztő ország, ahol bőségesen van állatbőr, a pergamen alapanyaga. A papír mégis olcsóbb az íróhártyánál. Lehetett volna-e olcsóbb,

ha messziről, Németországból, Olaszországból vagy Lengyelországból szekéren szállítják? Súlyos a tömegében, egyetlen középterjedelmű kiadványhoz több szekérre való kellett belőle.

Ezenkívül a legegyszerűbb ipar. Nyersanyaga (rongy, fa, szalma) mindenütt kapható. Eszközei a legmindennapibbak: kád, szita, kanál, kézihenger. Csak annyiban van helyhez kötve, — miként a búzát őrlő malomipar is, — hogy folyóvízre van szüksége. Tótfalusi szerint nem kell hozzá más, mint a merítőlegényeket irányító mesterember.

Itt tehát az oklevélhiány nem lehet bizonyíték arra, hogy nem volt.

Egy pillantást kell vetnünk arra a kérdésre is, hogy a szakirodalmi művek, a különféle nyomdászattörténetek forrásoknak tekinthetők-e?

Elvben nem. Csak útjelzők a forrásokhoz. De ismernünk kell őket feltevéseik (hipotéziseik) miatt. Láttuk, a forrásokból megállapítható ténybeli adatok száma kevés. Adat és adat közt rések vannak, melyeket elképzelésekkel, analógiákból vont következtetésekkel igyekszünk áthidalni. Az emberi szellem sajátsága, hogy a jelenségek okait és összefüggéseit látni akarja. Ha nem látja, elképzeli őket. Az összefüggések nélkül nem érti a történelmet.

Ne felejtsük el: a tudomány fő tartóoszlopai a hitelesen megállapított tények, a tényeket összekötő gerendázat pedig többnyire csak következtetés, feltevés. Ezekért az összekötő feltevésekért olvassuk a szakirodalmat. De amikor ezt tesszük, jó lesz mindenkor megkülönböztetnünk a forrásból megállapított tényt a szakíró egyéni következtetéseitől.

Időnként össze-összeroppan egy-egy elkorhadt elképzelés, de hibái, éppen felderítésük által, mégis előbbre lendítették a tudományt.

A szakirodalom általában gyorsan avul el, ezért ajánlatos minél több szakkönyvet olvasnunk. Elsősorban a legújabbakat, de nem szabad elhanyagolnunk a régieket sem, mert belőlük látjuk, miként fejlődött tudományunk. Minden nyomdászattörténet széttekintés egy-egy lépcsőfokról. A saját koráig feltárt forrásokból megállapítja, hogy ez vagy amaz a nyomda hol és mikor működött, s melyek azok a nyomtatványok, melyekről tudomást tudott szerezni. Olvasója azonban gondoljon arra is, hogy lehettek nyomdák, melyek létéről adatok és példányok hiányában semmit sem tud.

Alighogy megjelenik valamelyik szakmunka, máris újabb források kerülnek napfényre. A szakírónak, aki új eredményekről akar képet adni, előbb a mások által elért lépcsőfokra kell följutnia, hogy onnan tovább léphessen.

Hol lelhetők fel a források és a legfontosabb szakmunkák?

Nagy könyvtáraink ún. segédkönyvtáraiban, elsősorban a budapesti Egyetemi Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban, továbbá tudományunk speciális gyűjteményeiben, amilyen az Országos Széchényi Könyvtár Múzeum utcai Módszertani Osztályának Könyvtára.

A levéltári anyagot részint a nagy könyvtárak kézirattáraiban, részint az Országos Levéltárban, továbbá a budapesti és vidéki állami meg egyházi levél-

tárakban találhatjuk meg. De ez az anyag — mint már mondottam — szétszórtabb és nincsen úgy együtt, mint a nyomtatott könyveké a segédkönyvtárakban. A használata is körülményesebb. Először a levéltár indexeihez fordulunk, melyek keresett témánkhoz továbbigazítanak.

A szakirodalomhoz a fontosabb folyóiratok, mint az *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Irodalomtörténet*, *Századok*, *Akadémiai Értesítő*, de mindenekelőtt a *Magyar Könyvszemle* évfolyamainak tartalomjegyzékei, név- és tárgymutatói vezetnek. Az e folyóiratoknál régibb magyar anyagot Szinnyei József folyóiratrepertóriuma sorolja fel.

Munkamódszerünk a cédulázás. Minden adatot és minden feltevést meg véleményt külön cédulára jegyzünk, feltüntetve rajta a forrást is, melyből feljegyzésünket merítettük. (A „forrás" itt azt jelenti: a művet és a tárgyunkkal foglalkozó lapok számát.) Összegyűjtött céduláinkat időnként, pl. minden vasárnap rendezzük, még pedig témák (nem szerzők) szerint, csoportokba osztjuk és borítékoljuk. A borítékokat megszámozzuk és számkulcsos mutatót készítünk hozzájuk.

Cédulagyűjteményünk nyersanyag. Rendezése, csoportosítása közben alakulnak ki munkánk körvonalai.

A módszer egyszerű, de mégis kényes. Ha elhanyagoljuk, zűrzavar támad, nemcsak adatgyűjteményünkben, hanem fogalmazó munkánkban, sőt még tudásunkban is.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

A nyomdászattörténet viszonylag ifjú tudomány. Első megnyilatkozásakor, 1640-ben, az általános történelmi szemlélet régóta túljutott a krónikaszerűségen, valamint az ókori remek történelemelőadás referáló módján. Az oknyomozó historizmus idejében keletkezett, amikor a múlt maradványainak felkutatására már nyilvántartották a források lelőhelyeit: a levéltárakat és könyvtárakat. Tárgyi emlékeket is kerestek, egyelőre — ipartörténeti múzeumok hiánya miatt — lomtárakban s a múltból fenmaradt műhelyek kamráiban, valamint tulajdonosaik hagyatékában. A nyomdákra vonatkozó oklevelek, a régi nyomdatermékek és az eszközmaradványok tanulmányozásából született meg a történelem egyik új részterületeként a nyomdai ipar történelme.

Eredményesen csak úgy tudott fejlődni, hogy az egyre tüzetesebben művelt segédtudományokra támaszkodott: a paleográfia segítségével kísérte figyelemmel a betűk alakulását, az éremtanéval a betűbélyegzők eredetét, a pecséttanban tanulmányozhatta a matricakészítést, a címertanra pedig az első könyvillusztrációk, a nyomdászjelvények vizsgálatához volt szüksége. Azóta más iparok történetét is figyelemmel kísérjük, pl. a szövetnyomásé támpontot ad a sajtó első elgondolása felmerüléséhez. S alkalmak adtán egyéb tudományágakhoz fordulunk. A nyelvészethez a címlapokon és kolofonokban előforduló névváltozatok magyarázásakor, valamint a nyomdai helyesírás kialakulásának fejtegetésében; — a művészettörténethez az illusztrációk értékelésében; — egy-egy korszak történetéhez, hogy a munkánkban éppen sorra kerülő nyomda működését az akkori mozgalmak keretébe illesszük; — a helytörténethez a környezet szemléltetésére; — s mindenekelőtt a különféle szellemtörténetekhez, hogy a nyomdász, a szerzők, a mecénások vezető eszméit kövessük s a nyomdai működést akadályozó hatóságok indító okait feltárjuk. Lehetetlen elősorolni minden mellékstúdiumunkat. Az esetenként előforduló címeknél, részleteknél, technikai kérdéseknél adódhatnak problémák, melyek eldöntésére szakkönyvhöz kell nyúlnunk. Nem mernék nekifogni egyetlen fejezet írásának, ha nem volna kezem ügyében valamelyik modern nagy lexikon.

Minden történetírás két műveletből áll: első — mint előmunkálat — a források felkutatása és bíráló átszitálása; második maga a megírás. Az első eredménye az egyén felfogásától és képességeitől függ, általános menetében

azonban minden korban egyforma. A második a színét korának felfogásától, stílusától, érdeklődésétől kapja.

A nyomdászattörténet hat kérdést tárgyal: *hol*, *mikor*, *ki*, *mit* nyomtatott, *hogyan* nyomtatta és *milyen eszközökkel* dolgozott?

A szempontok magyaráznak, — magyarázzák a feleletet e hat alapkérdésre. Értékelnek, — pl. amikor a „hogyan"-ban fontosabbnak mondják az ízlés, a gondolat, az ötletesség megszólalását, mint a technikai ügyességet. A „milyen eszközökkel" látszólag a puszta technikai fejlődésre világít, pedig az eszközökben csak a nyomda feladatai, tervei végrehajtására alkalmazott dolgokat látjuk. Nem az anyagiak döntők a nyomdák értékelésében, hanem az emberiség, a nép és az egyén szellemi szükségleteinek kielégítése. A nyomda alapfeladata nem az, hogy árufajtákat termeljen, hogy betűjelekkel tarkított papíríveket adjon ki, hanem az, hogy közléseket terjesszen. Lényege a nyomtatvány szellemi tartalmának útrabocsátása.

Ha az eszközök tárgyalásában ügyelünk is az ipar- és gazdaságtörténeti szempontokra, ne feledkezzünk meg a vezető szellemi fonalról, mely függetlenül az anyagiaktól átfut a legkülönfélébb helyeken és körülölel hosszú fejlődési időszakokat. A közgazdászok és a gazdaságtörténeti írók a nyomdászatban legszerényebb iparágaink egyikét látják, mely ma és a múltban ipari termelésünk értékének még másfél százalékát sem érte el. Munkásainak száma is elenyésző a gyárak létszámához viszonyítva. De kicsinyes dolog lenne csupán a nyomtatványok árával és a kifizetett bérek összegével számolni. A filléres hírlapok és egyforintos könyvek a közéletre — főleg forradalmi időkben — nagyobb hatást gyakorolnak, mint a vasutak és a vasipar minden bevétele.

Ne nézzük a technikát önmagában. A kereslet a piacon mint mennyiség jelentkezik. Ezt kell a technikának előállítania. Arra törekszik, hogy termelvényeinek tömege és annak eladási ára fordított viszonyban álljon egymással. Minél többet vesz fel a piac egy-egy hírlapból vagy egy-egy könyvből, annál olcsóbban lehet azt eladni. Igen ám, de ezzel a technika súlypontja az előállításról áttolódik a terjesztésre. Pedig az nem tőle függ, — őneki kell alkalmazkodnia a terjesztés lehetőségeihez. S ismét odaérkezünk a szellemi rész elsőbbségéhez.

A szempontokról ennyi elég. Témájuk kimeríthetetlen. Amit felhoztam, azt csak a példa kedvéért említettem.

Ami a módszereket illeti, a nyomdászattörténetnek vannak általános és esetenkénti eljárásai.

Az általánosak kiterjesztik a kört. A tárgyalásba bevonják a papír- és festékgyártás, a könyvkötészet, könyvkiadás és könyvkereskedelem kapcsolatait is. A papír az az anyag, *amelyre*, a festék pedig az, *amellyel* sokszorosítunk. A könyvkötészet módosítja a nyomda „*hogyan*"-ját, a könyvkiadás és könyvkereskedelem pedig a „*mit*" sorsát intézi.

Általános továbbá a tárgyi (eszközbeli, felszerelési) és személyi, valamint helyi (lényegében jogi) összefüggések tisztázása. A nyomdai készlet, — betűk

és metszetdúcok, — gyakran meglepő vándorutakat tettek meg: a római Lauer matricáit ott találjuk Budán Hessnél, Sylvester fadúcait Huszár Gálnál és Bornemiszánál. Van eset, hogy a betűkészlet elvándorol s mégis ott marad, ahonnan távozott. Másodpéldányokká oszlik két tulajdonos közt, aztán újra oszlik, három-négy egymástól távoleső helyen tűnik fel.

Haebler típusrepertóriumi módszere e tekintetben alapvető volna, de nem teszi fölöslegessé a személyi kapcsolatok tisztázását. Ezek miatt pl. a 16. századi vándornyomdák kérdése annyira összebonyolódott, hogy bajos megmondani, hány nyomdáról van tulajdonképpen szó? Feltételezzük, hogy a segéd néha a saját számlájára adott ki könyvet, — mert különben úgy tűnnék, mintha az 5—6 nyomda élén egyidőben 10—11 vezető állna.

Itt a részleteket történelmi módszerrel igyekezzük tisztázni: a levéltári emlékek és egyéb található korukbeli források összehasonlítása révén.

Az esetenkénti módszertani eljárások változnak a nyomdászattörténeti műfajok szerint. Miféle műfajok? Vannak *egyes nyomdászok*at tárgyaló monográfiák (pl. Hessről, Bornemiszáról, Manliusról) s ide sorozzuk az emlékiratokat is (pl. Tótfalusiét); azután vannak *egyes nyomdák*nak külön történetei (pl. a Nagyszombat-Buda-Budapesti Egyetemi Nyomdának); továbbá *egyes városok* (Debrecen, Kolozsvár stb.) nyomdászattörténetei; *egyes korszakok*é (pl. a 15—16. századé); s végül összefoglaló *általános* vagy összefoglaló *nemzeti* nyomdászattörténetek.

Szerkezet tekintetében az egyes nyomdászok és egyes nyomdák monográfiái egyszerűek. Csak kronológiai fonaluk van. A városok tipográfiájának tárgyalása azonban már szétvág fontos összefüggéseket. Kúszálódnak a szálak, melyeket a külföld, a másutt kifejlődött technika, a mesterségtanulás és anyagszállítás bocsátott ki magyar városok egész hálózatára. Bonyolódnak és eltűnnek előlünk személyi kapcsolatok. Nem látjuk tisztán pl. Hoffhalter Rafael bécsi, debreceni, váradi, gyulafehérvári hatását Huszár Gál magyaróvári, debreceni, komjáti, valamint Bornemisza semptei, detrekői, rárboki fejlődésére, és közvetve, Bornemiszán át, Mantskovit vizsolyi és Klösz bártfai nyomdáinak alakulására.

A városok nyomdászattörténetét a tárgyi és személyi rejtélyeken felül jogi kérdések is homályosítják. A debreceni nyomdára vonatkozólag például két vélemény áll egymással szemben. Az egyik Csürös Ferencé, aki azt vitatja, hogy a nyomda Huszár Gál távozása óta „a város dispositiója alá került", amint egy régi hiteles feljegyzés mondja, vagyis Huszár nyomdáját a város magához váltotta, tulajdonosa lett s tőle függött, ki legyen a művezető. A másik Gulyás Pálé, aki szerint a nyomda magántulajdon maradt s csupán a város támogatását élvezte. Okleveles bizonyítékok híján Csürös mellett szól a hagyomány és a folytonosság, a nyomda megszakítatlan működése, melynek során a nyomdászok egymást hosszabb szüneteltetés nélkül váltották fel. Gulyás nézetét az támogatja, hogy az impresszumok és kolofonok a nyomdászt

egyéni vállalkozónak tüntetik fel, meg hogy az előszók és ajánlások is hallgatnak a város tulajdonjogáról, viszont a pénzbeli támogatást többnyire egyéneknek köszönik meg. S ami a fő, a nyomda öröklődött. A mester halála után az özvegye vagy a fia veszi át. Hoffhalter Rudolf azáltal szerezte meg, hogy elvette feleségül az előbbi nyomdász, Komlós András özvegyét. Ha pedig máshová költözik, például Hoffhalter Rafael Váradra, majd Gyulafehérvárra, a betűket, köztük Huszár Gál egykori készlete egy részét is, magával viszi.

Sok kérdőjel mered ránk s hiteles adatok híján feltevésekkel kell elképzelnünk a folyamatot.

A korszakok és az összefoglaló nyomdászattörténetnek túl széles és szétfutó területén ütköznek ki leginkább a módszertani zavarok: az időbeli és helybeli, kronológiai és földrajzi motívumok összeegyeztethetetlenül keveredtek. Emiatt a történés fonala, okai és egymással való vonatkozásai meg következményei nem tárulhatnak egységes szövevényben az olvasó elé.

Szerkezeti nehézségeinket maga a tárgy, az anyag eloszlása okozza. Legnehezebb módszertani problémánk a nyomdászattörténet kor- és helybeosztása.

Mielőtt erre rátérnék, a módszerről még csak azt jegyzem meg, hogy ez ne legyen valahogy öncélú. Nincs értelme sem a mechanikus méréseknek (pl. 20 szövegsor, vagy a laptükör méretei közlésének), sem a nyers bibliográfiai leíró adatoknak, ha nem használjuk fel őket következtetések bizonyítására vagy munkafolyamatok szemléltetésére.

A KÖNYV TÖRTÉNETÉNEK FŐKORSZAKAI

A könyv történetét két főkorszakra szoktuk osztani: a kéziratos könyv és a nyomtatott könyv korszakaira.

De van előtörténete is, mely nem a könyvvel, hanem a könyv előfeltételének, az *írás*nak kialakulásával foglalkozik. Ez visszanyúlik a geológiai időkbe, kőből vagy fából állított emlékeztető jelekre, pl. útjelzőkre, melyek még nem kapcsolódtak hangokhoz, szavakhoz. A további fejlődés aztán ábrákban, rajzokban, képláncolatokban jelentkezik — üzenetek, figyelmeztetések s ha nem is szavak, mégis már gondolatsorok, következtetések kifejezésére. Hiába próbáljuk a szórványos geológiai leletekből találgatni, időszámításunk előtt hány ezer esztendővel jutottak erre a fokra. Wirth 30 000 esztendős írást sejtető barlangrajzokról beszél.

A tulajdonképpeni írás akkor kezdődött, amikor az egyes képecskék szavakra utaltak. Szavakra, nem pedig ma betűkkel kifejezhető egyes hangzókra (— magánhangzókra vagy mássalhangzókra). A fejlődés e fokáról már tanúskodnak ősi kínai, sumér és egyiptomi írásemlékek. A képecskék a gyorsabb írásban vagy a megszokásban sematikussá váltak; elvesztették képjellegüket s átalakultak merev vonalas vagy hajlított írásjelekké. Jó részük még mindig szavakat jelentett, de voltak már szótagjelek is s miután sok szótag egyetlen hangzóból, magánhangzóból vagy önállóan hangozható mássalhangzóból, pl. r-ből, s-ből állt, részben már hangzókat is jelentettek. E szó, szótag és kivételesen egyes hangzók fokán látjuk a kb. 4000 év előtti időből fennmaradt kínai és egyiptomi kevert hieroglifás és a tömérdek asszír-babiloni ékírásos emléket.

A betűírás, mely a több száz kínai, egyiptomi és asszír-babiloni írásjelet 25—25 kis- és nagybetűre redukálta, a görög elemző szellem alkotása. Időszámításunk előtt ezer esztendővel már kialakult. Homérosz hatalmas eposzai betűírásban szálltak az utókorra.

A betűírás azóta máig is csak stílusban változott. A miénk az ókori római írásnak a 15. században, a reneszánsz humanista tudósainak hatása alatt újjáéledt formája. Közben a középkorban hegyes, hosszú gót írás alakult, melyből aztán a németek írása és a fraktúr nyomdabetű fejlődött ki. De ez is, éppúgy, mint a cirill írás, csupán változat. Valamennyinek eredete a görög alfabétum.

Az írás a könyv alaki előfeltétele. A könyv írásba rögzített szövegeket tartalmaz. De nemcsak az írás és a szöveg alkotja a könyv meghatározásának elemeit. Falfeliratok, márvány-emléktáblák, kőbe vésett mózesi törvénytáblák meg hasonlók még nem könyvek. A könyvet az jellemzi, hogy hordozható, eljuttatható távollevőkhöz és hogy szövege folytatólagos lapokra van írva. A hordozhatóságot lehetővé tevő anyag és a folytatólagosságot biztosító alak adja az első főkorszak, a kéziratos könyv története további felosztásának alapját.

Eleinte merev anyagokból készült a könyv. A feltevések szerint legrégibb a fa volt. Közvetlen bizonyítékunk nincs rá, mert példány nem maradt belőle. A fa elkorhadt, elporlott, szétbomlasztotta a nedvesség, a föld, az idő, De következtetnek rá a hieroglifírás vonásaiból. A fennmaradt sumér kőtáblácskák hieroglifeinek szögletes rajza nem az akadálytalanul véshető kövön válhatott megszokottá, hanem már előbb, a fa rostos felületén, melyen az akadozó kés alatt a görbe vonal szögletessé tört.

Ezenkívül az etimológia is a fa képzetét idézi. „Könyv" görögül „biblion", latinul „liber" ; — mindkét szó eredetileg fahánccsot jelentett. A gót „bóka", az angolszász „boc" s ezek származékai, a német „Buch" és az angol „book": könyv, de eredetileg bükkfa.

Irodalmi hagyományok is fakönyvre emlékeznek. A homéroszi eposzokban egyetlen egyszer, az Iliász VI. énekében esik említés írásról, mikor Bellerophon két összehajtott fenyőfatáblára rótt levelet visz Lykia királyának. A germán Eddában és a Heliandban is fakönyvről van szó.

Határozott irodalmi forrásunk — de nem példányunk — az egykori kínai kötegkönyvről van. Me Ti, a vándorló filozófus 3 kocsira rakott bambuszköteg könyvtárral járta be a mennyei birodalmat. A régi kínaiak keskeny bambuszszeletekre karcolták írásjeleiket, késsel, felülről lefelé, mindegyikre egy függőleges oszlopot, mégpedig a lemeznek mindig csak az egyik oldalára, üresen hagyva a másikat, nehogy sorrendi zavarok támadjanak. Az egymáshoz tartozó lemezeket összekötötték. S érdekes: a kínai még a múlt században is függőlegesen, felülről lefelé írt, a régi kínai nyomdász a szöveget a papírnak csak egyik oldalára nyomta, üresen hagyva a másikat, a fellapozott könyv pedig, egymás mellett függőleges elválasztó vonalak közt álló soroszlopaival, az olvasásra szétteregetett lemezekre emlékeztet. Még a „könyv" szó jelölésére szolgáló hieroglif is az ősi bambuszköteg-könyvet ábrázolja évezredek óta.

A babilóniai agyagtéglákból már ezrével maradtak ránk példányok. Ezeket gyűrűkkel vagy kötelékekkel kapcsolták össze. El lehet képzelni, hogy hosszú szöveg esetén milyen súlyos volt az efajta könyv és mennyi helyet foglalt. Assurban, Ninivében és más városokban az agyagtéglákra rótt irodalom hatalmas könyvtárpalotákat töltött meg, — ma ugyanazok az ékírásos szövegek nyomtatott papírkötetekben egyetlen állványon férnek el.

A fejlődés könnyű és helytakarító anyagot kívánt. Ilyent találtak a klasszikus ókorban a nilusi sásból készült papíruszban, majd amikor a népván-

dorlás korában a Nilus hozzáférhetetlenné vált, a középkorban használt pergamenben (— állatbőrből gyártott íróhártyán) és a reneszánsz kora óta a papírban.

A könyv alakja az anyag természetétől függött. Magassága valamennyi korban megfelelt a mi könyveink magasságának, — a merev anyagúaké általában a mai kisrétűeknek, a simulékony anyagoké a nyolcad- és negyedrétűeknek, kivételesen az ívrétűeknek. A legnagyobb alakok, az atlantok, a nyomdászatban fordulnak elő. Ami a szélességet illeti, a merev anyagú könyvek természetes alakja a léc, illetőleg a tábla volt. A jól hajlítható, göngyölhető, de könnyen törő rostjai miatt össze nem hajtogatható papíruszkönyv alakja a tekercs. Kigöngyölve rendszerint 10—12 méter hosszú s a szövege átlag 200 keskeny, de 15—25 cm magas hasábot töltött meg. A hasáb felelt meg a mi könyvünk lapjainak. A papírusz hátránya, hogy gyártása helyhez — termőföldjéhez, Egyiptomhoz volt kötve, továbbá az, hogy akadálytalanul csak egyik — a vízszintes rostú — oldalára lehetett írni, mert a hátsó oldalon a toll beleakadt a függőleges rostokba.

A mindkét oldalán egyformán sima pergamennél a tekercsalak nem lett volna gazdaságos. Íveit tehát összehajtogatták s létrejött a könyv mai rétalakja. A papíruszkönyvtől egyelőre csak a hasábokat vette át, — a legrégibb kódexeknél egy-egy oldalra 3—4 hasáb esett, később kettő, — de idővel sorai végignyúltak az oldal egész hosszán s ezáltal is több teret nyert. Még inkább takarékoskodott azáltal, hogy a kétoldalas írás a papíruszét megduplázta s azonkívül a lapszám is 500—600, sőt ennél is több oldalas vastag kötetet tehetett ki, míg a papírusztekercsnek nem volt szabad túl hosszúnak lennie, mert olvasás közben könnyen kibomlott és akkor a földön, az olvasó lába előtt kígyózott. Innen az ókori közmondás: „a nagy könyv nagy baj." Egyetlen pergamenkötetben egész sor papírusztekercs szövege fért el. Pl. az Iliász 24 tekercsre terjedt (minden éneke egy-egy tekercs), viszont elfért egyetlen kódexkötetben. A kódex alakja is térnyerőbb; a könyvespolcra hússzor-harmincszor annyi szöveget állíthattak pergamenkötetekben, mint amennyi a tokjaiban heverő, vagy edényekbe dugott tekercsekben helyet foglalt.

Csakhogy a pergamen drága s a növekvő könyvszükséglet számára nem lehetett eleget előteremteni. Egyetlen bibliakézirat egyetlen példányban való másolására egész juhnyáj, 100—200 bárány bőre kelt el. A pergamennel a könyv nem fejlődhetett volna kulturális tömegcikké. Az írnivaló mindig több lett, a könyvek áradata egyre nőtt s a fejlődés megakad, ha a középkor vége felé a pergament fel nem váltja az olcsó, bőségben gyártható papír. Ezzel nemcsak az anyag elapadásának veszélye hárult el, hanem a tömeges könyvgyártás — a könyvnyomtatás — gazdasági és technikai előfeltétele is adódott. A könyvnyomtatás a célját, a könyv gyors és nagy példányszámban való terjesztését, papír nélkül nem tudta volna elérni. Végeredményben a papírtermelés korlátlansága tette lehetővé az általános népművelést s ezáltal ledöntötte az értelmi válaszfalat a művelt kisebbség s a szellemileg elhanyagolt többség közt.

Az első főkorszak anyagok szerinti megoszlását tovább aprózza a könyvstílusok története. A merev anyagok korában az írás is merev, sarkos, hangtömörítő, míg a három simulékony anyagon az írás is simulékony és hangelemző. A papíruszon, melynek egyik — vízszintes rostú — felületén könynyedén, folyékonyan lehetett írni, megszületett a betűírás. A tekercskorszakban három válfaj váltotta fel egymást: az egyiptomi hieroglifírás egyszerűsítéséből keletkezett hieratikus folyóírású papírusz, a görög papírusz és a római betűs latin papírusz. A pergamenkorszakot ugyancsak az írás, de azonkívül a könyv díszítése (lapszéli folyondárdísz, festett kezdőbetűk, miniatúrák és kötés) szempontjából tagoljuk stíluskorszakokra. Volt román stílű, gót stílű, reneszansz stílű pergamenkódex. (Kódex a. m. két fatábla — latinul caudex — közé kötött könyv. A díszkódexek fatábláit mintás bőrrel vonták be.) Hasonlóképpen a papírkéziratokat is írásuk, majd nyelvük szerint különböztetjük meg: vannak gót stílű, azután humanista írású, továbbá cikornyás újgót írású latin, magyar, német, cirillbetűs szláv stb. kéziratok.

A korszakokat nem lehet élesen körülhatárolni. Nem mondhatjuk határozottan, hogy a könyv ilyen meg ilyen alakja akkor meg akkor keletkezett s ekkor meg ekkor szűnt meg. Az asszír-babilon agyagtábla s az egyiptomi papírusztekercs sokáig kortársa volt egymásnak. Mikor az egyik forma győzött, a régibb még soká élt az új mellett. A pergamenkódex időszámításunk után három századon át versengett a papírusztekerccsel, míg a negyedikben végül diadalmaskodott fölötte. A középkor végén nemcsak drága pergamen-, hanem olcsó papírkódexeket is másoltak. S Gutenberg előtt is nyomtak könyveket s Gutenberg után is írtak pergamenkódexeket. Minden korszak elején és végén mutatkozik az ingadozás, s mégis, ha áttekintjük a könyv hosszú menetének útvonalát: a fejlődés irányát a merev táblakönyvtől a papírusztekercsen s pergamenkódexen át a papírnyomtatványig egyenesnek látjuk. A szövegközlés szélesebbkörű és gyorsabb módja mindig győzött a szűkebbkörű s lassúbb fölött, a célravezetőbb eljárás a kezdetlegesebb fölött.

A kéziratos könyv múltja több ezer éves; a nyomtatott könyvé csak 500 éves. De az utóbbi 500 év alatt sokszorosan több könyvet termeltek, mint előzőleg az évezredek alatt. S nemcsak mennyiség, hanem minőség és jelentőség tekintetében is nagyot fordult a nyomtatással a könyv története.

A kéziratos könyv, bár az esetek túlnyomó részében másolat, lehetett kivételesen eredeti fogalmazvány (pl. napló). A nyomtatvány sohasem fogalmazvány, hanem mindig többespéldány, másolat. A kéziratkorban egyenkint kézimásolással sokszorosították a szöveget, s minden egyes másolat más, mint a többi. Az írnok hol rosszul olvasott, hol tévesen értette s helytelenül javította a lemásolandó szöveget, hol meg a maga írásában ejtett hibát. Nincs két kézirat, mely ugyanabban a szövegben, ha csak csekélységekben is, el nem térne egymástól. Ezzel szemben a nyomdászat gépies sokszorosító módja egyszerre és nagy példányszámban teljesen egyező szövegeket adott ki.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, az irodalmi fejlődés első és kezdő foka az volt, hogy az emberiség elmeszüleményei terjesztésében és az utókorra hagyományozásában áttért a szóbeliségről az írásbeliségre. Ennek időpontja nemzetenkint változott. A Közel-Keleten és Keleten ókori évezredek homályából ered, nálunk egybeesik a kereszténység felvételével: Szent István uralkodása elején kezdődött.

A második fok: áttérés a kéziratosságról a nyomtatásra. Nálunk ez 1473-ban kezdődik, de az átmenet eltart 1526-ig. Addig hol nyomtatott, hol kézírásos könyvekben jelenik meg a szöveg.

A harmadik fokon (Olasz- és Németországban 1500, nálunk 1526 óta) az irodalom megjelenésének uralkodó formája a nyomtatvány. A szöveg, mely minden kéziratos másolatban többé-kevésbé változott, most állandósul.

A NYOMDÁSZATTÖRTÉNET KORSZAKAI

A nyomdászattörténet a könyvtörténetnek időben a legrövidebb, anyagában a leghosszabb része. Öt évszázada szemben áll az előtörténet közel öt évezredével. Anyaga viszont oly bőséges, hogy az áttekintés és a részletek tanulmányozása miatt további szakaszokra kell tagolnunk. Művelői általában a történelem és irodalomtörténet korszakbeosztását vették mintának.

Az első világháború előtt a történetírók, irodalomtörténetírók és nyomdászattörténészek összefoglaló műveik anyagát a szellemi mozgalmak változásai szerint csoportosították, megkülönböztetve egymástól a reneszánsz, a reformáció, az ellenreformáció, az abszolutizmus, a felvilágosodás stb. korát. Magyarországon az 1526, 1711, 1849, 1867. évet határsorompóknak tekintették, — még a bibliográfiában is. Marczali Henrik, Beöthy Zsolt, Ballagi Aladár ilyenformán tagolták a múltat. Ebben nagyjában, — legföljebb egy-két évtizednyi eltéréssel megegyeztek a külföldi tudósokkal.

A nyomdászattörténészek éppen csak az ősnyomtatványkornak szabtak mechanisztikus határvonalat. Először még 1640-ben Bernardus de Mallinckrot *(De ortu et progressu artis typographicae)* jelölte meg az ősnyomtatványok felső korhatárát a szép kerek „annus saecularis"-ban, az 1500. évben. Cornelius a Beughem *(Incunabula typographiae,* 1688), az első ősnyomtatvány-bibliográfia szerzője követte s azóta 1500 maradt a nyomdászattörténet kezdő fejezetének záróéve. Véglegesen Ludovicus Hain *(Repertorium bibliographicum,* 1826—1838) rögzítette a korhatárt; munkája mindmáig e tárgykör leghasználtabb segédkönyve, s a tőle való eltérés zavart meg nehézségeket okozna.

A későbbi időre azonban rideg évszám-sorompók nélkül tárgyalták a reformáció, az ellenreformáció stb. nyomdászatát.

Az első világháború után más korfelosztás jött divatba. Az újkor anyagát gépiesen a 15., a 16., a 17., a 18., a 19. század korára csoportosították. Például nálunk Szekfü Gyula a Magyar Történet-ben, Pintér Jenő nagy irodalomtörténetében (noha ugyanő az első világháború előtt még a régi korfelosztást követte) s Novák László ötkötetes nyomdászattörténetében. Külföldi minták után indultak, — pl. Sven Dahl 1928-ban megjelent könyvtörténete is ezt a beosztást követi. Talán kényelemszeretetből. A szerző gépiesen, fejtörés nélkül rakosgathatja a céduláit.

De az ilyen elrendezés se nem logikus, se nem természetes. 1601-ben egyetlen olyan nyomda sem szűnt meg, mely 1599-ben létezett; valamennyi hosszabb-rövidebb ideig tovább működött a 17. században. Újat sem alapítottak a határévben. Mi értelme, hogy a Heltai-nyomda történetét 1600-ban megszakítsuk — visszatérve 1558-ra, Huszár Gál magyaróvári sajtójára — s csak a 17. századot tárgyaló később következő részben folytassuk? 1599 és 1601 közt belső életében nem történt változás, irányától sem tért el s anyagi helyzete is ugyanaz.

De mit válasszunk a gépies évszázados beosztás helyett ?

Bogeng, a legújabb korig terjedő általános és egyetemes nyomdászattörténet szerkesztője I. kötetében a 15. századdal foglalkozik, a II.-ban pedig sorra vesz egyes országokat s mindegyiknél a történetet újra kezdve valamennyinél külön-külön 1940-nel zárja.

Ezzel az időrendi és földrajzi elv következetlen összekeverésének elriasztó példáját adja. Hasonló lenne hozzá az olyan magyarországi nyomdászattörténet, mely öt évszázadra terjedő anyagát kortagolás nélkül a nyomdaszékhelyek sorrendjében közölné. Akár a városok betűrendjét, akár nyomdaalapításaik idejét, akár pedig az égtájak vagy országrészek egységét követné, nem a nyomdászat fejlődését látnók magunk előtt, hanem valamely vidék, város művelődéstörténetének egyik kiszakított fejezetét olvasnók. Holott az összefoglaló nyomdászattörténetben a lényeges éppen a tipográfia egységes fejlődésének a szemléltetése. A különféle helyeken és különféle nyomdákban egyazon időben ugyanazokat a módszereket követték, ugyanolyan eszközökkel éltek, a haladást azonban egyéni kezdeményezésekkel érték el. Hogy ezt láthassuk, az ugyanazon korszakban működőket egymással összefüggésben kell tárgyalnunk, tudnunk kell, mit tanultak egymástól s minőségi teljesítményeiket meg azok okait össze kell hasonlítanunk.

Vannak, akik a stílusok szerint tagolják a nyomdászattörténetet: nyomon követik a gótika és reneszánsz versenyét, a reneszánsz átmenetét a barokkba, aztán a rokokó, az empire, a romantika, a biedermeier, a bizonytalankodó eklekticizmus, a mindenkitől távolodó szecesszió s végül a mai nap könyvstílusát. A korhatárok ez esetben ingadozók. Az átmenetek elmosódnak, a stílusok egymás mellett éltek, mert a szegényebb nyomdák ritkábban frissíthették fel készleteiket s anyagi okokból el-elmaradtak az irodalom, zene és képzőművészet gyorsabb ütemű átalakulása mögött. Az írónak vigyáznia kell, nehogy munkájában bibliofil szempontok jussanak túlsúlyba: akaratlanul is meghamisítaná velük az elsősorban a mindennapi szükségleteknek szolgáló nyomdászat tényleges képét.

A nyomdászattörténészek legtöbbször a történelem és az azzal párhuzamosan haladó irodalomtörténet korsorompóihoz igazodtak. Eljárásukat indokolja az, hogy a tipográfia mindenkor a köznapi életet és a korabeli olvasót szolgálta. Nem szakítható ki a korából. Története azonban, mint az imént

említettem, elhomályosodik, ha erőszakosan mechanikus keretbe szorítjuk, pl. ha valamely év csupán azért korhatár, mert a számjegye két nullára végződik. Az évszázadok szerinti gépies beosztás nem hangsúlyozza a változásokat, minden történelem lényegét, s megszakítja a fejlődés szemléltetését, noha ez minden történelem főfeladata.

Nem volna-e célszerű és természetes, ha ahelyett, hogy más tudományágakhoz igazodnánk, olyan korfelosztást választanánk, mely megfelel a nyomdászat sajátos természetének, mibenléte különlegességeinek?

E kérdés eldöntésére mindenekelőtt meg kell állapítanunk, miféle megkülönböztető vonások illenek kormeghatározása alapjául? A technikai fejlődés kritériumai, vagy pedig a szellemi indítékok?

A technikának kétségkívül nagy az ipar- és társadalomátalakító szerepe, de nem eredeti ok, neki magának is oka van, mégpedig szellemi oka, s ez utóbbiból indul ki a fejlődés vonala. A technikai változásokat valamilyen gondolat szüli. A technikához vezető gondolat előbb volt, mint az új technika felfedezése.

A technikai találmányt választani kiindulópontul már azért is indokolatlan, mert sok előzménye van, fokozatosan, változatokban születik, nem készen pattan ki Minerva fejéből. Elég alkalmunk volt megtanulni azt az igazságot, hogy minden első előtt volt egy legelső s minden legelső előtt egy legeslegelső.

Lássuk, miként tagolhatjuk a nyomdászattörténetet, ha az eszméket választjuk kiindulópontul.

Mindenekelőtt két főkorszakot különböztetünk meg. Az elsőt a haladást megkönnyíteni kívánó ama gondolat indítja meg, hogy kívánatos, ha a szöveget egyszerre többen és több helyen olvassák. Kivitelezése fokozatosan történt: kezdetben egész rövid egylapos szövegek (pl. imák, búcsúlevelek) és szentképek átkeféléssel végrehajtott sokszorosítása kifaragott fatáblákról; később ugyancsak keféléssel, de már mozaiktechnikájú szedésnyomással Coster 20—30 leveles iskolakönyveket adott ki; s végül sajtóval, mellyel Gutenberg a bibliát két hatalmas kötetben tudta közzétenni. Utódai szinte változatlanul 350 esztendőn át az ő technikáját követték.

A második főkorszak azzal a felismeréssel kezdődik, hogy a tudnivalókat, különösen a híreket, a hírlapokat, de a sajtótermékeket általában is gyorsan kell az olvasók kezébe juttatni. S a gyorsaság gondolatát egész sereg találmány 18 éven belül megvalósította: 1796-ban Senefelder litografiája, 3 évvel utána Robert bálapapírgyártó gépe, 1800-ban Stanhope vassajtója 1812-ben König gyorssajtója — síneken ide-oda mozgó szedésformákkal, festékező hengerrel, a nyomást végző forgóhengerrel. S a fejlődést 1814-ben betetőzi Stevenson gőzmozdonya, mely a szállítást gyorsította meg.

S mindezek a gyorsaság gondolatát kivitelező gépek a példányszám emelésének szinte korlátlan lehetőségével megvalósították a gondolatterjesztés olcsóbbodását is.

E két főkorszakon belül a rövidebb alkorszakokat könyvmorfológiai változások jellemzik.

Kiindulnak az előző kor formáiból, de ezeket az olvasás célszerűségi és a kiadók gazdasági szempontjai szerint átalakítják. Az ősnyomtatványkor átvette a kódexek külsőségeit: a vaskos rétalakot, a betűtípusokat, az iniciálékat, a kolofont, az őrszót, mely a könyvkötőnek jelzi, hogy a következő levél milyen szóval kezdődik, és a mai lapszámozást pótló betűszignatúrákat. A változás mindössze az, hogy nem kézírásban, hanem nyomtatásban adja őket. A könyvvásárló nem tett különbséget kéziratos meg nyomtatott könyv közt, s a nyomdász maga is csak mesterséges kéziratot látott a kiadványban. Ha hártyára nyomtatta s pazar lapszéli folyondárdíszt, aranylemezes kezdőbetűket és ragyogó színű miniatúrákat festett rá, miben sem látszott különbözni a díszes pergamenkéziratoktól. Nem volt ebben csalási szándék. A szemlélő csak a szépség tényét érezte.

A reformáció nyomdászatában általánossá válik a címlap, a könyv elkészítésére vonatkozó adatok a kötet végéről, a kolofonból átkerülnek a címoldalra, az oldalakat megszámozzák, a szöveget apróbb betűkkel, sokhelyt újfajta típusokkal (kurzívával meg fraktúrral) nyomják. Az ellenreformációban a könyv barokk stílusú, a címlap fecsegő, a fametszetet kiszorítja a rézmetszet és a rézkarc. A felvilágosodás korában a címlapon megjelenik a rokokó bájos vignettája s kedvéért az azelőtt az egész címoldalt betöltő 20—30 soros könyvcím fokozatosan megrövidül, míg végül az egy-két soros cím lesz a leggyakoribb. A 19. században a második főkorszakot indító találmányoktól kapja a könyv mai modern alakját. „Gépkönyv"-vé válik. Míg a közel 400 évig tartó első főkorszakban a nyomdászok munkája kézimunka, s a felszerelésük, az eszközeik is alig változtak, (a gutenbergi kéziműszerrel öntötték a betűket, a szedést ugyanúgy rakosgatták, egyengették és tömítették papírszeletekkel, a korom- és olajvegyületből otthon főtt festéket ugyanolyan lószőrrel tömött bőrlabdával kenték a szedésre, a papírt a szedésformából kiálló punktúrákba rögzítették, s mindenütt emberi erővel mozgatott fasajtón nyomtak), addig a második főkorszakban minden tevékenységet fokozatosan a gőzzel, majd villamossággal hajtott gép vett át, a papírgyártástól és betűöntéstől egészen a gépszedésig és a rotációs nyomásig. A könyv új képet kapott tőle. Rápillantással meg tudjuk állapítani, hogy más, mint az előző korszaké.

Minden nemzeti nyomdászattörténet morfológiai kezdőévei mások. Olaszországban az ősnyomtatványkor 1500-ban ér véget, mert Aldus Manutius Velencében 1501 óta nyomatta az iskolák felsőbb osztályainak tanulói számára zsebre tehető alakú, kéregbélés kötésű könnyű és olcsó klasszikus kiadásait, melyekben feltűnik új betűfajtája, a kurzíva is. Tőle indult ki s terjedt el világszerte az új könyvalak. A következő évtizedben északnyugaton Bázelbe s innen Párizsba ér, észak felé 1518—20 közt Wittenbergben, Luther munkáiban, s itt már további következményeiben, addig nem ismert többezres pél-

dányszámú és nemzeti nyelvű kiadásokban, továbbá a germán ízlésnek megfelelő fraktúr típusokban jelentkezik. Magyarországon csak 1535-ben Honter brassói kiadványaiban tűnik fel, mégpedig az eredeti aldusi formában, — baseli, frobeniusi mintára.

Az egyetemes nyomdászattörténet ezeket az egyes nemzeteknél eltérő kezdőéveket átmeneti korban fogja össze. Az ősnyomtatványkort, úgy amint Mallinckrot és Hain látta, 1500-zal lezárja s utána néhány évtizeden át figyeli, miként állandósul az 1501-ben elindult új forma.

Az egyes nemzeteknél a kezdő évszámnak nem kell egybeesnie az új alakban elsőként megjelent könyv impresszumának évszámával. Alkalmasint lehet ennél korábbi, az előkészület idejéből, amikor a nyomdász megszervezte újdonságát s amikor az olvasók már vásároltak s megkedveltek külföldön megjelent újformájú könyveket. Vitatható, hogy kell-e egyáltalán pontos évszám? A szakírók és olvasóik az emlékezőképesség megtámasztása kedvéért szeretik a korszakokat határozott évszámok közé szorítani. Sőt arra ügyelnek, hogy ezek lehetőleg élesek legyenek: zárják le az előző korszakot valami katasztrófával, pl. a mohácsi vésszel vagy a szatmári békével, vagy pedig indítsák meg az új változásokat okozó felfedezéssel, mint pl. a gyorssajtó találmányával.

A mi magyar könyvtörténetünkben a mohácsi vész valóban világos választóvonalnak tűnik. 1526: a budai királyi vár fénye hirtelenül kialszik, a kor legszebb könyvtára, a Korvina feloszlik. A budai könyvkiadók, kik között magyar származásúak, mint Wardia István és Szekszárdi Lénárt működtek, egy csapásra és maradéktalanul eltűntek. Maga a könyv megváltozik. 1526 után már igen-igen ritkán kalligrafálnak miniatűrös hártyakódexeket. A szép, tartós kemény ősnyomtatvány-papírt részben pótanyagokból gyártott bolyhosabb papír váltja fel, az incunabula-ívrét és a fatáblakötés kimegy a divatból. Nagyalakú betűk helyett apró típusokkal nyomtatnak. A humanisták tudós szellemét háttérbe szorítja a reformáció fürge és verekedős propagandája. A mecénásokat már nem a könyv szépsége érdekli, hanem a hatékonysága, toborzó ereje. Más könyvvilág ez, mint volt az 1526 előtti.

Azonban nem minden korszakot záró vagy kezdő évszám sorompójellege ilyen meggyőző. A reformációt követő korszakot, az ellenreformációt, 1578-tól Telegdi nagyszombati nyomdája megalapításától számítják. Csakhogy a hitújítás erélyes nyomdászai tovább működnek, 1578-cal távolról sem zárul le a hőskoruk. A működésük csak fokozatosan kap más színt, amikor is a református felekezetek nem egymásban, hanem az újjáéledő és egyre kötekedőbbé váló katolicizmusban látják az ellenséget. Abban a mértékben, amelyben ez erősebbnek bizonyul, csendesedik a tollharc s a nyomdák a megrendeléseket prédikátorok helyett egyre inkább a barokk kor tudósaitól kapják. A hitújítás író-nyomdászait nyomdai mesteremberek váltják fel. Józanabbak, számítóbbak, mint a régiek, kisszerűbbek, nyárspolgárok. Az ellenreformáció az a korszak, melyben ez a nyomdásztípus az uralkodó. Melyik évben kezdődött?

Nem tudjuk megmondani. Határozott évszámhoz nem köthetünk hosszú fokozatos átmenetet. 1526 annyiban tekinthető fordulatnak, hogy az átmenet az új formák felé rohamosan következett be, de 1578 után még soká tartott, amíg az előző kor jellemvonásai elhalványodtak.

Hosszú átmenethez csak határozatlan, nem pedig pontos évszámok közé szorított korhatárokat állapíthatunk meg.

Különleges alkorszaka a magyar nyomdászattörténetnek, mely mint ilyen az egyetemesben nem számít, az 1686 és 1711 közt, a törökök kiűzésétől a kuruc szabadságharc bukásáig eltelt negyedszázad. Ismét a történelem egyik alkorszakával esik egybe, tárgykörünkben azonban nem a mozgalmas események, nem az ország szökőkútszerű fellendülése meg leomlása miatt különítettük el, — noha a nyomdászok ezektől és a korszellemtől nem függetleníthették magukat, sőt e két tényező döntő sorsfordulatokat is okozott egyes nyomdászok életében és egyes nyomdák létében, — hanem azért, mert az akkor vezető hollandiai tipográfia eszméinek és példáinak hatására a magyar nyomdászat átalakult. Más, mint volt az előző s mint lesz a következő időszakban. A holland hatást tárgyalón kívül külön fejezet még az első magyarországi hírlap története, valamint Tótfalusi és Vince — akkori nyomdászatunkat fényszóróként megvilágító — tragédiája. E fejezetek terjedelme is indokolja, hogy a felszabadulás és lebukás ez izgalmas 25 esztendejét külön korszaknak tekintsük. Igaz, egyetlen emberöltő is hosszabb nála. Aki 1686-ban 25 éves volt, 1711-ben még aránylag fiatal, — 50 éves. Mégis tömérdek változást látott, nemcsak a politikai életben, hanem a nyomdászatban is. Az is magasba lendült és mélybe hanyatlott.

A következő alkorszak, 1712-től a 18. század végéig, újra egészen más világ. Jönnek a nyugat felől bevándorló német nyomdászok. Alapos mesterségbeli szakismeretet és pezsgő vállalkozókedvet hoznak magukkal. Szűz vidékekre is elmerészkednek s az új nyomdaszékhelyekkel (Sopron, Győr, Vác, Pécs, Temesvár) az ország szellemi képe is átalakul. A jövevények bámulatosan tudnak alkalmazkodni. Alázatosak és engedelmesek a megyéspüspökök iránt, kiket mecénásul meghódítanak maguknak, de ugyanakkor a felvilágosodás szolgálatába is állnak. Részük van benne, hogy a magyar irodalom megújul. A magyar könyvek száma a hazai latin és német kiadványokkal szemben örvendetesen szaporodik. Az új eszmék helyet kapnak bennük. A Martinovics-per áldozatai közt nyomdász is akad, aki az éjszaka leple alatt a forradalmi kátét szedi ki. Könyveik külseje, megjelenési formája is más, mint az előző korszaké. A barokk stílus megnemesedett. A papír ellentállóbb, keményebb, a könyvek kötéséhez finomabban kidolgozott bőrt használnak, még a jelentéktelen apró nyomtatványoknak is színes, csillogó papírborításokat adnak. A gazdagodás, a növekvő jólét jele.

A második főkorszak kezdő átmeneti ideje a nyugati országokban évtizedekkel rövidebb, mint nálunk. Angliában Stanhope lord vassajtóját Walker

gépész a londoni Bulmer-nyomdában már 1800-ban alkalmazta. Elgondolásai azonnal meghódították az ottani nyomdai ipart. Célja a munkateljesítmény fokozása, jelszavai: nagyobb mennyiséget kevesebb idő alatt, több könyvet hamarabb, olcsóbb termelést nagyobb nyereséggel!

A vas ellenállóképességének és súlyának erőkifejtése lehetővé tette, hogy a „stanhope"-nak kétszerakkora nyomótalpa legyen, mint a fasajtónak s hogy egyetlen nyomással egész ívet nyomtathassanak vele. (A fasajtóval teljes ívet csak két munkamenetben, részletekben lehetett nyomni.)

A tőkeerős országokban, Angliában, Franciaországban és Németországban a stanhope gyorsan elterjedt. A maradibb Magyarországon, hol „léleknélkül való gép"-nek, „betűgyilkos"-nak minősítették, csak 1835-ben szerezte be első példányát a pesti Trattner—Károlyi nyomda.

Pedig akkor külföldön már új találmány szorította ki. Stanhope gépe még kézisajtó volt s az König Frigyes első, 1803-ban Suhlban szerkesztett automatikus gyorssajtója is, mely fogaskerékátvitellel festékezett, az íveket pedig emberi kéz segítsége nélkül be- és kihajtotta, nyomta és kirakta. Néhány évvel később Angliában Bauer nevű munkatársával olyan gépet állított üzembe, mely óránként 400 nyomást végzett, — óránként többet, mint a fasajtó egész nap alatt. S ezt a csodát is túlszárnyalta 1812-ben cilinderes gyorssajtójával. Óránként két nyomóhengerrel 240 nyomást teljesített. Ez az „ívsikkasztó" gép csak 1840-ben vonult be Magyarországra, szintén Károlyi István nyomdájába.

A nyomás meggyorsulásának előfeltétele a szedés meggyorsítása. A szedőszemélyzet túlságos szaporítása azonban megdrágította volna az üzemet és vele a termékeit. Angliában ezért 1812 óta áttértek a gépszedésre. A szedés gyorsasága viszont nagyobb betűmennyiséget kívánt, — következésként, ugyancsak Angliában, szabadalmazták az első betűöntő gépet, mely naponta 20 000, sőt későbbi tökéletesbítése után 40 000 betűt öntött ki magából. A régi betűöntő műszer ugyanazon idő alatt legföljebb 5000 betűt tudott termelni.

Mindezek ellenére a második főkorszakot nyomdászattörténetünkben mégis 1800-zal kezdhetjük, mert ezóta — bár óvatosabban, mint a gazdagabb nyugaton — nálunk is érvényesül az a gazdasági törvény, mely szerint fejlettebb technikával olcsóbban, jobb gépi segítő-mechanizmussal könnyebben boldogul az a nyomdász, aki él az új találmányokkal és fortélyokkal. E felismerés első jele, hogy Laszlovszky József budai polgármester 1800-ban Bécsben Senefelder-féle kőnyomógépet vásárolt s azt a budai városháza pincéjében a várbeli börtön rabjaival kezeltette. Hivatalos hirdetményeket, polgármesteri rendeleteket, kézírásos körleveleket sokszorosíttatott vele. A nyomdák is hamarosan ráébredtek, mennyire olcsóbban illusztráltathatják a litográfiával folyóirataikat meg könyveiket. 1820 körül már úgy látszott, hogy a rézmetszet és rézkarc — minden mélynyomás — végképp letűnt.

Nem számít, hogy Magyarország eleinte hátul kullogott azért, mert nyomdászainak többsége szegény ember, aki az újdonságokat, mert anyagilag nem

bírja őket, gyanakvó szemmel nézi s óvatosságból kitart meglevő ócskaságai mellett. Másutt is így volt. Balzac, az egykori nyomdász, maradi regényalakja jut eszünkbe: görcsösen ragaszkodik rozzant fasajtójához és szánalmas hátrányba kerül merészebb versenytársával szemben, aki Stanhope akkori újdonságával legyőzi.

Az eszmék az egyesek ellentállása ellenére utat törtek maguknak s megindították az új korszakot.

Ha a 19. század első évtizedeiben lassan is haladt nálunk a technikai megújhodás, tipográfiáink annál készségesebben alkalmazkodnak a korszellemhez. Nyomdászattörténetünk egyik legszebb fejezetében az élenjárók közt látjuk őket. Az 1848. március 12-i népgyűlésen elfogadott „Mit kíván a magyar nemzet?" 12 pontjának elseje a sajtószabadságot és a cenzúra eltörlését követelte. Március 15-én e kívánságokat a Landerer—Heckenast nyomda valósította meg, amikor a 12 pontot és Petőfi *Nemzeti dal*-át cenzúra és hatósági engedély nélkül kinyomtatta. Ő tette meg az első forradalmi lépést.

Az utolsó korszak 1867-tel kezdődött. Nem azért, mert nálunk történelmi választóvonal s nem is azért, mert kendőzés nélküli sajtószabadságot létesített, hanem azért, mert ismét a nyomdászati technika tért új utakra. 1800-ig kizárólagos kézműipar, 1800-tól 1867-ig egyre elhatalmasodó gépipar, 1867-től kezdve nagyüzemeiben gyáripar. Lényegében, az eszmét tekintve, csak fokozása az előbbinek. Még mindig a gyorsaság és mennyiség növelése a cél. Külföldön kísérleti intézetek kutatták, miként lehetne a sajtó termelésében helyet, időt, kiadásokat takarítani, az előállítási költségeket csökkenteni, viszont a minőséget s a számbeli eredmények színvonalát emelni. A kutatás a rotációs elv mellett kötött ki. Kimondta, hogy a nyomdagépeknek a termelés szempontjából meddő mozgásait ki kell küszöbölni. A König-féle gyorssajtók ide-oda, fel-le mozgásait a szünet nélküli körforgás váltja fel. A szedést már nem helyezik sík lapra, hanem hengerre öntik, a végnélküli bálapapír forgó hengerek közt fut át, — a hengerek nemcsak nyomóformák, hanem papírvezetők is, — s a körforgás sokkal sebesebb, mint az ide-oda mozgás. A statikus (egyensúlyozó) erő dinamikus (mozgó-feszülő) energiává változott át s a rotációs óránként végez kb. 20 000, sőt, ha ikergép, 35 000 nyomást. A gyorsvonat elbújhat mögötte.

A fejlődést ebbe az irányba a hírlapirodalom terelte. Az újságoknak a szerkesztőségi záróra után néhány órával és százezernyi vagy még több példányban kell megjelennie. Az első rotációst 1865-ben a Times géptermében állították fel s az 1867-es kiegyezés után csakhamar Falk Miksa Pester Lloyd-ja is ilyen „szörnyetegen" készült. Segítségével naponta kétszer tudott megjelenni.

A tipográfiát sokféle mellékágának a fejlődése is modernizálja. Felhasználják és tökéletesítik az előző alkorszak kémiai lánctalálmányait: a fotolitográfiát, a fotomechanikai sokszorosító eljárásokat, a cinkográfiát, a fototípiát, a még Stanhope által elgondolt szövegmatricázó tömöntést (stereotípiát), me-

lyen a rotációsgéppel való nyomás lehetősége alapszik stb. A villanyerő mint gépmozgató idővel még a könyvkötőüzemeket is korszerűsíti, pl. Budapesten a Gottermayer cégét. A hírszolgálat gyorsítására megszervezik a távirati irodákat.

Emellett folyvást új gépeket szerkesztenek. A Nelson-kolosszusok az íveket kinyomják, felszabdalják, összehajtogatják és fűző meg könyvkötő munkát is végezve, teljesen kész kötött könyveket potyogtatnak ki magukból. Az ínyencek irtóznak ezektől a könnyen kettéváló termékektől, melyekben néha hiányzik valamelyik ív, viszont valamelyik másik kétszer van meg, de a kevéspénzű olvasótömeg olcsón jut hozzájuk és mohón falja őket.

Az általános fejlődés terén magyarok is közreműködtek. Sikerrel Petzvál József, a fényképészet hasznosítása terén. Sikertelenül a félreismert lángész, Bonyhádi Kliegl József magyar testőrtiszt, mérnök, festőművész és feltaláló, aki már az 1840-es pozsonyi diétán bemutatta úttörő billentyűs szedőgépét, de támogatás hiányában sem ezt, sem egyéb akkor hallatlan találmányát (búvárhajó, sínlerakó-vasút, hangjegyzőgép stb.) nem tudta értékesíteni. Negyven-ötven évvel később Amerikából kaptuk a linotype-ot meg a monotype-ot, melyeken mai szedőink virtuóz módon — óránként öt—hatezer betűt küldve sajtó alá — zongoráznak.

A korszak jellegzetességét ezúttal sem az általánosabb gyakorlat, hanem az új eszméket felkarolt kivétel adja meg. Nem minden nyomdából vált gyár. A legtöbb továbbra is, ma is, kevés személyzettel, egyszerűbb felszereléssel dolgozik. Gépeik többsége nem rotációs, hanem gyorssajtó és a vasból modernizált gutenbergi típus, a kis tégelysajtó. A nyomtatványok áralakító tényezőjét sem a drága gépek árának törlesztési ezreléke, hanem elsősorban a munkabér szabja meg.

A statisztika azonban az utolsó alkorszakból meglepő számszerű fejlődésről ad képet. Míg 1817-ben Magyarországon 52 nyomda működött s félszázaddal később, 1866-ban Budán és Pesten 17, vidéken 89, addig 1880-ban egymagában Budapesten 75 s tíz évvel később ugyanitt 149 tipográfiát tartottak számon. Több mint nyolcszor annyi, mint negyedszázaddal előbb. Újabb húsz év múlva, 1900-ban az egész országban 531 s végül 1939-ben, amikor e statisztika megjelent, Magyarország 161 városában és községében 912 könyv- és hírlapnyomda, valamint 48 kő- és offsetnyomda volt. Mindezek együtt 6537 munkást és 129 tanoncot foglalkoztattak. (De rajtuk kívül a statisztika 1466 munkanélküli nyomdai munkást tartott nyilván!) Az üzemekben 559 szedőgép és 2898 nyomógép működött; utóbbiak közt 1436 a tégelynyomó, 1126 a gyorssajtó, 64 az automata, 66 a rotációs és 206 a kőnyomdai és offsetgép. A nyomtatványok ezévi együttes értéke 52,9 millió pengőre rúgott, amihez a statisztikus megjegyzi, hogy ez az összeg az ország összes gyáripari termelése értékének másfél százalékát sem érte el.

Azt is kiszámították, hogy Magyarországon 1935-ben minden 10 000 lakosra 4 és fél új könyv esett. Tekintélyes termelésnek látszik, számos más országot előztünk meg vele. Romániában ugyanakkor csak 2 és fél könyvújdonság jut 10 000 emberre, Bulgáriában 3, az Északamerikai Egyesült Államokban meg éppen csak 0.7, mert ott a nép könyv helyett inkább újságot olvas.

Minél nagyobb a termelés, annál kevésbé egységes a nyomdászati stílus. Kisebb műhelyek gazdái, pl. Kner Gyomán, Teván Békéscsabán, tudnak maguknak saját stílust teremteni és meg is tudják őrizni. A nagynyomdákban azonban a tömérdek személyzet, a sok külső munkatárs s a különféle teendő megosztása megakadályozza az egységes ízlés és akarat kialakulását. Író, illusztrátor, szedő, nyomtató, könyvkötő más-más világban él s nehezen hangolódik össze. A korrektor, a szerkesztő kénytelen minduntalanul megalkudni a munkatársak felfogásával, a vezetőt pedig nagyvonalú tervek és üzleti gondok foglalják el.

A munka javarésze hírlapok és folyóiratok előállítására esik. Ebben is különbözik az új korszak a régebbitől, melyben a súlypont a könyveknek, a befejezett alkotásoknak jutott. Most a soha be nem fejezett, a mindig folyó munka van előtérben. Ez hozzá tartozik a tömegelvre alapozott fejlődéshez. A nyomdászat a hírlappal és folyóirattal vesz részt legerőteljesebben az emberiség szellemi forradalmában.

Néha az a sejtelmünk támad, hogy a meglevőből már kialakulnak a majd következő korszak körvonalai. Mostanában a technika haladását dokumentáló cikkekben és fordításaikban egyre gyakrabban esik szó az automata mechanizmusról. Előre megállapított sorrendben minden munkát külső beavatkozás nélkül végez. Gyárak munkások nélkül. A rotációs már ma is ilyesféle automata. Sok egyéb nyomdai fogást is végezhetnének önműködő készülékek. Csak azt nem tudom elképzelni, hogy íródhatik mű író nélkül s megjelenhetik könyv nyomdász nélkül.

Ám ez már nem a múlt, nem a történelem kérdése, hanem a jövőé.

A MAGYAR NYOMDÁSZATTÖRTÉNET IRODALMA

Pápai Páriz Ferenc orvosdoktor, mint szerző, első összefoglaló nyomdászattörténetünknek az *Életnek Könyve* címet adta (1702). E 78 versszakos döcögő költemény — alcíme szerint is — tulajdonképpen Misztótfalusi Kis Miklós halálát siratja, de nagyobbik felében e kiváló mester működésének előzményeit vázolja. Úgy tudja, az első magyarországi nyomdát Pozsonyban állították, a másodikat pedig — hol lehetne másutt, mint családja származási helyén — Pápán, „hol Török Bálint szerzé." Vezető szempontja a hazaszeretet. A nyomdászatból „sok szép haszon Nemzetünkre szálla." Ha pedig betűkészlete „mint árva, tsak fogya, kopék, nem ujula... e' Nemzetnek érkezék sok kára."

Több mint száz évvel később Németh János Vas megyei falusi pap foglalta össze ismereteinket nyomdászatunk múltjáról. Ekkor az *Ungrisches Magasin* egyik 1782. évi közleményéből már tudták, hogy Mátyás király idejében Budán kinyomtatták a magyarok latin nyelvű krónikáját. Németh is latinul adta ki a szorgalmáról tanúskodó 174 oldalas munkáját: *Memoria typographiarum . . . Hungariae et Transsilvaniae* (Pest 1818). Voltaképp csupán a városok betűrendjébe rendezett bibliográfia a nyomdák termékeiről. A 19. század végéig kiadott magyar nyomdászattörténeteknek s ezek fogyatékosságának Németh a forrása.

Közel félszázad múlva, 1860-ban, az Athenaeum alapítójának és Petőfi egykori kiadójának 17 éves fia, ifj. Emich Gusztáv magyar nyelven írta meg — atyja könyvelőjének, Szabó Józsefnek segítségével — a hazai nyomdászat történetét „emlékül ügyfeleiknek." Hajlandók lennénk e művecskét a szerző ifjúságával és a tudományos kutatásban járatlan társszerző tapasztalatlanságával mentegetni, — de íme, hosszú élete alkonyán Toldy Ferenc, a filozófia és orvostudomány doktora, akadémikus, a magyar irodalomtörténet egyetemi tanára, könyvtárigazgató, bár mélyre és átfogóan lát, lényegében nem tud többet, mint ők. 1873-ban, a Budai krónika 400 éves emléke megünnepléseként akadémiai felolvasásban vázolta nyomdászatunk múltját. Az irodalom szolgálóját látja benne, felfogása szerint a nyomdászattörténet az irodalomtörténet egyik segédtudománya.

Utána ismét fiatalember lép a porondra. Még alig lehetett valami sok ideje kutatásra. A 24 éves Ballagi Aladár, aki már előzőleg a magyar testőrség tör-

ténetéről írt közel 500 oldalas könyvet, 1878-ban kiadta magyar nyomdászattörténetét. Ez tárgykörünk legszellemesebb és legszélesebb látókörű előadása. A nyomdászattörténetnek a tudományban csak szerény helyet jelöl ki, mint a művelődéstörténet egyik részletének. Önmagában nincs jelentősége, mert a társadalmat összes szervezetében kívánjuk látni, ami persze csak akkor lehetséges, ha a részleteket látjuk. A nyomdászattörténet tehát csupán egy „porszem" művelődéstörténetünk nagy épületében. Ezért illeszti be, ha csak röviden, viszonyítva, és nem önmagukért, az erdélyi szász és román, valamint a felvidéki szlovák és a bácskai szerb nyomdákat a hazai keretbe, mert bár nem voltak magyar vállalkozások, sokféle vonatkozásban álltak mind az országgal, melybe tartoztak, mind a magyar nemzettel, mellyel közös műveltségi szervezetben éltek. Természetesen nem szabad őket elvitatni nemzetüktől, de utalnunk kell a szálakra, melyek összekapcsolják őket saját történetünkkel.

Ballagi Aladár, a későbbi radikális politikus, ez ifjúkori könyvében a haladás útjának és a szabadságeszmékért vívott küzdelemnek példáit csillogtatta meg. Ő tanított bennünket arra, hogy a nyomdászok a gondolat terjesztése által szükségképpen a gondolatszabadság úttörőivé válnak. Előadásában a főhangsúly a cenzúra és a privilégiumok elleni küzdelemre, a sajtószabadság kivívására és a korlátozó törekvések visszautasítására esett. A nyomdászattörténetet a szabadságeszme dicsőítésére alkalmazta. Művét emelkedett szelleme teszi értékessé. Hiányai és ténybeli tévedései miatt azonban már egy évvel megjelenése után elavult.

1879-ben ugyanis Szabó Károly kolozsvári egyetemi tanár, akadémikus, útnak engedte *Régi Magyar Könyvtár*-át, korai nyomdászatunk főforrását, termékei kimutatását. Később senki sem ismerte ezt a kincsesbányát jobban, mint éppen Ballagi. Személyes tapasztalatból tudom, hogy öregkorában is könyv nélkül idézte mind a négy, illetőleg Sztripszky Hiador kiegészítéseivel ötre szaporodott testes kötete bármelyik adatát.

Utódai nem követték példáját; nem törődtek a bibliográfiával. Aigner Károly 19 éves könyvkereskedősegéd más szavakkal újra megírta a már megírtat. Firtinger Károly betűszedő és nyomdai korrektor, a *Typographia* c. szaklap szerkesztője, rövid összefoglalásokat és népszerű, de átvett téves adatokkal bővelkedő ismeretterjesztő cikkeket írt. Hasznos dolgot művelt, amikor a millénnium alkalmára térképben megrajzolta a múlt nyomdászatának helyi eloszlását.

A *Régi Magyar Könyvtár*-on kívül más, bár nem oly közvetlenül használható segédeszközt kapott a nyomdászattörténet Petrik Géza *Magyarország bibliographiája 1712—1860* (Bp. 1888—1892) c. négykötetes könyvészetében, melyet hivatalával, a Pallas r. t.-vel adatott ki. Tiszteletet keltő szorgalom eredménye, Szabó Károlynál sokkal több címleírást közöl, mégis hiányos. Nyomdászattörténeti kiaknázását megnehezíti betűrendes szerkezete. Esküdött a betűrendre. Szabó az időrendjével megkönnyítette a történetírók munkáját.

Petrik, a volt könyvkereskedő-antikvárius, bár 1712-es kezdő évszámával éppen Szabót kívánta folytatni, nem a kutatókra gondolt, hanem a könyvvásárlókra. Szabó kettős nyilvántartást vezetett: az időrendhez betűrendes indexet csatolt. Petrik a maga egyetlen nyilvántartását megduplázza: negyedik kötetében betűrendes művéhez nem kronológiát, hanem betűrendes indexet fűz! (Hogy a társszerzők és cikkírók neveit is megtalálhassuk.) Lényegében ezt a munkát elvégezte — sokkal egységesebben — Szinnyei József, bibliográfus, könyvtáros és akadémikus *Magyar írók* c. lexikona. (14 kötet, 1890—1914.) Irodalomtörténetünk e fontos segédeszközét alkalomadtán, közvetve, miként Petrikét, használhatja a nyomdászattörténész is. Velük szemben Szabó Károly munkáját az 1712 előtti korra vonatkozólag rendszeresen, állandóan forgatja.

Könnyű közlési lehetőségeket s részlettanulmányokat nyújtottak a szaklapok (— az első, a *Guttenberg*, 1865-ben indult meg Egerben —), a nyomdászévkönyvek és a tudományos közlönyök, elsősorban — 1876 óta — a *Magyar Könyvszemle*. (Régibb folyóiratok, mint a múlt század első felében a *Tudományos Gyűjtemény* és a század közepén az *Új Magyar Múzeum* szintén közöltek több maradandó értékű nyomdászattörténeti tanulmányt, pl. Jankovich Miklóstól, Horváth Istvántól, gr. Kemény Józseftől stb.)

A nyomdász szaklapok és évkönyvek ismeretterjesztő cikkeket, a tudományos folyóiratok pedig új kutatások eredményeként mélyreható tanulmányokat adtak ki. Ez utóbbiak vitték előre tudományunkat, belőlük nőttek ki az egyes nyomdászokról, nyomdákról és városok nyomdászatáról írt monográfiák. A szaklapok és évkönyvek népszerűsítő anyagából viszont a nyomdászszakirányos iparostanonc-iskolák számára írt tankönyveket Krasznay István (1914) és Steinhofer Károly (1915).

Legterjedelmesebb — nemcsak magyar, hanem általános — nyomdászattörténetünk, hét kis kötetben, tíz évvel az első világháború után jelent meg. Ismét nyomdász szerzőtől, Novák Lászlótól. Szakmabeli műhelymegfigyeléseivel minden gondját a nyomdászat technikai fejlődésére fordította. Megmagyarázta, miként tökéletesedtek a nyomdászat eszközei, gépei, fogásai. Megmutatta, hogy a múlt tipográfusainak példáján buzdulva miként terebélyesedett el mesterségük fejlettségének mai fokára. Meggyőződése, hogy a technika csak a technika múltjának ismerete útján haladhat tovább újításokhoz és újabb felfedezésekhez. E beállítottsága folytán a magyar nyomdászatot is csupán az egyetemes nyomdászat függvényének tudja és csak ennek keretében tárgyalja. Helyes, — az összefüggés hangsúlyozása fontos, minduntalan szemelőttisége hasznos. Kár, hogy a nyomdászat irodalomtörténeti, politikatörténeti, szóval eszmei meg művelődéstörténeti jelentőségét elhanyagolja.

Utána, már a második világháború idején, még egy nyomdai szakember idevágó munkáját olvastuk, Kertész Árpád könyvét: *A nyomtatott betű története és útja Magyarországon.* (Bp. 1941.) Fölösleges volt időt fordítani rá. Önálló kutatásai nincsenek, csak megismétli a már annyiszor megismételteket, a

réges-régi és rég megcáfolt feltevéseket. Művét legalább egy évtizeddel a közzététele előtt írhatta, mert forrásai közt a legifjabb — Novák. Az újabb feltárásokat nem veszi figyelembe, adatai megfogalmazásuk pillanatában elavultak.

Ez egyébként nemcsak az ő sajátsága. Valamennyi külföldi nyomdászattörténetből kirí a rólunk szóló rengeteg tévedés. S ha ott legalább jóhiszemű tévedésekről volna szó. Csak egyetlen példát említek. 1927-ben Londonban R. A. Peddie szerkesztésében megjelent *Printing, a short history of the art*-ban L. C. Wharton arról tájékoztatja olvasóit, hogy a magyar könyvek jelentős részét külföldön nyomtatták, főleg Prágában, — „itt többet mint Bécsben" —, sőt Pozsonyban, Szlovákia fővárosában is sok magyar könyv jelent meg . . . Érthető, ha a külföldiek elvárják, hogy nyomdászatunkról tőlünk kapjanak helytálló képet. A *Gutenberg-Jahrbuch* adott is erre teret, — de csak részlettanulmányokra.

Ami végül is szerencse. Mert összefoglaló tudomány csak részlettanulmányokból születhetik. Az utolsó száz év a részlettanulmányok kora volt. A részletkutatás mennyiségben is, súlyban is, felülmúlja az összefoglalásokat. De ha a részleteredmények zsúfolódnak, szükségessé válik összegezésük, a további iránymutatás kedvéért és művelődéstörténetünk kiegészítésére. A lényeges az, hogy a részletkutatás ne álljon meg, bár tudjuk, hogy sohasem fog végeredményekre jutni, mert felderítetlen rejtélyek mindig maradnak.

Az egyes korszakok, városok, műhelyek és egyének nyomdászattörténetírói nemcsak részleteket boncoltak és többé-kevésbé tisztáztak, hanem megmutatták az irányt is, melyben a további munkálatoknak haladniuk kellene.

A levéltárosok nem jutottak nagyobb eredményekre. Noha a régi Fejérféle *Codex diplomaticus*-tól és az újabb okmánytárgyaktól várni lehetett volna, hogy Szabó, Sztripszky, Petrik és Szinnyei bibliográfiáihoz hasonló kútfőinkké váljanak, Iványi Béla mégis csak vékony füzetre valót tudott összeszedni a nyomdákra, könyvtárakra és általában könyvekre vonatkozó 1600 előtti levéltári anyagból.

A gazdaságtörténet sem derített fel valami sokat, ámbár Mihalik Gusztáv rövid tanulmánya élesen és élvezetesen világított rá nyomdáink gazdasági s ennek következtében művelődési jelentőségére. Városi — ami annyit is jelent, hogy központi — kultúrák át- és kialakításában a reformáció óta szinte döntő szerepük volt. Ha nyomdáról beszélünk — mondja —, önkéntelenül is várost látunk magunk előtt.

Leginkább a nyelvészek, irodalomtörténészek, bibliofilek és művészettörténészek könnyítették meg talányaink megoldását. Nádai Pál, Szentkuty Pál, Kner Imre megrajzolták betűtípusaink és betűízlésünk útját nyugatról hozzánk. A nyomdabetűk a 15. században Olaszországból érkeztek, a reformáció idején Bécsből és Észak-Németországból, az ellenreformáció korában Hollandiából, a 18. században ismét elsősorban Bécsből. A művészettörténeti vonat-

kozásokat — címlapkeretek, iniciálék, díszítő lécek, illusztráló metszetek eredetét — először Czakó Elemér pedzette, 1902-ben, a Ráth-féle *Iparművészet könyve* első kötetében. Újabban Soltész Zoltánné ért el meglepő eredményeket a 16. századi könyvdíszekről írt tanulmányaiban. Megtudtuk tőle, hogy akkor melyik illusztráció készült itthon s melyeknek dúcai származnak külföldről. Sárvár-Újsziget, Debrecen és a vándornyomdászok beszerzési forrása Bécs, Kolozsváré Wittenberg. S nemcsak dúcokat vagy legalábbis mintákat szereztek onnan, hanem stílust és szellemet is. Nyomdászaink voltak a barokk stílus első kifejezői Magyarországon.

Míg az irodalomtörténet inkább adatokat, indokokat, keltezési lehetőségeket szolgáltatott (e téren különösen Dézsi Lajosnak köszönünk sokat), addig a nyelvészet új módszertani irányokat mutatott nekünk. Trócsányi Zoltán több értekezésében a hangjelölés változásainak, a betűk hangértéke módosulásainak és megállapodásának történetével bebizonyította, hogy nyomdászaink teremtették meg — három évszázadig tartó keresés és kísérletezés közben — nyelvünk mai betűrendszerét. Ők rajzolták és metszették a más nyelvek jeleitől különböző különleges magyar ékezetes betűket. Trócsányi módszerével egyszerű ránézésből, a hangjelölés alakjáról, meg tudjuk mondani, körülbelül melyik emberöltőben és gyakran azt is, hol nyomtattak egy-egy eddig meghatározhatatlannak látszott töredéket, vagy pedig a megjelenés helyének, korának és a nyomdász nevének megjelölése nélkül megjelent kiadványt.

KÖNYVÉSZET

Az alábbiakban a magyar nyomdászat *egészére* és történetére *általában* vonatkozó irodalomból a továbbkutatáshoz figyelembe vehető művek válogatott jegyzékét adom. Az egyes korokról, városokról, nyomdákról vagy nyomdászokról szóló *részletmunkákat* nem itt, hanem a róluk szóló későbbi fejezetek záradékában fogom idézni.

SZAKKIFEJEZÉSEK SZÓTÁRA

FRECSKAY JÁNOS : Mesterségek szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. Bp. Hornyánszky, é. n.

6. füzet : Könyvnyomtatás. 30 l.
2. ,, Fametszés, formametszés, rézmetszés. 16 l.
18. ,, Könyvkötőmesterség. 24 l.

Magyar—német és német—magyar szakszótárral.

LEXIKONOK

PUSZTAI FERENC : Nyomdászati enciklopédia. Bp. Pallas r. t. (1902) 595+11 l.

Betűrendes. Nyomdászok életrajzi adatai, eszközeik és munkaeljárásaik leírása, szakkifejezések magyarázata, szervezetek és szakirodalom ismertetése. Cikkeihez a fontosabb külföldi irodalmat is idézi. Függelékül : magyar—német szakszótár, végül német—francia—angol—magyar szakszótár.

Nyomdászati lexikon. Szerk. Biró Miklós, Kertész Árpád, Novák László. Bp. Biró Miklós kiadása, 1936, 546 l.

Szintén betűrendes. Bibliográfiai hivatkozásokban szegény. A szakirodalomról nincs cikke.

A NYOMDÁSZATI SZAKIRODALOM KÖNYVÉSZETE

Index alter Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi in Czenk. Pest 1800.

457—458. l. : De arte typographica.

id. SZINNYEI JÓZSEF : Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. I. osztály : Történelem és segédtudományai. Bp. 1874—1885.

I. köt. 179—187. és 1075—1077. h.
II. köt. 1312—1313. h.

FIRTINGER KÁROLY : Újabbkori szakirodalmunk. (Magyar Nyomdászok Évkönyve 1894, 39—57. l.)

Ehhez évi pótlások uo. 1895—1904. évf.

PUSZTAI FERENCZ fent idézett Enciklopédiája (1902) 368—378. l.

NOVÁK LÁSZLÓ: A nyomdászat története, I. könyv. Bp. 1927. 125—132. l.: Kútfőink.

PÁVÓ ELEMÉR: A m. k. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műszaki Technológiai Intézete könyvtárának sokszorosítóipari szakkönyvjegyzéke. Bp. 1935, az Intézet kiadása, 95 l.

Részletekre vonatkozó irodalmat közöl a legtöbb nyomdászattörténeti szakdolgozat, így pl. mindazok, melyek a MKSz-ben jelentek meg.

A NYOMDÁK NÉVJEGYZÉKEI

SZTRIPSZKY HIADOR: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez. Bp. 1912, lithogr.
616—710. l.: Index urbium et typographorum, 1472—1711.

(MARKOS BÉLA:) Magyarországi nyomdahelyek, nyomdák és kiadók 1712 és 1850 között. Bp. Orsz. Széchényi Könyvtár Házisokszorosítója, 1956, 60 l. Rotaprint.

NÉMETH JÁNOS: A' magyar országi és erdélyi könyvnyomtatóknak neveik és a' helyek a' hol, és az idő, a' meddig nyomtattak. (Tudományos Gyűjtemény 1817, XI. köt. 76—85. l.)

NÉMETH JOANNES: Memoria typographiarum inclyti regni Hungariae et magni principatus Transsilvaniae. Pesthini, Trattner, 1818, 174 l.
A városok betűrendjében.

Alphabetisches Verzeichnis der jetzt in Ungarn, Kroazien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereien. (Merkur von Ungarn 1786, 219. l.)

Magyar nyomdák 1787-ben. (Vasárnapi Ujság 1869, 8. sz.)

Neue Buchdruckereien in Ungarn. (Zeitschrift von und für Ungarn 1804, 66. l.)

TRATTNER JÁNOS TAMÁS: A Magyar országi könyvnyomtató Műhelyek' 1817-dikbeli állapotjok. (Tudományos Gyűjtemény 1817, XII. köt. 78—86. l.)
Felsorolás a nyomtatóhelyek betűrendjében.

KOVÁTS LÁSZLÓ: Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében. (MKSz 1899, 359—366. l.)
A nyomdaszékhelyek betűrendjében, utána nyelvszerinti statisztika.

A Pesten létező könyv- és kőnyomdák. (Országos Nagy Képes Naptár 1862, 287. l.)

A magyar korona területén levő kő- és könyvnyomdák jegyzéke. (MKSz 1878, 153—159. l.)

Magyarország és társországainak könyvnyomdái. (Magyar Nyomdászok Évkönyve 1883—1904.)
Évenként, változó cím alatt.

A hazai nyomdák. (MKSz melléklete, 1898—1914.)
Évenként.

Változások a Magyarország területén levő nyomdáknál. (MKSz 1899—1919. és 1922—1930. minden számában.)

SZÓLLÁS ELLA: A magyarországi nyomdák és sokszorosító vállalatok jegyzéke 1936—1941. (Magyar Könyvészet. Szerk. Droszt Olga, Bp. 1939—1944, I—VI. kötetében.)

Minden nyomda neve mellett közli alapítása évét is. Bevezetéseiben statisztikát ad. Az alábbi táblázat szerint volt:

	Év					
	1936	1937	1938	1939	1940	1941
Nyomda Budapesten	353	372	375	378	384	389
„ vidéken	470	487	572	582	731	761
„ összesen	823	859	947	960	1 115	1 150
Összes kiadványaik száma	37 991	40 380	46 469	53 629	63 040	84 802
Ebből könyv	7 974	8 332	9 326	9 150	11 255	13 095
Utóbbiak együttes lapszáma	538 444	750 256	743 499	741 643	790 653	1 249 508

A HAZAI NYOMDÁK ELTERJEDÉSÉNEK TÉRKÉPE

FIRTINGER KÁROLY: A magyar állam nyomdászat-történelmi térképe. Magyarázó szöveggel. A millénnium alkalmából kiadta a Könyvnyomdászok Szakköre. Bp. 1896 28 l. és 1 térk.

A szövegben a nyomdákat időrendben sorolja fel, Horvát- és Szlavonországéit külön, majd statisztikai kimutatást közöl, az 1895-ben működött nyomdákat pedig a városok betűrendjében említi, személyzeti adatokkal, a gyorssajtók számával, s végül egyleti és egyéb nyomdásztársadalmi ügyekről szól.

NYOMDÁSZATI STATISZTIKA

Magyarországi könyvnyomdász statisztika. Felvétetett az 1894. év október, november és december hónapjaiban. Kiadta a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egylete. Bp. 1895, 4° 36 l.

Magyar és német szöveggel.

GYÖRGY LAJOS: A romániai könyv- és kőnyomdák statisztikája. (Erdélyi Irodalmi Szemle 1926, III. 87. l.)

ELEKES DEZSŐ: A magyar nyomdaipar statisztikája. (Magyar Statisztikai Szemle 1928, 991—1008. l.)

Régibb statisztikai adatokat is közöl, de részletesen csak az 1913. és 1921—1927. évieket. Adatai kiterjednek a nyomdák, nyomdagépek, üzemnapok és munkások számára, a munkáslétszám összetételére (férfi, nő, gyermek), a személyi kiadások összegére (művezető, munkás, tanonc jövedelmére), a munkás átlagos évi keresetére, a termelésben felhasznált nyersanyag értékére, a rezsiköltségre (fűtés, világítás stb.), az előállított összes kiadványok értékére, viszonyítva a kiadásokhoz, megállapítja, hogy a termelvények értékének hány százaléka esik személyi kiadásokra, s végül, hány lakosra jut egy könyv.

GÁRDONYI ALBERT: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. (MKSz 1944, 1—18. l.)

Függelékében 5 katalógus az 1712-től 1734-ig terjedő időből.

GÁRDONYI ALBERT: Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában. (MKSz 1944, 148—166. l.)

Nottensteintól az 1775-ig terjedő időből.

CSAPODI CSABA: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. (MKSz 1946, 98—104. l.)

1531-től kezdődő évtizedes kimutatások.

GUTTENBERG. A nyomdászat és rokonszakmák közlönye. Eger. Szerk. és kiadja Tóth István érsek-lyczeumi nyomdász. 1865. okt. 15. — 1867. dec. 1. 4°
Megjelent havonta kétszer.

TYPOGRAPHIA. A magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők közlönye. Organ der Buchdrucker und Schriftgiesser Ungarns. Bp. Kiadja a pestbudai Könyvnyomdászok Önképzőegylete. 1869—1944. ; 1945. júl. 6—1953. márc.
Megjelent hetenként, 1884-ig magyar és német nyelven, 1885—1919-ig Gutenberg c. német melléklappal. Első szerkesztője Buschmann Ferenc volt, a későbbiek közt legtovább szerkesztette Firtinger Károly.

SAVANYU. Szeged. Szerk. és kiadta Dadai Géza. 1870. máj.—dec. Kőnyomatú nyomdász-élclap. Megjelent havonként háromszor.
Az élclap a nyomdászirodalom egyik kedvelt műfaja. Pusztai a szakirodalmat kimutató enciklopédia-cikkében tucatjával sorol fel hasonlókat.

NYOMDÁSZOK KÖZLÖNYE. Bp. Szerk. Pusztai Ferenc, majd (1885-ben) Ács Mihály. Kiadja Katits Antal. 1883—1885.
Megjelent havonta kétszer.

GRAPHICA. Az összes műiparágak közlönye. Bp. Szerk. és kiadja Szőllősy Mihály. 1883. ápr. —1886. jan., majd új folyamban 1889—1912.
Megjelent havonta.

GRAPHIKAI KÖZLÖNY. Bp. Szerk. és kiadja Czettel H. Dávid. 1884—1885.

GUTENBERG. Bp. Szerk. Hölzel József, kiadja Schlenker Samu. 1885. jún. és júl.
A Nyomdászok Közlönyének ideológiai ellenlábasa.

MAGYAR NYOMDÁSZAT. A sokszorosító ipar és rokonszakmáinak havi közlönye. Bp. Szerk. és kiadja Pusztai Ferencz, — utóbb szerk. Janovits Ferenc, kiadja a Grafikus Művezetők Egyesülete. 1888—1914, majd új folyamban 1921—1924.

LEGYEN VILÁGOSSÁG! Bp. Szerk. Láng József Lipót, kiadja Kalmár Lajos, illetőleg a „Százas Bizottság". 1888. okt. — 1889. márc.
Havonta kétszer, német melléklettel.

GRAFIKAI SZEMLE. A Könyvnyomdászok Szakkörének hivatalos közlönye. Bp. Szerk. Tanay József, kiadja a Könyvnyomdászok Szakköre. 1891—1914, majd 14 évi szünetelés után (a 25. évfolyammal indulva) 1928—1929, szerk. Novák László és Wankó Vilmos ; és harmadik folyamban 1936—1939, szerk. Novák László.
Megjelent havonként, műmellékletekkel.

GRAFISCHE SKIZZEN. Bp. Szerk. és kiadja Kulbe Károly. 1893. jan.
Egyetlen száma jelent meg.

NYOMDÁSZOK LAPJA. Bp. Szerk. Saper Kajetán. 1894. ápr.—dec.
Hetilap, a „Typographia" ideológiai ellenlábasa.

VILÁGOSSÁG. Bp. Szerk. és kiadja Rothenstein Mór. 1896. szept.—1897.
Hetenként megjelenő agitáló szocialista szaklap, szintén a „Typographia" ellenlábasa.

PAPÍR. Szaklap a papír- és írószer-kereskedelemben, könyvkötészet és rokonszakmák számára. Bp. Szerk. és kiadja Landau József és Barta Lajos. 1897—1914.
Megjelent havonta kétszer, majd havonként. 1910-ben címét „Papír Szaklap"-ra változtatta.

NYOMDÁSZIPAR MAGYARORSZÁGON. A vidéki nyomdászat és rokonszakmák érdekeit felölelő havi folyóirat. Szekszárd. Szerk. és nyomtatja Molnár Mór. 1902—1903.

NYOMDÁSZOK ÉLCZLAPJA. Bp. Főszerk.: Tenákulum, szerk.: Darázs. 1903.
Havonta kétszer jelent meg.

LITOGRAFIA. Bp. Szerk. Hollósi Gyula. 1904—1944. 1945—1948. 1948. máj. 1-én a Könyvkötők Lapjával együtt beolvad a „Betű"-be.
Megjelent havonként.

A NYOMDA- ÉS ROKONIPAR. A Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének hivatalos lapja. Bp. Szerk. és kiadja Székely Artur, majd (1933 óta) Nyirő Tibor. 1920—1944.
Kéthetenként jelent meg.

TYPOGRAPH. Erdély és a Bánát Nyomdász Egyesületének hivatalos közlönye. Nagyszeben-Sibiu. Szerk. Jordánszky Lajos, majd Terhes Gyula. 1919—1924. A VIII—IX. évf. „Gutenberg-Typograph" címen Kolozsvárt jelent meg 1925—1927-ben, szerk. Jumanca József.
Megjelent havonta kétszer, magyar—német—román nyelven. 1931-ben a román rész különvált s Bucurestiben adták ki.

TYPOGRAPHIA. A szlovenszkói grafikai munkások és rokonszakmabeliek hivatalos közlönye. Pozsony-Bratislava. Szerk. Landesman Lipót, kiadta a Szakegyesület. Ind. 1919. szept. 28.
Megjelent hetenként, magyar nyelven.

MAGYAR GRAFIKA. Bp. Szerk. és kiadja Biró Miklós. 1920—1933.
Havi folyóirat. Nyomdászati tanulmányokon kívül a nyomdaiparra, a nyomdásztársadalomra, kiállításokra, szakoktatásra, technikai újításokra, új betűkre és díszekre vonatkozó híreket közölt, volt korrektori és könyvismertető rovata s minden számában bemutatott mintaszedéseket meg reklám-műmellékleteket.
Újra indult a Művelődésügyi Minisztérium kiadásában 1957-ben. Szerk. Lengyel Lajos, Szántó Tibor. Társlapja a „Papíripar".

GRAFIKA. Kolozsvár-Cluj. Szerk. Lengyel Sándor, kiadják Lengyel Testvérek. 1921. jún.—1922. márc.
Megjelent minden hat hétben.

GRAFIKAI IPAR. A sokszorosítóipar minden ágával foglalkozó kereskedelmi szaklap. Kolozsvár-Cluj. Szerk. és kiadja Fuchs Imre. 1923.
Egyetlen száma jelent meg.

GRAFIKA. A Szlovenszkói és Kárpátaljai Grafikai Grémiumok Főnökegyesületének magyar nyelvű hivatalos közlönye. Pozsony-Bratislava. Szerk. Angermayer Károly. Indult?

GRAFIKAI MUNKÁS. Bp. Szerk. Meleg László, majd Vekov Ádám. 1924—1939.
Megjelent havonként.

GRAFIKUS MŰVEZETŐ. Bp. Szerk. Müller Sándor, majd Karátsony Imre és végül Venkovits Károly. 1927—1938.
Megjelent havonként.

MAGYAR NYOMDAIPAR. Bp. Szerk. Held János. 1935.

A LITOGRÁFIA. Bp. Szerk. Dobozi Lőrinc. 1939.
Megjelent havonként.

KERESZTÉNY GRAFIKAI MUNKÁSOK. Bp. Szerk. Vekov Ádám. 1939.
Megjelent havonként.

VIDÉKI NYOMDAIPAR. Szombathely. Felelős kiadók Arany Károly és Németh István. 1941.
A 4. számmal megszűnt.

BETŰ. A Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyesületének hivatalos közlönye. Bp. 1945. júl. 6.

MAGYAR GRAFIKAI KÉRDÉSEK. Bp. 1946. Szerk. Kun Mihály.
Rendszertelenül jelent meg. Folytatása :

MAGYAR GRAFIKAI SZAKLAP. Bp. 1947—1948. Szerk. Kun Mihály.
Folytatása :

PAPÍR- ÉS NYOMDATECHNIKA. A papíriparok és a grafikai iparok dolgozóinak szaklapja. Bp. 1948. nov.—1956. okt. Szerk. Lengyel Lajos, Haiman György, Vámos György, kiadja a M. Mérnökök és Technikusok Sz. Szakszervezete Papír- és Nyomdaipari Tud. Egyesülete.
Megjelent havonta.

NYOMDÁSZÉVKÖNYVEK

ZSEBLELTÁR. Nyomdászati író- és jegyzék-naptár. 1867. Szerk. és kiadta Barázda (Záhonyi) Alajos. Pest 1866, Gyurián és Deutsch Testvérek ny. 4° 160 l.

MAGYAR NYOMDÁSZOK ÉVKÖNYVE. 1883, szerk. és kiadja Tanay József; 1887—1890, szerk. Ács Mihály, kiadja a Budapesti Könyvnyomdászok Társasköre; 1891—1910, gyakori szerkesztőváltozásokkal kiadja a Könyvnyomdászok Szakköre. Bp. 16°
Történeti és bibliográfiai vonatkozású cikkeket is közöl, pl. 1892-ben jegyzéket a könyvnyomdászok lapjairól.

MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMDÁSZOK ÉS BETŰÖNTŐK ÉVKÖNYVE. Szerk. az első évben a Typographia szerkesztőbizottsága, a másodikban Zaka Lajos. Kiadja a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének budapesti önképző osztálya. Bp. 1890—1891. 8°
1890-ben cikket közölt a Landerer-családról, 1891-ben a Werfer-nyomdáról és az első nyomdák keletkezéséről Magyarországon a 16. és 17. században.

NYOMDÁSZ-ÉVKÖNYV ÉS ÚTI KALAUZ. Szerk. Novitzky N. László, majd Lerner Dezső, végül Halász Alfréd. Kiadta 1919-ig a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesülete, ez után a Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. Bp. 1898—1936. 16°

NYOMDATULAJDONOSOK ÉVKÖNYVE. Szerk. Molnár Mór. Bp. 1912 (?)

NYOMDA ÉS ROKONIPAR ÉVKÖNYVE. Kiadja „a Nyomda és Rokonipar". Bp. 1936—1937. és 1940.

ALBUMOK, ALKALMI, JUBILEUMI KIADVÁNYOK TÖBB SZERZŐ TANULMÁNYAIVAL

GUTENBERG ALBUM. Szerk. Novitzky N. László. Bp. Krausz és Társa, 1900. 48 l.
Tanulmányt közöl Hellebrant Árpádtól a nyomdászat terén működött magyarokról, Leitner Páltól az első magyar szedőgépről stb.

MAGYAR NEMZETI NYOMTATVÁNYKIÁLLÍTÁS. (Szerk. Asztalos Miklós.) Kiadta a Kiállítás rendezősége. Bp. 1937. 152 l. 12 t. 1 térk.
A „Vezető" a magyar nyomdászat történelmi emlékeit mutatja és magyarázza.

NYOMDÁSZATUNK 500 ESZTENDEJE. Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félévezredes jubileumára. Szerk. Novák László. Kiadta a Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. Bp. 1940. 4° 160 l.
Tartalma : Novák László : Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlata. — Venkovits Károly : A nyelv fejlődése, szelleme és a magyar helyesírás. — Piscator : Honvédelem, martíriumok és magyar nyomdászat.

TÍZ ÍRÁS A NYOMDÁSZATRÓL. Kilencedik Hungária könyv. Bp. 1943, 219 l.

Tartalma: Bárczy István: Előszó. — Fitz József: A kezdet. — Szentkuty Pál: A könyvillusztráció. — Kozma Lajos: Az írás stílusváltozásai az építészet megvilágításában. — Durand Félix: A papiros. — Ferdinandy Gejza: A papirosszabvány. — Bródy László: A nyomdai eljárások. — Haiman-Kner György: Nyomtatott betű, mai betű, magyar betű. — Boér Pál: A klisé. — Magyary István: Mit „kell" tudnia a megrendelőnek a könyvkötészetről? — Kner Imre: Gondolatok a nyomdaiparról.

TÍZ ÉV TIPOGRAFIÁJA. 1936—1946. Bp. Orsz. Széchényi Könyvtár, 1946. 18 t.

Kiállítási útmutató.

A MAGYAR NYOMDÁSZAT ÁLTALÁNOS TÖRTÉNETE

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ: Életnek könyve. Mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó Neve a nemzetes, tiszteletes, tudós M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak.

Költemény 78 négysoros versszakban, mely első részében a magyar nyomdászat általános történetét tárgyalja. Első kiadása (1702) nem maradt fenn. A másodikat közzétette Bod Péter „Erdélyi Feniks" címen 1767-ben. Újabban közölte Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században, Bp. 1899, a Magyar Történelmi Társulat kiadásában (Magyar Történeti Életrajzok, XIV. évf. 5. füzet, 315—322. l.)

NÉMETH JOANNES: Memoria typographiarum inclyti regni Hungariae et magni principatus Transsilvaniae. Pest, Trattner, 1818, 174 l.

IFJ. EMICH GUSZTÁV és SZABÓ JÓZSEF: A könyvnyomdászat története Magyarországon, emlékül ügyfeleiknek. Pest 1860, Emich, 39 l.

ARANYOSSY LAJOS: A magyar nyomdászat jelen állása. Nagy-Kanizsa 1863, Wajdits J. ny. 56 l.

SZABÓ JÓZSEF: A könyvnyomdászat hanyatlásának egyik oka. (Pesti Napló 1865, 188, 189, 194, 195. sz.)

TOLDY FERENC: Visszatekintés a nyomdászat négyszáz éves történetére Magyarországon. (Magyar Tud. Akadémia Évkönyvei, XIV. köt. 2. sz. 51. l. — és Reform 1873, 145. sz.)

VAJDA VIKTOR: A magyar könyvnyomtatás történetéből. (Fővárosi Lapok 1876, 220. sz.)

BENDTNER JÓZSEF: Emlékkönyv a magyarországi nyomdai termékek 1878. évi kiállításáról. Bp. 1878, Pesti Könyvnyomda r.t. 79. l.

BALLAGI ALADÁR: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Bp. Franklin Társulat, 248 l.

AIGNER KÁROLY: A könyvnyomdászat történetének vázlata. (Corvina 1882: 35, 38, 42, 46, 50, 54, 70, 75, 79, 93, 119, 122, 126, 130. l. — 1883; 10—11, 14—15, 18—20. l.)

Ugyanez megjelent külön is:

AIGNER KÁROLY: A könyvnyomdászat történetének vázlata. I. rész. (Adatok jegyzéke. A nyomdászat általános és a magyar nyomdászat története a 18. század végéig.) Bp. 1883. Wilckens és Waidl ny. 168 l.

Folytatása:

AIGNER KÁROLY: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. (Corvina 1889: 38, 41—43, 46, 49—51, 54—56, 57—59, 62—63, 67—68, 70—72, 74—75, 77—79 és 82. l.)

Ács Michel et Charles Firtinger : Esquisse sommaire de l'état actuel et passé de l'imprimerie en Hongrie, publiée à l'occasion de l'exposition internationale ouvrière de Paris par la Société des Typographes et Fondeurs de caractères de Budapest. Bp. 1886. Buschmann F. ny. 14 l.
A szöveget Sasvári Ármin fordította franciára.

Firtinger Károly : Hazánk könyvnyomtatói Hunyadi Mátyás idejétől 1848—49-ig. (Grafikai Szemle 1892—1894).
Cikksorozat.

Lubik Zoltán : A magyar nyomdászat korszakai. (Grafikai Szemle 1896, 10—12. sz. és 1897, 1—3. sz.)

Krasznay István : A nyomdászat. Olvasókönyv a nyomdászszakirányos iparostanonciskola számára. Bp. 1914. Lampel R. r. t. 77+75 l.

Steinhofer Károly : A könyv története. I. rész. A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégibb időktől napjainkig. Bp. 1915, Lampel R. r. t. (Iparosok Olvasótára, XXI. évf. 1—3. sz.) 124 l.

Gulyás Pál : A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. (MKSz 1923—1924.)
Az 1924. évf.-ban csak a könyvtártörténetet tárgyalja.

Novák László : A nyomdászat története. 7 kötetben (I—VII. könyv.) Bp. 1927—1929, Grafikai Művészetek Könyvtára VII—XIII.

Kertész Árpád : Az írás megszületésétől a fényszedőgépig. (A Sajtó V—VI. évf. 1931—1932.)

Kertész Árpád : A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. Kiadja a Magyar Nyomdászok Társasága. Bp. 1941. 300 l.

Székely Artur : A könyvnyomtatás kézikönyve az utánpótlás nevelésére. Bp. (1949) Athenaeum 188 l.

Horvai József, Molnár Dániel s társaik : Offsetnyomás. Bp. 1954. Könnyűipari Kiadó.
Csak példaként említem. 49. lapján a régi magyar könyvnyomtatásról ejt néhány szót. Valamennyi adata téves. Németh János 140 év előtti közlései helytállóbbak voltak.

Könyvterjesztők Kézikönyve. Szerk. Zala Imre és Parczer Ferenc. Bp. 1955. Állami Könyvterjesztő Vállalat. 491 l.
Első fejezetében röviden szól a magyar nyomdászat múltjáról.

Tevan Andor : A könyv évezredes útja. Bp. 1956. Művelt Nép 358 l. 16 t.

A CENZÚRA TÖRTÉNETE

Molnár Imre : A cenzúra története Magyarországon 1600-ig. Bp. 1912. Élet ny. 70 l.

Schermann Egyed : Az egyházi könyvtilalom és könyvbírálat magyarázata. (A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1912—13. tanévre. Pannonhalma 1913.)

Géczy József : Az egyházi könyvtilalom és könyvbírálat. Nagyvárad 1915, Szt. László ny. 208 l.

Gulyás Pál : A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. (MKSz 1923, 66—67 és 184—186. l. : A cenzúra.)

Scherman Egyed : Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. A Szt. István Akadémia Hittud.-Bölcseleti Osztályának felolvasásai, II. köt. 2. sz., 57 l.

MAROS ANDOR : A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története. Történelmi áttekintés az ókortól a XIX. századig. Bp. é. n. Népszava kiadása 118 l. 8 t.

OLAY FERENC : A magyar sajtó és az utódállamok, 1918—1928. Magy. Nemzeti Szövetség kiadása, Bp. 1929, 32 l. 18 képpel.

OLAY FERENC : A magyar színjátszás története az utódállamok területén, 1918—1928. Bp. 1929, Klny. a Budapesti Szemle 1929. novemberi füzetéből, 29 l.
Szól a cenzúráról is. — U. e. franciául : Le théâtre hongrois dans les états successeurs de 1918 à 1928. Bp. 1930. Extrait de la Revue de Hongrie. 29 l.

SZIMONIDESZ LAJOS : A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik. (MKSz 1944, 134—147. l.)
Cenzúratörténet 1527-től 1782-ig.

A NYOMDÁSZAT GAZDASÁGTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

MIHALIK GUSZTÁV : A könyvnyomtatás jelentősége és szerepe gazdasági életünkben. Bp. 1941, Klny. a Városi Szemle XXVII. kötetéből, 30 l.

BETŰTÖRTÉNET

KNER IMRE : Válasz Csipio Paprikánusznak. (Magyar Grafika 1927, 522—538. l.)
Vitatkozó cikk a Leipziger Internationale Buchkunstausstellung katalógusának magyar része elé írt előszó ellen. Jellemzi a magyar betűalkotást, főleg Falkát és Richtert.

CSIPIÓ PAPRIKÁNUSZ (Czakó Elemér) : Betűtörténet. (Magyar Grafika 1928, 1—2. l.)
Kner azt állította, hogy a magyar betűfejlődésben a német minta került túlsúlyba. Czakó ennek ellenkezőjét bizonyítja.

KNER IMRE : A régi magyar betűtermelés önállóságáról. (Magyar Grafika 1928, 82—91. l.)
Kitart álláspontja mellett.

SZENTKUTY PÁL : Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra" történetéhez. Bp. 1940, Magyar Bibliophil Társaság, 114 l.

KÉKI BÉLA : Nyomdabetűink fejlődése. (A Könyvtáros IV. évf. 8—9. sz. 1954. szept. 16—20. l.)

KNER IMRE: A könyv művészete. Tanulmányok. Szerk. és bev. Haiman György. Bp. Bibliotheca Corvina 1957, 161 l.

AZ ILLUSZTRÁCIÓ TÖRTÉNETE

CZAKÓ ELEMÉR : A könyvnyomtatás és könyvdíszítés iparművészete. (MKSz 1901, 126—149, 225—255. és 348—363. l., 3 t., 57 szövegképpel.) — Különlenyomatban is megjelent.
A hazai illusztrációról a 348—363. l. szól.

CZAKÓ ELEMÉR : A sokszorosító művészet. (Az Iparművészet Könyve, szerk. Ráth György, I. köt. Bp. Athenaeum 465—518. l. számos ábrával és műmelléklettel.

DUKAI KÁROLY ÉS NOVÁK LÁSZLÓ : Grafikai rajz és metszés. Bp. Világosság ny. 1926, 136 l. (Grafikai Művészetek Könyvtára IV. köt.)

KOLB JENŐ : Régi játékkártyák. Bp. Hungária ny. 1939, 80 l.

SZENTKUTY PÁL : A könyvillusztráció. (Tíz írás a nyomdászatról. Bp. Hungária ny. 1943, 27—39. l.)

KÉKI BÉLA : A fametszet. (A Könyvtáros 1954. 11. sz. 8—11. l.)

KÉKI BÉLA : A rézmetszet mint könyvillusztráció. (A Könyv 1955. 1. sz. 13—17. l.)

PATAKY DÉNES : A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig. Bp. Közoktatásügyi Kiadó 1951, 415 l.

KÉKI BÉLA: A litográfia. (A Könyv 1955, 3. sz. 112—115. l.)

KÉKI BÉLA: A megújult fametszés. (A Könyv 1955, 5. sz. 226—229. l.)

KÉKI BÉLA : A könyvillusztrálás modern eszközei. (A Könyv 1955, 7. sz. 321—324. l.)

A NYOMDÁSZAT ANYAGA: A PAPÍR

(Gr. Kemény József cikkei Kurz Magasin-ja I. kötetében, 1844.

Ueber das in der Diplomatik des Auslandes und Ungarns mit Inbegriff Siebenbürgens erscheinende älteste Linnenpapier. — Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens und die Papierzeichen der beiden letzteren. — Számos vízjegy rajzával. — A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi kiadatlan munkáját: I. Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos korabeli levelek; Erdélynek XVI. századbeli országos végzései; az oklevelek papirosának belső vízjegyei azok valóságának kiismerése végett 1308-tól 1799-ig. 2 kötet és ehhez adalékul kb. 800 vízjegy rajza.)

FREUND JENŐ : Papiros a grafikában. Bp. Világosság ny. 1927, 117 l. + 99 papírminta.

13—15. l. : A papír története.

DURAND FÉLIX : A papiros. (Tíz írás a nyomdászatról. Bp., Hungária ny. 1943, 87—115. l.)

A NYOMDÁSZAT ESZKÖZEI, GÉPEI

(Kliegl Józsefről, a zongorabillentyűs szedőgép feltalálójáról és szedőgépéről: Vasárnapi Ujság 1856, nov. 2. és 1857. ápr. 5. sz. — Szabó József Kliegl életrajzi adatait közli uo. 1862, 4. sz.)

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ : Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban. (MKSz 1930.)

24—28. l. : Kliegl József szedőgépéről.

LENGYEL LAJOS : A könyvgyártásról. (A Könyv 1955, 8. sz. 355—357. l.)

Szól a modern szedő- és nyomdagépekről.

NYOMDÁSZATI TECHNIKA

NOVÁK LÁSZLÓ : Betűszedés. Bp. Világosság ny. 1930, 135 l. (Grafikai Művészetek Könyvtára XIV.)

Fejezetei: A szedő munkaanyaga. — Sorszedés. — Könyvszedés. — Táblás szedés. Hirdetésszedés. — Akcidenciák szedése. — Mesterszedés. — Korrektúra.

Offsetnyomtatás. Szerk. Horvai József. Bp. Könnyűipari Kiadó 1954, 208 l. 14 t.

KOVÁCS GYÖRGY ÉS RÁNKI ANDOR : Képletszedési ismeretek. Útmutató könyvkiadói és nyomdai dolgozóknak. Bp. Tankönyv Kiadó 1955, 67. l.

TÖLGYESI BÉLA : A mélynyomás. Bp. Könnyűipari Kiadó 1951, 232 l.

HÖFFER SÁNDOR ÉS SCHEIN BÉLA : A klisékészítés technológiája. Bp. Könnyűipari Kiadó 1953, 147 l. 12 t.

A NYOMDAI HELYESÍRÁS TÖRTÉNETE

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : Régi magyar nyomtatványok változatai. (Akadémiai Értesítő 1918, 323—330. l.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : Régi magyar nyomtatványok meghatározása. (Könyvgyűjtők Évkönyve 1919, 14—23. l.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : Helyesírás és könyvmeghatározás. (MKSz 1944, 56—57. l.)

Vö. KNIEZSA ISTVÁN: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. Akadémiai Kiadó 1952, 204 l.

KÖNYVKIADÁS ÉS KÖNYVTERJESZTÉS

GULYÁS PÁL : A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. (MKSz 1923.)

36—37. és 69—70. l. : A könyvek forgalombahozatala.
65—66. és 186—192. l. : Kiadói viszonyok, könyvkiadás.
192—197. l. : A könyvkereskedelem.

GÁRDONYI ALBERT : Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930, 116 l. (OSzK kiadv. 2.)

GÁRDONYI ALBERT : Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Bp. Lantos 1917, 64 l. 1 t. (Könyvtári Füzetek 2.)

GULYÁS PÁL : A könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVIII. században (1527—1773). (MKSz 1944, 100—133. l.)

KÉKI BÉLA : Könyvkiadás a XIX. században. (A Könyv 1955, 12. sz. 541—544. l.)

KÖNYVTERJESZTŐK KÉZIKÖNYVE. Szerk. Zala Imre és Parczer Ferenc. Bp. Állami Könyvterjesztő 1955, 491 l.

13—66. l. : A könyv története a legrégibb időktől az első világháborúig.
67—103. l. : A könyvkiadás és könyvkereskedelem ... a századfordulótól a felszabadulásig.

(A könyvterjesztés történetére vonatkozó cikkek találhatók a kiadói és könyvkereskedelmi szaklapokban is. Az újabbak közt pl. a Diárium (1948-ig), az Irodalmi Szemle (1947—1950), a háromféle Könyvbarát (1946, 1950, 1951 óta máig), a Könyvtáros (1953 óta).

A KÖNYVKÖTÉS TÖRTÉNETE

GULYÁS PÁL : A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. (MKSz 1923, 70—72. és 197—199. l.)

VÉGH GYULA : Régi magyar könyvkötések rajzai az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1936. Orsz. Széchényi Könyvtár kiadása, 40 l. 8 t.

VÉGH GYULA : Régi kőszegi kötések. Szombathely 1939, klny. a Vasi Szemle VI. évf. 1—2. füzetéből, 11 l. (A Vasi Szemle Könyvei 132. sz.)

B. KOROKNAY ÉVA : Magyar könyvkötészet a mohácsi vészig. (A Könyv 1955, 8. sz. 368—371. l.)

B. KOROKNAY ÉVA : Magyar könyvkötészet a XVI—XVII. században. (A Könyv 1955, 9. sz. 412—416. l.)

B. KOROKNAY ÉVA : Győr régi könyvkötészete. (MKSz 1955, 88—105. l. 8 t.)

ROMHÁNYI KÁROLY : A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. Bp. 1937.

(Vö. még a könyvkötői szaklapokat : Könyvkötő Mesterek Lapja (1947—1948), Könyvkötők Lapja (1899—1944. jún., majd 1945. jún.—1948.), Betű (1945—1948.)

ELŐTÖRTÉNET

A KÖNYV MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN A KÖNYVNYOMTATÁS ELŐTT

Az ókori életformák kiveszése óta a 13. századig szinte kizárólag a kolostorok celláiban és közös írószobáiban másolták az egyházi szertartásokhoz, az iskolai oktatáshoz, a teológiai tanulmányokhoz, és az apátok közhatósági teendőihez szükségelt műveket. Az olvasók köre roppant szűk volt; csak egyháziak tudtak írni-olvasni s csak latin könyveket kívántak. A latin volt az egyház, a tudomány nemzetközi nyelve. Az útvonalaktól félreeső kolostorokban maguk a szerzetesek gyártották kecskebőrből az íróhártyát, főzték a tintát, vágták a lúdtollat, fűrészelték a vonalzót és öntötték a vonalozáshoz szükséges ólomkorongokat. A lemásolandó kódexeket kölcsönkérték egy másik kolostortól, az apát vagy a másolást irányító scriptuarius kijelölte a másoló barátokat, adagolta a leírandó részleteket s azután szigorú penitenciák fegyelme alatt neki kellett ülni a körmölésnek. „Hogy ihatnám!" — jegyzi fel kézirata margójára az egyik magyar szerzetes. Nem volt szabad félbeszakítania az írást, hogy szomját oltsa. Tíz-tizenkét leveles füzetenként másolták a szöveget. Gyakran a kódex minden füzete más-más kéz írása. Ilyenkor sürgős volt a munka, a leírók egymást váltva dolgoztak. Ha elkészült a másolat, a korrektor felülvizsgálta, ellátta piros rubrumjelekkel, a miniátor színes kezdőbetűket s díszesebb kéziratokba remek miniatúrákat festett, aztán jött a ligátor, a füzeteket összefűzte kötetté, a kötetet két kemény fatábla közé erősítette, a fatáblákat bevonta vastag bőrrel, ötvözött sarkokat és kapcsokat szögelt rá s végül átadta a könyvtárosnak, aki az új kódexet állományba vette s ha szövege különösen keresett, vagy kiállítása különösen díszes volt, hosszú láncra verte s így kapcsolta a polchoz. Az ilyen könyvet csak magában a könyvtárban, az állvány elé tolt asztalkán lehetett használni.

Sok hónapig tartó munka volt, amíg egyetlen könyvpéldány elkészült. Csak égi jutalom kecsegtetett érte, fizetés a másolónak és mindazoknak, kik a kódex létrejöttében közreműködtek, nem járt. A könyvkereskedelem, a könyvpiac — melyről ókori írók oly kedvesen tudtak csevegni — a középkor derekán ismeretlen fogalom.

A 13. században a nehézkes, de annyi ihletet árasztó barátkódex mellé egy fürgébb, de sokkal szerényebb, dísztelen, rendszerint nem drága hártyára, hanem az akkor divatba jött olcsóbb papírra írt kéziratos könyv lép. Új intéz-

mények keletkeztek: az egyetemek. Elözönlik őket a tanulnivágyó klerikusok, távoli országok fiai gyűlnek össze, hogy meghallgassák a professzorok magyarázatait Arisztotelészről, a skolasztikus teológusok rendszereiről, meg a pápák és fejedelmek törvénykönyveiről. De hogy az előadásokat követhessék, s a szövegek tartalmából és magyarázatából vizsgát tehessenek, szükségük van a magyarázott szövegeket tartalmazó könyvekre. Nem egy, sok példány kell ugyanabból a szövegből, valamennyi hallgatónak egyszerre. Az előadás alatt is kell a szöveg, az órán együtt olvassák a tanárral. Megszületik az egyetemi kézikönyv, a pécia. Párizs és Bologna mintájára az egyetemek szervezeti szabályzatukban intézkednek alakjáról, írásmódjáról, forgalombahozataláról. Minden tanszéknek van megbízottja, aki megállapítja a szöveg hiteles alappéldányát. Ezt kiadja a felesküdött stationariusnak, hogy a kívánatos és előírt példányszámban hű másolatokat készíttessen róla s a másolatokat az egyetem bármelyik hallgatójának rendszeresített kölcsönzési díj fejében meghatározott időre rendelkezésére bocsássa. A másolást is hallgatók végzik, szegény klerikusok, kik a leírandó szöveget részletekben, füzetekre — péciákra (pécia a. m. darab, pièce) — szétszedve kapják ki. Minden pécia terjedelme 16 hasáb, minden hasábon van 62 sor, minden sorban 32 betű, minden füzet 8 kéthasábos lapból áll. Ez a pontos beosztás megakadályozta, hogy a másoló, aki most már nem pusztán a lelki üdvösség kedvéért, hanem pénzért írja le a könyveket, ne csalhasson, ne rövidíthessen, ki ne hagyhasson, de be se toldhasson semmit. Péciánként 4 dénárt kap Páduában, 1331-ben. 36—40 évvel később talán Pécsett is, hiszen az egyetemek mindenütt egyformák. Ha a füzetet lemásolta és visszaadta, további munkát vihetett haza a szállására. A stationarius a másolatokat bemutatja az egyetemi bírálóbizottságnak, a petionariusoknak, kik péciánként 2 dénárnyi tiszteletdíj fejében felülvizsgálják. Csak az ekképp jóváhagyott példányokat bocsáthatta kölcsönforgalomba a stationarius, akár egyes péciák, akár a péciák sorozatából összeállított kötetek alakjában.

Nagy forgalmat bonyolítottak le ezekkel a rövidítésekkel megterhelt, sietve írt könyvekkel, melyek díszítésére aranyfestéket használni tilos volt. Párizsban már a 14. század első felében 28 stationarius nyitott boltot az egyetem környékén s a stationariusokhoz még librariusok is csatlakoztak, kiknek a péciaköteteket szabad volt árusítaniok. Ők a középkor első könyvkereskedői.

A 15. században a városok polgárosodásával az olvasókedv egyre szélesebb köröket hódít meg. Ekkor lép a barátkódex és az egyetemi péciakötet mellé a laikus kódex. A könyvkereskedő kiadói vállalkozásba fog, hivatásos másolókat alkalmaz, s ezek gyors munkával, gyakori leírási hibákkal, drága, de ragyogóan szép kéziratokat kalligrafálnak gazdag megrendelők számára. Gutenberg kezdő korában két librarius-kiadó már európai hírnévnek örvend. Az egyik a flórenci Vespasiano da Bisticci, Vitéz János esztergomi érsek, Janus Pannonius és más magyar főpapok, továbbá számtalan olasz és más nem-

zetiségű könyvkedvelő szállítója. Gyöngybetűs latin írással, reneszánsz ízlésű folyondár díszítéssel az ókori klasszikusok, az egyházatyák és a korabeli szellemes humanisták műveit bocsátotta világgá elegáns köntösben. Egy ízben Cosimo dei Medici megrendelésére 45 íródeákkal 22 hónap alatt 200 kódexet másoltatott. Egy-egy másoló átlagban öt hónapot dolgozott egy könyvön s napi 2—3 lapnyi másolással két év alatt 4—5 kódexet készített.

Vespasiano da Bisticci szolgáltatta az alapmintát Mátyás király budai könyvmásoló műhelyéhez is. Ez azonban másolói és festői gárdájával csak a királyt szolgálta. Nem szánták üzletnek.

A másik librarius-kiadó Diebold Lauber, aki az elszászi Hagenau városában rendezte be műhelyét. A gótikus ízlés embere, gót betűkkel, darabos naiv miniatúrákkal díszített lovagkori olvasmányokat másoltat, latin és német nyelvű bibliai elbeszéléseket, legendákat, krónikákat, udvari eposzokat, — a megrendelőihez intézett üzleti levelei pedig hercegekhez, apátokhoz, gazdag lovagokhoz szólnak. A közönsége nem humanista tudósokból, tudóshajlamú fényűző fejedelmekből és főpapokból áll, mint Vespasianoé, hanem egyszerűen művelt emberekből. Az olvasni tudók száma immár rohamosan szaporodott.

S éppen mert gyorsan szaporodott, több könyvet kívánt, mint amennyit a kódexkészítők le tudtak másolni. A tudósok zúgolódtak, hogy a másolatokban sok a hiba ; másolat másolatról készült, az egyik másoló átvette a másik tévedéseit s még tetézte is őket, amikor rövidítéseket rosszul oldott fel, vagy nem eléggé világos mondatokat félreértések közepette világosabban akart kifejezni. A tanulók, a klerikusok, a művelődni vágyó szegényebb polgárok zúgolódtak, hogy a kéziratok árát csak a dúsgazdagok tudják megfizetni. A humanisták azon keseregtek, hogy sok szövegből csak kevés példány lelhető, sok egykor híres munka ismeretlen helyen lappang, sok nyilván végleg elveszett.

A kor szellemének egyik legégetőbb kérdésévé vált, hogy mihamarabb olyan módszereket találjanak, melyekkel megbízható szövegeket több száz teljesen egyező példányban gyorsan és lehetőleg olcsón lehessen közrebocsátani. Kézi másolással ez a feladat megoldhatatlan volt.

Irodalom. Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1894, M. Tud. Akadémia kiadása, 4° IV+296 l. 25 t. — A könyv története. Bp. 1930, Magyar Szemle Társaság kiadása, 21—39. l.

A legrégibb adatok. Hol kezdődött a nyomdászat történeti folyamata? Induljunk el az első róla szóló feljegyzésekből, vagy legkorábbinak vélt ránkmaradt termékeiből, vagy műszaki eszközei legrégibbnek látszó emlékeiből? Egyik sem származik a kezdet korából.

Az európai nyomdászat legrégibb adata Gutenberg 1439. évi strassburgi perirata. Pereskedni azonban nem valamely vállalkozás elején szoktak, hanem a végén. S ha a per tanúvallomásait elemezzük, csak az derül ki, hogy a vita tárgyává tett műveletek 1436-ban már folyamatban voltak. De nem tudjuk meg, mikor merült fel az első gondolat, mikor indult meg a tervezgetés, az előkészület, az első kísérlet?

Noha a per tanúvallomásai szerint a vállalkozás termékeit nagy titoktartással készítették s a résztvevőknek fogadalmat kellett tenniök, hogy az eljárás módját senkinek el nem árulják — Gutenberg módszere tehát valami egészen új dolog volt, melyet szabadalmi jog hiányában az akkori sokszorosító ipar versengésétől titoktartással féltettek, — mégsem állíthatjuk, hogy a nyomdászat feltalálója Gutenberg. A leghitelesebb szemtanú, Ulricus Zell, aki mainzi klerikus-korában tanulta meg a könyvnyomtatást s másutt nem tanulhatta, mint az akkori mainzi nyomdaműhelyben, Gutenbergtől, s aki még Gutenberg életében alapította meg a maga kölni nyomdáját, Köln krónikájában arról tesz vallomást, hogy már Gutenberg előtt is jelentek meg nyomtatványok Hollandiában, — „so is doch die eyrste vurbyldung von den in Hollant vyss den Donaten." S ezeket a Donatus-grammatikákat ott ugyanazzal a módszerrel nyomtatták („die selue manier"), mellyel lényegében Gutenberg is dolgozott. Ő csak tökéletesítette az eljárást („die kunst is vill meysterlicher ind subtilicher, und ye lenger ye mere kunstlicher wurden"), úgy, hogy 1450-ben hozzá tudott fogni nagyterjedelmű könyvek nyomtatásához is.

„Ugyanazon módszerrel": ez aligha jelenthet mást, mint szedésnyomást. A Gutenberget megelőző hollandi nyomdászatról s mesteréről, Laurens Jansszon Costerről szóló legrégibb feljegyzés, Hadrianus Junius *Batavia*-ja, valóban ezt is állítja. A baj csak az, hogy ez a mű 120 évvel Gutenberg halála után, 1588-ban jelent meg. Forrása csupán a legendaképző helyi szájhagyomány,

unokák és dédunokák emlékezése arról, amit elődeik ifjúkorukban öreg emberektől hallottak másfél századdal előbb történt dolgokról.

A holland kereskedő- és hajósnép, hollandi üzletemberek gyakran fordultak meg a kínai partokon. A Keletnek nagy vonzóereje volt, Columbust is ez indította felfedező útjára, melyen szándéka és számításai ellenére a nyugati féltekén kötött ki. Marco Polo keleti útleírását mindenfelé olvasták. Számtalan másolatban terjedt el s a kalandjain jókat mulattak. Amolyan középkori Münchhausennek tartották, hiszen olyanokat mesélt, hogy látott földből felszökő vizet, melyet meg lehetett gyújtani, és világításra használni, meg hogy Kínában fekete kövekkel fűtenek és hogy a kínaiak papírpénzzel fizetnek, melyből évente 30—40 millió bankjegyet *nyomatnak*. A firenzei Pegoletti is Baedekker-féle útmutatót írt az odautazó 14. századbeli kereskedők számára. A kereskedők pedig csodálatos dolgokkal tértek vissza onnan. Nemcsak a porcelán volt kínai találmány, hanem a lőpor és az iránytű is. Kína adományai változtatták meg az európai történelem menetét, a lőpor robbantotta fel a középkori feudalizmust, s az iránytű tette világhatalommá a kereskedelmet. E kettő mellett a harmadik történelemalakító tényező a nyomdászat volt, mely az egyház hatásköréből kiragadta a szellemi élet irányítását. Ezt is évszázadokkal Gutenberg előtt ismerték a kínaiak.

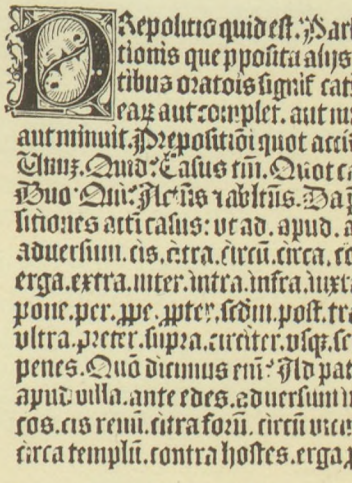

Fametszetes (nem szedésnyomásos) Donatus-kiadás egyik lapja (kisebbítve)

Számos hiteles feljegyzés tanúskodik róla: 1403-ban kelt királyi rendelet száz meg százezer nyomdai bronzbetű öntéséről gondoskodik koreai könyvek nyomtatása céljából; a Yi-dinasztia hivatalos évkönyve elmondja, hogy 1392-ben könyvminisztériumot létesítettek, melynek gondoskodnia kellett a rézjelek öntéséről, a típusok mintájáról, a szövegek helyességének megállapításáról, a nyomtatásról és a nyomtatványok forgalombahozataláról. Egy még régibb forrás, Wang Cseng nyomdavezető, 1314-ben arról ír, hogy az ő korában a régibb porcelán betűk helyett fából faragott jeleket használnak, mert azok jobban fogják a festéket. A szedő, hogy az óriási kínai jelkészlettel megbírkózhassék, forgatható szedőasztalok rekeszeiben helyezi el őket. A szedésnyomás legrégibb krónikása, Sen-Kuo, a Sung-korszak legtekintélyesebb történetírója (1030—1095), egyik párthíve, Pi-Seng nyomdájáról ír. Szemléletesen adja elő, hogy Pi-Seng 1041 táján (három évvel I. István királyunk halála után) miként mintázta agyagjeleit, miként égette őket szalmalángon keményre, miként vonta be vasból való szedőtábláját könnyen olvasztható gyantakeverékkel, hogyan állította rajta a jeleket párhuzamos bádogkeretek közt hasábokba, miként melegítette meg a szedéssel megtelt táblát, hogy az agyag-

jelek a gyantakeverékbe ragadjanak s miként szorította aztán egyenletesre a szedést sima deszkával. Befestékezés után átdörzsöléssel ezer példányt boszorkányos gyorsasággal tudott róla levonni. S míg az egyik tábláról a sokszorosítás folyt, egy másik vastáblára a szöveg folytatását szedték. Amikor ez utóbbi került a levonókefe alá, az elsőt ismét tűzön melengették, hogy a jelek az olvadó gyantakeverékből kiszabaduljanak s a szedés szétdobálása után a kínai szótárt pótló hivatalos rímkönyv sorrendjét követő s mutatóval ellátott ezernyi rekeszbe visszaosztassanak. A szedésnyomásról ez a legrégibb adat. De Sen-Kuo mitsem szól arról, hogy ez lett volna a kezdet. Pi-Seng eljárása túlságosan fejlett, túlhosszú kigyakorlottságot sejtet s egyáltalán nem látszik kezdetlegesnek.

A szedésnyomás előtt, és sokáig mellette, másfajta nyomdászat is virágzott : a táblanyomás. Az írást fatáblán kifaragták s befestékezés után átdörzsöléssel levonatokat készítve sokszorosították. A legrégibb feljegyzés, mely erről szól, a 797-ben befejezett japán Shoku-Nihongi évkönyv. Szerinte Shotoku császárné Nárában, 770-ben egy 55 cm hosszú papírtekercs 30 hasábjára hat szanszkrit nyelvű imát nyomatott, mégpedig egymillió példányban, melyet apró pagodákat ábrázoló fatokokban osztottak szét az ország buddhakolostorai, szerzetesei és papjai közt. Millióig nem szoktunk számolni, a nagy számmal rendszerint csak azt jelzik, hogy „sok". A kiadás példányszáma mégis rendkívül magas lehetett, mert számos példánya maradt a mi korunkra, — a British Museumban több van belőle, Japánban meg éppen sok. Ilyesmihez régi könyvek dolgában nem vagyunk hozzászokva ; nálunk a három-négy-ötszáz éves könyvek nagy része csak unikumokban vagy töredékekben maradt fenn. A japán ősnyomtatványból pedig még változataink is vannak. A yamatoi Ho-riu-ji templom különféle példányain a jelek faragásában eltérések mutatkoznak, ezeket tehát különböző fatáblákról vonták le. Egyetlen tábláról valóban nem is lehetett volna annyi tiszta példányt kapni.

Ez a legrégibb forrás sem beszél kezdetről. Sőt, a Nihongi évkönyv írója a táblanyomásról is, a nárai szövetszínnyomásról is határozottan vallja, hogy a japánok ezt az ipart Kínában tanulták.

Az európai 15. századi nyomdászat, mégpedig mind a táblanyomás, mind a szedésnyomás feltűnő egyezéseket mutat a kínai nyomdászattal. Mindkettő elterjedését a papírgyártás tette lehetővé — s tudvalevőleg a papír is kínai találmány ; mindkettő nyomdafestékül ugyanazt az olaj- és koromvegyüléket használta ; s mindkettő a szövegeket elegyes jelekből állította össze. Nem betűegységekből, mint ma, hanem túlnyomó részben több hangot összekapcsoló jelekből. A kínaiak hieroglifákból, melyből csak igen kevés jelölt egységes hangot, míg a zöme szótag- és fogalomjelekből állt, az európai nyomdászok pedig részben egyes betűkből, részint ligatúrákból és rövidítési jelekből, melyek éppúgy, mint a kínai hieroglifák, több hangot, gyakran szótagot, sőt többtagú szavakat jelöltek. A Costernek tulajdonított egytípusú Donatu-

dux ualde molestatus ē. Discordia regis et ducum.

Interea imperator grecorum audita liberalitate ducis Geyse. misit ad eum nuncios ad firmandam pacem et amiciciam. Dux autem remisit ei omnes captiuos et omnes qui ab arce descenderant. Ad regem autem salomonem rex nequaquam misit grecorum. Vnde rex salomon super geysam ducem magis inuidie faucibus ac magis exarsit. Comes eciam vyd pernicaciter instigabat regem. ut ducem geysam expelleret. et ducatum eius sibi deleui posset uendicare. Et hoc facile fieri dicebat. eo quod rex multo plures milites. quam dux habēt. Nec hoc differendum. sed magis accelerandum esse suggerebat. Seducebatque regem hec proverbio. Quod sicut duo gladij acuti in eadem uagina contineri non possent. sic nec uos in eodem regno conregnare potestis. Rex ergo uenenosis uerbis comitis vyd tragefactus odium et rancorem concepit. Exinde itaque querebat oportunitatem aut capiendi ducem Geysam per insidias aut bellandi. Dissimulabat tamen rex et simulata amicicia. dimisit ducem abire in ducatum. De concordia eorumdem.

Post itaque misit rex ad utrumque ducem ut ambo simul ad regem uenirent. et cum exercitu super

Nys.

Kálti Márk Képes Krónikájának egyik lapja

ACADÉMIA

Állítólagos Costernyomtatvány, — a 28 soros Donatus egyik lapja

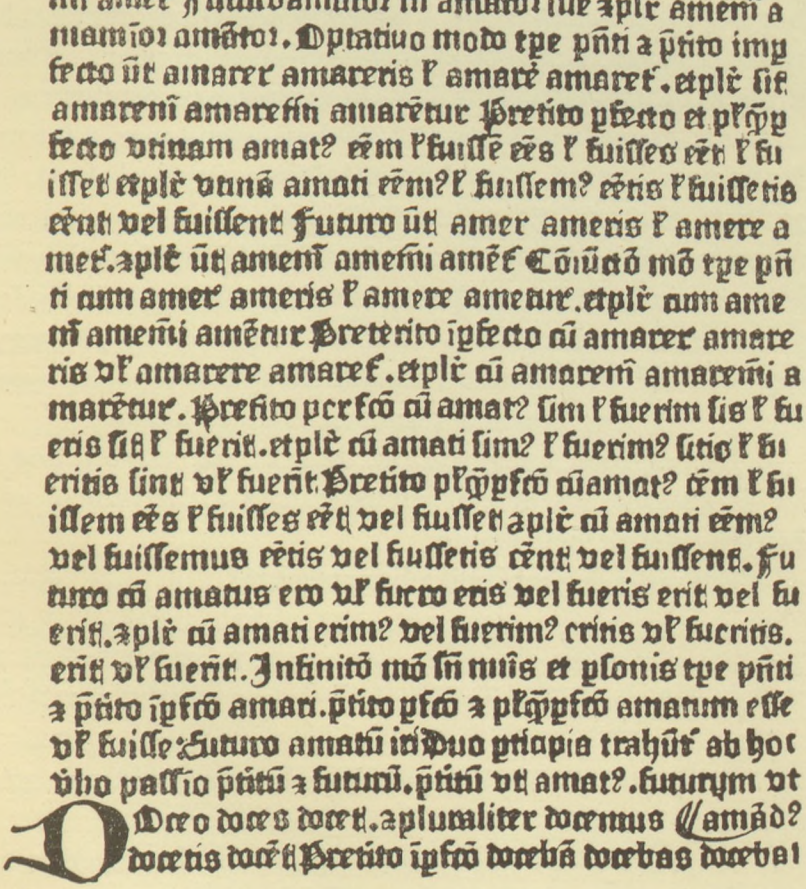

sok betűkészlete 20 egyszerű és 9 egy lécre öntött kettős betűből, továbbá 54 ligatúrából (két különféle betű egy lécen egyesített közös jeléből), 67 abbreviatúrából (betűket, szótagot, vagy teljes szót rövidítő jelből) és 7 írásjelből (pont, vessző stb.) tevődött össze, Gutenberg bibliakiadásának szövegtípusa meg éppen 290 különféle jelből áll. Az európai ősnyomdászok még nem ébredtek tudatára a betűegységnek a szedés egyszerűsítését lehetővé tevő jelentőségére. Kínában ilyen egyszerűsítésről nem lehetett szó s ma sem és a jövőben sem lehet, mert az egyszótagú, de különböző hangsúlyozású szavakból álló nyelv írásban való lerögzítésére csak a hieroglifák alkalmasak. Egyhangzású, de különféle jelentőségű szavainak száma oly tömérdek, hogy a betűírás a legbonyolultabb hangsúlyjelek elegyülésével sem tudná megkülönböztetni a szavak értelmét, vagy legalábbis megkönnyíteni azok megértését. Európában azonban többhangú jelekre nem lett volna szükség, sőt azok csak hátráltatták a szedés menetét.

Volt-e származási kapcsolat a kínai és európai nyomdászat közt? Ezt a kérdést először Paulus Jovius vetette fel a 16. században. Jovius, aki moszkvai követ volt, nem sokkal azután, hogy Oroszország felszabadult a mongolok kétszáz éves megszállása alól, *Historia sui temporis* c. könyvében azt vitatta, hogy a nyomdászat mongol közvetítéssel Oroszországon keresztül jutott Európába. A nyizsni-novgorodi kereskedők és a német Hansa-városok a mongol uralom alatt is elég élénk kereskedelmi összeköttetésben voltak. A baj megint csak az, hogy Jovius műve 1550-ben jelent meg s tanúvallomásával, miként Hadrianus Junius, ő is vagy százötven évvel elkésett. Bizonyítékul nem fogadható el s más régi tanút nem idézhetünk. Igaz, sok minden történt, amire nincs tanúnk. A lőpor és az iránytű is felderíthetetlen úton jutott Európába, Mátyás király idejében Budán is volt nyomda, ami elég fontos ügynek látszhatott az akkori reneszánsz-világban, mégsem említette egy kortársa sem, nincs egyetlen oklevél, egyetlen magánfeljegyzés, egyetlen egyéb irat, melyben szó esnék róla, csak éppen a termékei maradtak fenn.

Homályban tapogatózunk, de azzal az érzéssel, hogy ha valamely gondolat és kivitele két helyen jelentkezik és alapelveiben egyezik, a kettő között összefüggésnek kell lennie.

Ennyit a legkorábbi feljegyzésekről.

Irodalom. Th. F. Carter: The invention of printing in China and its spread westward. New York 1925. — A kezdet. (Tíz írás a nyomdászatról. Bp. 1943. Kilencedik Hungária-könyv, 7—24. l.) — Kéki Béla: A legrégibb nyomtatott könyv. (A Könyvtáros IV. évf. 6. sz. 1954. június, 4—6. l.)

A legrégibb emlékek. Vessünk ezek után rövid pillantást a nyomdászat legrégibb emlékeire.

A „kezdet" és „vég" romantikus fogalmak. Még a tudósokat is legendákra ihletik. Az emberek szeretik hinni, hogy a nagy kultúrtények első gondolatai szikraként pattannak ki egy-egy elmeóriás fejéből, s hogy a lángész eszméjét már csírájában a legnagyobb tökéletességgel valósítja meg. Sajnálják, hogy kortársai félreismerték s örülnek, hogy a halála után mégis meghódította a világot, meg hogy a hálás utókor templomokat és múzeumokat épített tiszteletére. Az írás istenek találmánya volt, Babilóniában Nábóé, Egyiptomban Thoté. A papírt felfedező Cai Lun és a nyomtatást feltaláló Feng Tao emlékét a Keleten ma is számos pagoda hirdeti. Európában van Gutenberg múzeumunk, vannak Gutenberg társaságok és Gutenberg paloták.

A tárgyi emlékek azonban mást mondanak. Vannak, melyek a múzeumok időrendes csoportosításában hosszabb-rövidebb ideig mint legrégibbek, mint „elsők" szerepelnek, de aztán előkerülnek újabb leletek, melyek még régibbek. Az első elé kerül a legelső, majd emez elé a legeslegelső, de a vizsgálat azon is hosszú előzetes fejlődés számos jelét állapítja meg. Látszik rajta, hogy ma már nem ismert, még régibb példányok után következett. Egyik ki-

váló régészünk mondta, szívesen odaadná Nemzeti Múzeumunk valamennyi régiségét cserébe azokért, melyek még ismeretlenül a föld alatt rejtőznek.

A kölni krónika szerint az 1450. esztendő aranyév volt, mert akkor kezdték nyomtatni „az első könyvet" (dat eyrste boich), Gutenberg latin bibliáját, a misekönyvek írásához hasonló betűkkel. A krónikás ugyan az e megállapítást közvetlenül követő mondatban a hollandiai nyomtatott Donatusokról szól, melyek az elsőt megelőző könyvek voltak, de aztán megmagyarázza, hogy Gutenberg bibliája mégis azért tekintendő elsőnek, mert legrégibb terméke annak a megjavított és kifinomult nyomdai technikának, mellyel Európában (szerinte a világon) e nagy mű megjelenése óta a könyveket előállítják. Közel félszáz példány maradt fenn Gutenberg bibliájából, Budapesten is van egy töredéke. Schwenke a két hatalmas kötetet pompás hasonmásban adta ki, széltében meg lehet vizsgálni. Csodálattal forgatjuk. A tökéletesség legmagasabb és máig sem utolért fokán van, annyi tapasztalattal, kitűnő kipróbált eszközökkel és olyan alaposan kigyakorolt technikával készült, hogy vizsgálata csak arról győzhet meg, nem kezdet terméke, hanem ellenkezőleg, a kisérleti folyamat vége, befejező csúcsteljesítmény, mellyel új korszak kezdődik.

A Gutenberg-bibliát megelőző Donatusoknak igen sok kiadása ismeretes. A legrégibbek egyike éppen Budapesten bukkant fel, az Emich-gyűjteményben, de sajnos, árverésre került s csak vevője, a berlini állami könyvtár közölte a világgal, milyen rendkívüli jelentősége van ennek a nyomtatványnak. A Gutenberg-bibliához képest valóban kezdetleges. Betűit homokmatricából önthették s nem betűöntő műszerrel. Ilyen eszközzel sohasem lehetett volna akkora könyv nyomtatásába fogni, amilyen a biblia. Bibelődő, pepecselő, időtrabló eljárás, mely legföljebb 20—30 leveles füzetek előállításáig maradhatott gazdaságos. Betűinek fémösszetétele sem kielégítő. Puha s ezért a többször használt betűk körvonalai elmosódnak. A nyomdafesték helyes keverékét sem találták még meg. A kínaiak finomvonalúbb típusain ragyoghatott, de az otromba hollandi ólombetűkre nem tapad jól, a lenyomat egyes helyeken világosabb, másutt sötétebb s általában maszatos.

Nyomattak Donatusokat szedésnyomás helyett kifaragott fatáblákról is. És nemcsak Donatusokat, hanem más iskolakönyveket, ábécédáriumokat, imákat — a Pater nostert és az Ave Mariát —, a Biblia Pauperumnak nevezett bibliás képeskönyvet, de főként feliratos szentképeket és játékkártyákat. A brüszszeli királyi könyvtár egyik egyleveles fametszetén az 1418-as, a manchesteri John Rylands könyvtár Szent Kristóf-képén pedig két verssor mellett az 1423-as évszám látszik. Játékkártyákat Németországban 1377-ben emlegetnek, 1397-ben pedig Párizsban eltiltják árusításukat, mert megrontják a munkást.

Ez európai régi fametszetek messze elmaradnak a még régibb kelet-ázsiai fametszetek mögött. A 11—15. században uralkodó Sung-dinasztia korából származó könyveket újabban hasonmás sorozatban adják ki, s ha nézegetjük

Magyar címerpajzsos figura bécsi kártyán, a 15. századból

őket, csak bámulattal adózhatunk a kínai fametszők és sokszorosítók művészetének. Kezdetlegességről szó sincs. S a hasonmások nemcsak táblanyomatokat reprodukálnak, hanem szedésnyomású kiadványokat is. Sokszor nehéz megmondani, melyik táblanyomat s melyik szedésnyomat. Előfordul például az is, hogy valamelyik hieroglif álló társai sorában fekvő vagy fordított helyzetben van. Ez kétségtelen sajtóhiba a szedésnyomásban. Fametszetben nem fordulhatott volna elő.

Az emlékek közé nemcsak könyvek tartoznak, hanem nyomdászati eszközök is. Pelliot expedíciója Thun Huangban egy zsákraval ó 13. századbeli uigur fajelet talált. A lelet igazolta a már említett Wang Cseng amaz állítását, hogy a jeleket először fatáblán faragták ki s aztán a fatáblákat finom fűrésszel úgy darabolták fel, hogy az egyes típusokat mozaikszerűen ismét új tábla alakjára lehetett összeilleszteni. A betűszedés e legrégibb emlékei szintén nem származnak a kezdetek korából. Lerí róluk a kínai szójeles szedésnyomás hatása. Betűk, de nem egyes betűk, hanem egy lécre faragott s egyes betűkből összetett szó- és ragképek, mint Coster és Gutenberg ligatúrái és abbreviatúrái. A kínai példa hatását a keleti betűöntésben a 15. században is látjuk.

Emlékei közé tartozik egy szanszkrit írással nyomtatott könyv, melynek típusegységei szanszkrit betűkből összetett szó-, szótag- és ragegységek. Ez a könyv Koreában jelent meg s nyomtatása idejéül az 1434. évet nevezi meg.

A keleti nyomdászat teljesítőképességéről szinte hihetetlen dolgokat hallunk. Aki kínaiul tud, a 981-ben elhalt Sie Kiu Cseng krónikájában olvashatja, hogy az ő idejében a konfuciusi kánoni könyveket 130 kötetben adták ki. István királyunk korában a kínai nemzeti akadémia több száz kötetben közreadja a régi uralkodóházak történetét. 972-ben kezdik nyomatni a buddhista *Tripitaká*-t; szövegét 130 000 fatáblára metszik s 5000 kötetre tagolják. A 12. és 13. században még 20 bővített kiadása jelenik meg, többek között Japánban is. A 15. századbeli koreai kiadásból a tokiói császári könyvtárban még ma is 6465 kötet van meg, de ez sem teljes példány, a tokiói sorozat még így

is hiányos. Az embernek eszébe jut az a tudósítás, melyet egy emberöltővel ezelőtt olvastunk a hírlapokban. Genfben, az akkori Népszövetség ülésén feláll a kínai delegátus s a kínai kormány ajándékaként felajánlja az új népszövetségi könyvtár részére a kínaiak nemzeti enciklopédiáját. Valamelyik a Keletet jól ismerő európai delegátus azonban költségvetési okokból az ajánlat elutasítását kéri, mert a lexikon oly terjedelmes, hogy hatalmas új palotát kellene befogadására építeni. Se non è vero, è ben trovato.

A nyomdászat Kínából nemcsak keleti, északkeleti és nyugati irányba terjedt, hanem délnyugat felé is. Az elfâyumi lim-lommal a bécsi Rainer-féle gyűjteménybe ötvenegynehány koraközépkori egyiptomi nyomtatvány került. Ezekből a kínai-turkesztáni technikával készült arab nyelvű töredékekből Goldzieher Ignác arra a meglepő következtetésre jutott, hogy az egyiptomi arabok kétszáz évvel a Gutenberg-biblia előtt a teljes Koránt nyomtatásban olvasták.

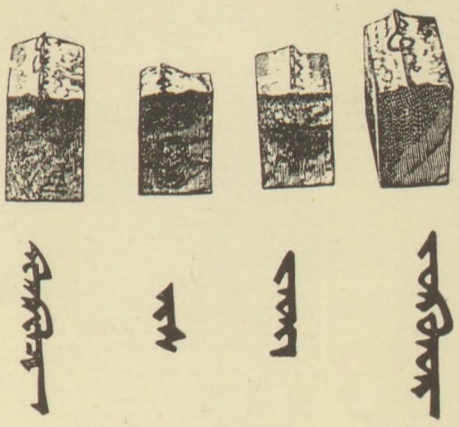

Uigur fabetűk 1300-ból

A kereszteslovagok sok mindenfélét hoztak magukkal a Közel-Keletről. A mai feltevések szerint a kártyajátékot, a „lusus cartarum" nyomtatott lapjait is, melyek Kínából arab-mór közvetítéssel kerültek a Földközi-tenger vidékére s innen Európa kapujába, Olaszországba.

Irodalom. G. Zedler : Von Coster zu Gutenberg. Leipzig 1921. — Ua. : Die neuere Gutenbergforschung und die Lösung der Costerfrage. Frankfurt 1923. — R. Juchhoff : Was bleibt von den holländischen Ansprüchen auf die Erfindung der Typographie? Gutenberg Jahrbuch 1950, 128—133. l. — P. Pelliot : Les débuts de l'imprimerie en Chine. Paris 1953. — Goldzieher Ignácz : Rainer főherceg papyrusz-gyűjteménye. (Budapesti Szemle 1894, 78. köt. 5—6. l.) — Kolb Jenő : Régi játékkártyák. Bp. 1939, 6. Hungária-könyv.

A nyomdászat alapgondolata. Miután sem a legrégibb feljegyzések, sem a legidősebb tárgyi emlékek nem vezetnek el a kezdetek korába, a nyomdászat alapgondolatát kell nyomoznunk, visszafelé a múltba, más iparágak és más művészetek területén.

A nyomdászatnak két alapgondolata van : a különálló betűkből mozaikszerűen összeállított szöveg és a gépies sokszorosítás eszméje.

Az oktatásban, a könyvkötészetben, a pénzverésben, az öntött díszműáru-iparban és a ruházkodási iparban mindkettőt régen, a nyomtatás kora előtt alkalmazták. A mozaikírásra az irodalomban a legrégibb utalásokat Cicerónál és Sz. Jeromosnál találjuk. Különálló betűknek összefüggő mondatokba való csoportosítása egyik segédeszköze volt az írás-olvasás tanításának. Az ókori római iskolában elefántcsontból faragott betűket használtak erre a

célra. Bölcs pedagógusok szerettek játszva tanítani s divatba hozták, hogy ebédeken betű alakú süteményeket tálaljanak a gyermekeknek s a betűsdibő kedvelt társasjátékot csináltak, melyben találós kérdésekre lefödött kosárból vagy urnából kihúzott betűkből kellett a játszóknak a feleletet összeállítaniok.

A középkorban a könyvkötők a kötetek címfeliratait acélbélyegzőkkel — minden betűt egyenkint — préselték a könyvtáblát borító bőrre. Ugyanők a kötést díszítő virág- és geometriai mintákat is kifaragott bélyegzőkkel állították elő. Ezt az eljárást a régi pecsétkészítőktől tanulták, kik az oklevelek függő viaszpecsétjeinek céljára készítették monogramos, címeres, sőt feliratos pecsétnyomóikat. Pecsétgyűrűik a régi görögöknek és rómaiakna kis voltak. A berlini Altes Museumban piros tintás bélyegzővel lebélyegzett egyiptomi papíruszok láthatók. Az asszír, babiloni és sumér királyi bélyegzővel ellátott ékírásos téglák ma már nem ritkaságok a múzeumok keleti gyűjteményeiben. Kréta szigetén találtak egy korongot, spirálisan futó, még megfejtetlen hieroglifekkel, melyeket kidomborodó faragványról nyomtak az agyagba. Olyan keményre égették, hogy évezredek sem ártottak neki.

Gyémánt Sutra
(kicsinyített hasonmásban)

A középkorban és ókorban számtalan pénz- és díszérmet vertek. Az éremkészítő aranyműves az ércbe öntendő ábrát előbb a bélyegző hegyén kivéste, azután a bélyegzőre mért kalapácsütéssel a képet ólom- vagy réztáblába verte, s ebből a bemélyedő tükörképet mutató matricából öntötte aranyba vagy más fémbe a pozitív domborművet mutató érmet. Gutenberg, akinek apja is, nagyapja is tagja volt az éremkészítők előkelő szövetkezetének, s aki már gyermekkorában megfigyelhette az éremverés módszerét, pontosan ugyanígy faragtatta betűbélyegzőit s verette betűmatricáit. A betűöntő műszer azonban, melybe becsiptette a kis matricákat s mellyel a betűöntés gyors, gépies és szinte korlátlan öntését lehetővé tette, már a saját — a betűk természetéhez alkalmazkodó — találmánya volt.

A szedés nyomtatás útján való sokszorosításának mintája és elődje a táblanyomás. A szedés utóvégre mint nyomtatási alap csak abban különbözik a kifaragott táblától, hogy a szedés szétszedhető betűelemeire, a tábla azonban nem. A táblanyomás mintája és elődje viszont a szövetnyomás volt. Lehetet-

len megmondani, mióta virágzott ez az ipar, mert a szövet nem időtálló anyag. Néhány igen régi példánya mégis fennmaradt az egyiptomi sivatagban, melynek száraz homokja még romlandó és kényes anyagokat is megőrzött modern ásatások tudós kutatói számára. Egy 6. századbeli egyiptomi ruhagyár romjai közt találtak színes gyapjúszövetet, melynek mintáit fatáblákról nyomták le s a lelet mellett ott volt maga a fatábla is, melyen a mintát éppúgy kifaragták, mint a középkorban az európai és kelet-ázsiai táblanyomatok szövegeit. A japán Nárában talált selyemszövetek mintáit szintén fatáblákról sokszorosították s a mintában — virágok, fácánok, énekesmadarak és pillangók közt — a 734-ik, illetőleg más példányokon a 740-ik évnek megfelelő évszám látszik. Már említettem, hogy a Shoku-Nihongi évkönyv ezt az ipart kínai eredetűnek mondta. Lehet, hogy a középkori Európa a mintás és többszínű szövetnyomást a 10. században az araboktól tanulta el, de az is lehet, hogy ismeretét még az ókori római birodalomtól örökölte.

Ékírásos oklevéltégla elülső és hátulsó oldala (kicsinyített hasonmásban)

Milyen fiatal azonban a szövetminta-sokszorosítás a szövegsokszorosításhoz képest! Időszámításunk *előtt* több mint háromezer éven át Babilóniában és Asszíriában rendesen, minden városban és mindennap sokszorosítottak szövegeket, mondhatni, a legmodernebb technikai elgondolás szerint, parányi rotációsgépekkel. Az archeológusok Mezopotámiának úgyszólván minden dombját feltárták s mindenütt találtak tömérdek agyagtáblát, melyen a kézzel rótt ékírás alatt hengerrel nyomtatott záradékot látni. A modern múzeumok asszíriológiai gyűjteményeiben ezrével őriznek ilyen „nyomtatványokat". S az ékírásos égetett agyagtáblák mellett ott sorakoznak az apró hengerek is, melyeket a gyűjtők hol ásatás közben a föld alól, hol pedig a mai iraki falusi lányok nyakát díszítő láncokon — gyöngyszem pótlékként — fedeztek fel.

Valamennyi kiásott sumér, babiloni és asszír város arról tanúskodik, hogy népüknél, e legrégibb ismert nemzeteknél, az egész közélet fejlett bürokrácián alapult. Minden városban, minden templomban az ásató archeológusok levéltárakat fedeztek fel. A vallási, történelmi, diplomáciai, jogi, bölcseleti, orvosi, matematikai és szépirodalmi szövegeket tartalmazó táblák száma igen nagy, de elenyészően csekély a gazdasági természetű megállapodásokat megrögzítő agyagoklevelek mellett. A törvények írták elő, hogy minden adásvételt, minden számadást, minden szerződést, házasságkötést, végrendelkezést és örökség-

átvételt írásba kell foglalni s ezt az írást a megegyező feleknek aláírásukkal meg kell erősíteniök. Az asszír-babilon ékírás azonban roppant bonyolult valami, többszáz írásjele van, melyek hol egész szavakat, hol szótagokat alkotó hangcsoportokat jelöltek. Az emberek többsége nem tudott írni s megállapodásaiban írnokra vagy titkárra szorult. Minden város piacán külön állandó helye volt a közírnoknak. Felszerelése egy nedvesen tartott göröngy agyag és egy hegyes nádirón. Ha ügyfelek érkeztek, a göröngyből mai nyolcadrét nagyságú táblát gyúrt és leírta a megállapodást úgy, ahogy a két fél irónba mondta. Jogérvényessé azonban csak akkor vált, ha a két fél aláírta. Miután nem tudtak írni, elővették a nyakukon lógó gyűszűnagyságú pecséthengerüket, melyeken faragott képecskék és írásjelek domborodtak s végiggördítették az agyagon. A táblát aztán a nap tüzén megszárították s ha egyszer megkeményedett, ami igen hamar történt, az íráson mitsem lehetett többé változtatni.

A hengerek a legkülönfélébb anyagból készültek : nemes fémből vagy kőből, elefántcsontból vagy fából, aszerint, hogy tulajdonosa gazdag vagy szegény ember volt. De akár gazdag, akár szegény, akár férfi, akár nő, mindenki nyakán ott lógott fonálra fűzve, mint valami talizmán. Nélküle az ember jogtalan lett volna, érvényes megállapodásokat nem köthetett volna.

A ma ismert hengerek tömege az időszámításunk előtti ókor három különféle évezredéből származik. A legrégibbek sem kezdetlegesek. Valószínűleg nem is Mezopotámia volt a hazájuk. Újabban egészen ősieknek látszó hieroglifes hengerpecséteket találtak Indiában.

Mindebből az következik, hogy az írássokszorosítás gondolatát nem tudjuk születése idejéig nyomon követni. Fonala elvezet négy vagy öt évezred távlatába s ott eltűnik a történelemelőtti idők homályában. Eredete éppoly ismeretlen, mint az írásé, a nyelvé, a vallásé, a bölcseleté, a költészeté s mindazé az ősi szokásé, mely az embert magasabbrendű lénnyé avatja. Nincs kezdet . . .

S mégis csak azt kell mondanunk, az igazi kezdeményező Gutenberg volt. Ő teremtett rendet a régi gondolatok és ipari hagyományok káoszában. Ő szervezte meg a nyomdászatot. Ez nehezebb volt, mint megfelelő eszközöket szerkeszteni. Betűöntő műszere lángeszű találmány, a sajtót is ő alakította át, a lényeges azonban a nyomdai folyamat elgondolása és megrendszabályozása. Aki tisztán látja a célt, aki pontosan tudja mit akar, az megtalálja szándéka végrehajtásához az eszközöket is.

Nagy terjedelmű kötetek gyors előállítására ő tanította meg a világot. Ma a kelet-ázsiai népek is az ő útmutatása szerint nyomtatnak.

Irodalom. E. Chiera : They wrote on clay. Chicago 1938. — L.. Lipin és A. Belov : Az ékírás regénye. Ford. Borzsák István. Bp. 1955, Művelt Nép. (176—177. l. : A könyvnyomtatás kezdetei ; 177—179. l. : Pecséthengerek.) — Kéki Béla : Az agyagtábláktól a pergamenkódexig. (A Könyvtáros 1954. 3. sz. 9—11. l.)

Gutenberg. A nyomdászat feltalálásának első emlékünnepét — a kétszáz éves jubileumot — 1640-ben ülték meg. A német egyetemeken és iskolákban elhangzott ünnepi beszédek és az erre az alkalomra megjelent tanulmányok összefoglalták mindazt, amit abban az időben a nyomdászat rejtélyes eredetéről tudtak. A feltalálás idejére három krónika volt a forrásuk s ezek egyértelműen azt vallották, hogy a nyomdászatot Gutenberg János lovag, mainzi patrícius találta fel 1440-ben. A három krónikás egymástól függetlenül s más-más megbízható tanúkra támaszkodva jegyezte fel ezt az adatot. Az első Eusebius *Chronicon*-ja Velencében jelent meg 1493-ban ; humanista kiadója, Matteo Palmieri egészítette ki Eusebius előadását a feltalálóra vonatkozó közléssel. Palmieri sok Olaszországban működő német ősnyomdásszal állt összeköttetésben, többször vállalt náluk korrektori tisztséget s volt alkalma meghallgatni a mesterségük kezdő korából származó emlékezéseiket. Ismerte a leghíresebb velencei ősnyomdászt, a francia Nicolaus Jensont, aki mielőtt nyomdász lett, mint a párizsi királyi pénzverde bélyegzőmetszője, VII. Károly király 1458. október 4-én kelt rendelete értelmében elküldetett Mainzba, „messire Jehan Guthemberg chevalier"-hoz, hogy

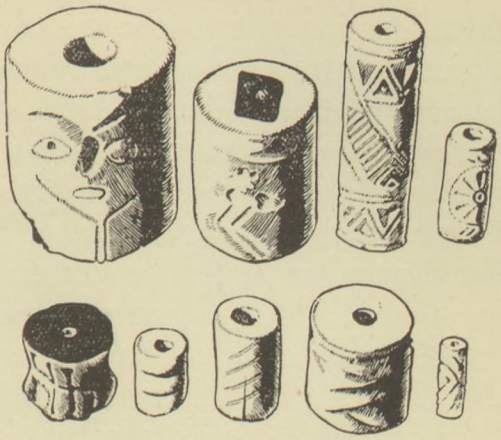

Aláírásokhoz használt pecséthengerek

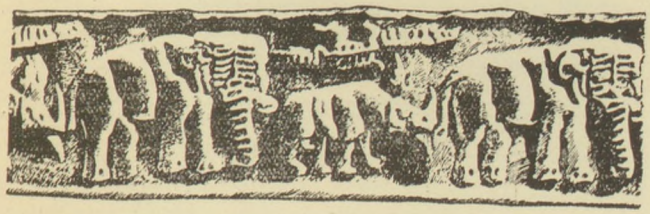

Indiai pecséthenger lenyomata

hírt hozzon arról az új művészetről, mellyel Gutenberg állítólag toll és tinta nélkül, bélyegzők és betűöntvények segítségével könyveket tud előállítani.

A másik az 1499-ben Kölnben megjelent *Cronika van der hilliger Stat Coellen*. Egész fejezetet szentel a nyomdászat kezdő korának s ebben név szerint is megnevezi azt a kortársat, akinek adatait köszöni. Ez pedig szavahihető ember, Köln első nyomdájának gazdája, Ulricus Zell, az erfurti egyetem magistere, aki maga is Mainzban tanulta meg a könyvsokszorosítás új titkait s aki még Gutenberg életében, 1464-ben rendezte be kölni műhelyét.

A harmadik Jacobus Wimpfeling *Epitome rerum Germanicarum*-a (Strassburg 1505). Palmieri és Zell a feltalálás helyéül Mainzot jelölte meg, azonban a Strassburgban élő Wimpfeling szerint „Gutenberg 1440-ben Strassburgban

találta fel a könyvnyomtatást ; innen ment Mainzba, hol a találmányt tökéletesítette." Ha a feltalálás személyére és idejére vonatkozólag el is fogadnók e három egybehangzó s mástól meg nem cáfolt adatot, a feltalálás helye tekintetében Wimpfelingnek kell igazat adnunk. Mert a 19. század folyamán feltárt egykorú oklevelek tanúsága szerint Gutenberg 1436-tól 1444-ig valóban Strassburgban élt, ott tényleg volt sajtója, vásárolt papírt, hártyát meg betűöntéshez szükséges ólmot. Wimpfeling egyébként is hitelt érdemlő tudós, sok ősnyomdásszal élt barátságban s gyakran járt Mainzban. 1507-ben kéziratban fennmaradt munkát írt a nyomdászat művészetéről s ebben sajnálkozva említi, hogy magával a feltalálóval már nem ismerkedhetett meg, mert még csak 18 éves volt, mikor Gutenberg 1468-ban mint megvakult aggastyán meghalt.

A Gutenberg-család címere

Gutenbergről és találmányáról e három tanún kívül még sok korabeli szerző emlékezik meg. Az 1462-ben írt mainzi krónika szerint ő, a város legrégibb nyomdásza, nyomtatta Diether érseknek Nassaui Adolf ellen írt röpiratait és plakátjait. 1468-ban, három hónappal Gutenberg halála után Johannes Font nyomdai korrektor a Mainzban Schöffernél megjelent Justiniani kötetében epigrammát közölt, melyben az első két nyomdászt, a két mainzi Jánost, Gutenberget és Fustot, valamint a később hozzájuk csatlakozott Pétert (Schöffert) dicsőítette. A hetvenes évektől fogva már a külföldön is tudják, hogy Gutenberg a feltaláló. Az első franciaországi nyomdát Guillaume Fichet, a párizsi egyetem tanára alapította három német nyomdász közreműködésével s e nyomda első termékének (Gasparinus Barzizius: *De orthographia.* Párizs 1470) előszavában ő mondja, hogy egy bizonyos Johannes Bonomontanus (latinosan Gutenberg helyett) eszelte ki Mainz környékén, miként lehet könyveket kalamus vagy penna helyett ércbetűkkel előállítani, mégpedig igen gyorsan és szép köntösben. 1474-ben a római orvos-nyomdász, Philippus de Lignamine egyik kiadványában (Riccobaldus : *Chronica summorum pontificum*) elmondja, hogy először Gutenberg Strassburgban, majd Fust Mainzban, Mentelin Strassburgban, Sweynheym és Pannartz, továbbá Han Rómában naponta 300 levelet (azaz 600 oldalt) szokott nyomtatni. A nyomdászatnak ezt a teljesítőképességét azóta a nyomdászok és korrektorok kiadványaik záró-soraiban mint a kor legnagyobb vívmányát, történetírók pedig a haladás mértékeként újra meg újra emlegetik. „A strassburgi Gutenberg — írja Baptista Fulgosus — egyetlen napon többet nyomtatott, mint amennyit a kéziratmásoló egy egész éven át írni tudott." Conradus Celtes humanista az ingolstadti egyetemen tartott bemutatkozó beszédében arról elmélkedett, hogy a tudományos

Thevet Gutenberg-arcképe

szellem és gyors széles elterjedése a nyomdászat bámulatos termékenységének köszönhető. Ugyanez a gondolat lelkesítette a heidelbergi egyetem két tanárát, mikor 1494-ben Gutenberg emlékezetére ódát írtak. Egyik beszédében Luther is hangoztatta, hogy a reformáció aligha tudna győzni a mindenfelé oly gyorsan s annyi példányban elterjedő nyomtatott írás nélkül. S ez így is volt: hiszen a nyomdászat első 60 esztendejéből (1500-ig) már több mint 40 000 különféle kiadvány maradt ránk s ezekből több mint félmillió példányt még ma is őriznek a közkönyvtárak. Pedig mennyi pusztult el öt század zivataraiban! Az ősnyomtatványkutatók számítása szerint a 15. században körülbelül 20 millió példány kerülhetett ki a sajtók alól.

A 16. században Gutenberget csakhamar elfelejtették. Egyre kevesebben álltak meg viharvert mainzi emléktáblája előtt, melyet 1504-ben egyik hódolója és távoli rokona emelt. A század vége felé Franciaországban (A. Thevet: *Vies et portraits des hommes illustres.* Párizs 1584) megjelent a feltaláló rézmetszetes arcképe, mely azóta is mintául szolgált a közismert Gutenberg-ábrázolásoknak. De mennyi félreértést árul el ez a kép: hosszú szakállal, kucsmával és kaftánban, a zsidó kereskedők barokk-kori viseletében mutatja be a reneszánszkori lovagot, aki az akkori divat szerint bizonyára borotvált képű volt.

Feltaláló hírét átruházták másokra. Schöffer fia egyes nyomtatványai zárósoraiban még Gutenberget nevezi a nyomdászok ősének, de utóda, Ivo Schöffer, családja fényének öregbítésére dédapját, Fustot teszi meg feltalálónak. Mások is maguknak követelték a dicsőséget, különösen a városok, Harlem, Brügge, Feltre versengtek az elsőségért. Az 1640-es jubileum alkalmára megjelent vitairatok szerzői, kétségbe vonva a 15. századi tanúk vallomásait, zajosan szálltak síkra, kiki a pártállása szerint, Mentelin, Eggestein, Fust vagy Schöffer mellett. Kétkedésük oka az volt, hogy Gutenberg nem nevezte meg könyvei zárósoraiban, az ún. kolofonokban sem a maga nevét, sem kiadványainak nyomtatási helyét és idejét, amint Fusttól és Schöffertől kezdve a nyomdászok tenni szokták. Gutenbergnek egyetlen nyomtatványa sem volt ismeretes, míg a többiek tevékenységét hiteles kolofonokkal ellátott kiadások hirdették.

Száz évvel később sem volt másként. Az 1740. évi háromszázados emlékünnep idején jelent meg az angol Michael Maittaire több mint 7000 ősnyomtatvány címét közlő nagy bibliográfiájának zárókötete s ő sem ismer olyan könyvet, mely Gutenberg műhelyében készülhetett. Tudomása szerint a legrégibb nyomtatott könyv Fust és Schöffer 1457-ben megjelent Psalteriuma. Történeti bevezetésében számba veszi a régi tanúkat, a kortársak vallomásait s azokat az akkor valóban ismert ősnyomtatványokkal egybevetve arra a meseszerű következtetésre jut, hogy Gutenberg, Fust és Schöffer közösen találták fel a nyomtatást Mainzban, de aztán összevesztek, elváltak, segédeik szétszéledtek s a szélrózsa minden irányában elterjesztették az új művészetet. Gutenberg az összekülönbözés után elköltözött Strassburgba, majd Harlembe

s végül — pénze fogytán — Oxfordba ment, ahol az angolokat is megtanította könyveket nyomtatni.

Nem csoda, hogy az ismeretek ilyen állásában Németország irodalmi és tudományos életének akkori vezére, J. Chr. Gottsched a lipcsei ünnepélyen tartott beszédében Fustot és Schöffert magasztalta mint feltalálókat s Gutenberget egyszerű inasukká fokozta le.

De alig hogy elmúltak a harmadik százados jubileum ünnepségei, új igazság kezdett derengeni. Köhler göttingai egyetemi tanár 1741-ben kiadta Gutenberg és Fust pörének jegyzőkönyvét (*Ehrenrettung Gutenbergs*) s azóta ismét Gutenberget tekintik a feltalálónak. A nyomdák igazgatói szobájának díszítésére megfestették arcképét — hosszú szakállal és kaftánban — és számtalan példányban kifaragták mellszobrát, hogy a nyomdák kapui fölött védszent legyen. A bibliográfusok most már minden különösen régiesnek látszó kolofontalan nyomtatványra ráfogták, hogy Gutenberg terméke. S mire megérkezett a négyszáz éves jubileum, Gutenberg a szépirodalomnak is romantikus hőse lett. Victor Hugo a *Notre Dame de Paris*-ban a világtörténelem legnagyobb eseményét látja találmányában. Birch-Pfeiffer a félreismert Gutenbergről ír színdarabot s ezt a pesti német színházban is előadják. Vörösmartynk pedig komor borúlátással az emberiséget nem tartotta még elég érettnek Gutenberg nagyságának megértésére. Megrázó költemény :

A GUTTENBERG-ALBUMBA

Majd ha kifárad az éj s hazug álmok papjai szűnnek
S a kitörő napfény nem teremt áltudományt ;
Majd ha kihull a kard az erőszak durva kezéből
S a szent béke korát nem czudarítja gyilok ;
Majd ha baromból s ördögből a népzsaroló dús
S a nyomorú pórnép emberiségre javul ;
Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról
És áldozni tudó szív nemesíti az észt ;
Majd ha tanácsot tart a föld nèpsége magával
És eget ostromló hangokon összekiált,
S a zajból egy szó válik ki dörögve : IGAZSÁG !
S e rég várt követét végre leküldi az ég :
Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez
Méltó emlékjelt akkoron ád a világ.

A 19. század első fele azonban nemcsak a szépirodalomban, hanem a tudományban is a romantika kora. Megható feltevések nyomán ekkor terjednek el a nyomdászattörténetekben még ma is gyakran felbukkanó legendák. Fővonásuk az érzelgősség. Szerintük a balsorsüldözte félreismert lángész kispolgári körülmények közt lobogó idealizmussal és törhetetlen szorgalommal bibelődött találmányával, de a kapitalizmus lelketlenül kizsákmányolta, a faustus arcú Fust kifosztotta, szegénységbe taszította, úgyhogy végül mások kegyelemkenyerén kellett tengődnie. Működésének örök emlékei két hatalmas

bibliakiadás — a háromkötetes s laponként 36 soros, valamint a kétkötetes és laponként 42 soros Biblia —, továbbá számos tankönyv (Donatus), kalendárium, népkönyv, 2 búcsúlevél, egy nagy latin szótár (Catholicon), pápai bulla, sőt bizonyos tekintetben Fust és Schöffer híres Psalteriuma, mert ennek betűit ellopták tőle.

Száz év sem volt elegendő, hogy ezek a feltevések, melyekre kézzelfogható bizonyíték nincsen, oszladozzanak. E hosszú idő alatt könyvtárra menő részlettanulmányok jelentek meg, de ténymegállapításaik csak igen lassan hatottak. Pedig ugyancsak érdekes anyag gyűlt bennük össze. Itt van mindenekelőtt az a közel félszáz egykorú oklevél, mely mint megannyi kilométerkő az országút mentén, kicövekeli Gutenberg életpályájának állomásait és fordulóit. Látjuk bennük, amint körülbelül 30 éves koráig Mainzban a vagyonos városi nemesek gondtalan életét éli. Mikor aztán a nemesek és a céhek a város uralmáért folyó versengésben összecsapnak és a céhek győznek, Gutenberg száműzetésbe megy, ahol ezentúl találékonyságából kell élnie. S jól megél belőle. Az 1436 és 1444 közti strassburgi okmányokban szerelméről, boráról, virtuskodásairól, merész vállalkozásairól és adósságairól esik szó. Enne zur Ysernen Türe, a strassburgi patrícius kisasszony beperli házassági ígéret megszegése miatt. (Sok Gutenberg-regény témája.) Feltűnően nagy a borfogyasztási adója. A Strassburgba látogató mainzi főjegyzőt lefogatja, mert Mainz városa tartozik neki, de a strassburgi tanácsurak kérésére kézlegyintéssel ismét szabadlábra helyezteti. Valamilyen cipészmestert, aki Enne kisaszonnyal kapcsolatban megjegyzésekre merészkedett, lehord a sárga földig. Részvénytársaságfélét alakít, — ő a feje. Periratokból kiderül, hogy sok mindenféle kézügyességgel foglalkozik : gyémántot csiszol, tükröt gyárt, sajtót ácsoltat, papírt és ólmot vásárol, Dünne aranyműves pedig „nyomtatáshoz szükséges eszközöket" (betűbélyegzőket ?) készít rendelésére. A tanúk hatalmas összegekről vallanak : a Dritzehn András által a részvénytársaságba befektetett 500 forintból abban az időben 60 hízott marhát, vagy 100 hold búzaföldet, vagy 5 jó strassburgi városi házat lehetett volna vásárolni. S Dritzehnen kívül más pénzszállító tagjai is voltak a részvénytársaságnak. Magának Gutenbergnek tőkéje nem lehetett, mert kölcsönöket vesz fel a káptalan pénztárából. 1440 után 4 évre eltűnik. Ezidőben szerepel Luzernben és Avignonban a rejtélyes Procopius Waldfoghel Prágából, aki találkozott Gutenberg strassburgi üzlettársaival vagy azok rokonaival s aki Avignonban a „mesterséges írás művészetét" kezdi tanítani. 1448-tól 1468-ig mainzi oklevelek szólnak Gutenbergről. Adósságokat csinál, előbb egyik rokonánál, majd Fustnál, aki 1455-ben per útján 2060 aranyforintot követel tőle. A perben későbbi híres nyomdászok, Bázel és Nürnberg első könyvnyomtatói, Gutenberg mellett tanúskodnak, Schöffer pedig Fust mellett. Az ítéletet nem ismerjük. A hatvanas években az immár aggastyán Gutenberget a mainzi hercegérsek udvari emberévé nevezi ki s nagy tiszteletben, adómentességben és ellátásban részesíti. Nyomdai felszere-

lése (egészében-e vagy maradványaiban ?) tulajdonában maradt : hagyatékából dr. Conradus Humery városi tanácsos és tudós humanista örökli.

Ennyit tudunk meg az oklevelekből.

Náluk is fontosabbak a bibliográfiai tanulmányok. Igyekeznek megállapítani, melyek azok az ősnyomtatványok, melyeket maga Gutenberg nyomatott. Miután kiadványait nem záradékolta, ma sem föltétlenül bizonyos, mi származott tőle. A bibliográfusok mindenekelőtt a különösen réginek látszó keltezetlen nyomtatványok technikáját határozták meg s összehasonlítások révén kiválasztották közülük azokat, melyekben a többi ismert ősnyomdásznál elő nem forduló sajátságok mutatkoznak. Ezzel a kizáró módszerrel sikerült elkülöníteniök 35—40 olyan nyomtatványt, melynek közös és másoktól megkülönböztető tulajdonságuk az ún. csatlakozó formák rendszere. Az ugyanazt a hangot jelölő betűk többféle alakban fordulnak benne elő, aszerint, hogy a szó elején, közepén vagy végén állnak s hogy sorkezdők-e vagy sorzárók. Művészi elgondolás volt, kéziratszerű jelleget adott a nyomtatványoknak, de már Gutenberg tanítványai és volt mainzi alkalmazottai — Ruppel Bázelben, Kefer Nürnbergben, Schöffer Mainzban —, önállósulásuk után nem követték, sőt kolofonjaikban már büszkélkedtek, hogy munkáik nem kéziratok, nem tollal és tintával készültek, hanem nyomtatványok, az új művészet, a tipográfia termékei, s így nem is volt rá okuk, hogy kéziratoknak tüntessék fel őket és a kódexek írásmódját utánozzák fölöslegesen bő és drága betűgazdagsággal.

Wimpfelingnek azt a kijelentését, hogy Gutenberg Mainzban „tökéletesítette" a Strassburgban feltalált nyomdászatot, úgy értelmezik, hogy Mainzban jobb betűtípusokat készíttetett. A többi eszközben ugyanis nem látszik változtatás. S valóban, Gutenbergnek legalább kétféle típusa volt Mainzban, — (a romantikus hagyományok pártján álló bibliográfusok szerint négy- vagy ennél is többféle). Legrégibb a nagyalakú és már Strassburgban is használt Donatus-típus, mely Donatus latin nyelvtanának 25 különféle kiadásában, egy német nyelvű népkönyvben, latin és német kalendáriumokban, csupa apró-nyomtatványban, — és sajátságos módon az óriási, 1768 oldal terjedelmű 36 soros Bibliában fordul elő. Ilyen nagyalakú betűkkel nehéz volt a sorokat ugyanazon, a margót a szövegtől elválasztó képzeletbeli függőleges vonalon zárni. Ezért volt szükség kisebb alakúra, mint a 42 soros Biblia típusára, mellyel rövidítések (abbreviatúrák) alkalmazásával tökéletes sorzárást lehetett elérni.

A 36 soros Bibliában a csatlakozó formák — bár megvannak — nem alkalmazkodnak gutenbergi elgondolással és következetességgel a szomszédaikhoz, sem pedig a sorban elfoglalt helyzetükhöz. Ez a biblia, melynek terjedelméhez ez a nagyalakú típus sehogysem illik, nem lehetett Gutenberg nyomtatványa. Dziatzko egyik sajtóhibájából megállapította, hogy — bár betűi Gutenberg őstípusai — csak a 42 soros Biblia után jelenhetett meg s annak utánnyomata. Ezekkel az őstípusokkal 1460-tól 1464-ig Pfister Albert 9 könyvet nyomtatott

Bambergben. A 36 soros Biblia példányainak túlnyomó része a bambergi egyházmegye könyvtáraiból került elő. Tízféle vízjegyű papírra nyomatott, de ezek a vízjegyek mainzi és Mainz környéki nyomtatványokban és oklevelekben nem fordulnak elő, viszont Bamberg és környéke kézirataiban gyakoriak. A 36 soros Biblia helypazarló típusai miatt igen költséges nyomtatvány volt, melynek 3 vastag kötetét csak igen vagyonos ember nyomathatta. Ez a gazdag főúr Bamberg püspöke lehetett, ki titkára, Pfister Albert klerikus által megvásároltatta Gutenberg használaton kívül helyezett betűit s nyomatta velük az egyáltalán nem szép 36 soros Bibliát egyházmegyéje parókiái és kolostorai számára.

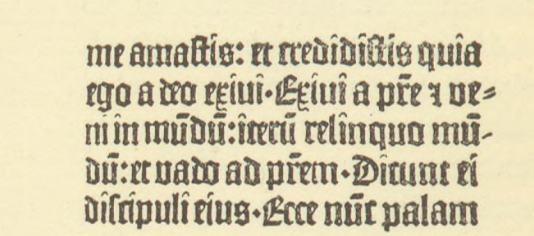

me amastis: et credidistis quia
ego a deo exiui. Exiui a pr̄e ⁊ ve-
ni in mūdū: iterū relinquo mū-
dū: et vado ad pr̄em. Dicunt ei
discipuli eius. Ecce nūc palam

A 36 soros Biblia néhány sora (kisebbített hasonmásban)

A Catholicon és a misszálék szintén nem lehetnek Gutenberg termékei, mert nyoma sincs bennük a csatlakozó formák rendszerének.

A búcsúlevelek nyomdai származása is kétes. Az egyikben vannak csatlakozó formák, a másikban nincsenek. Amelyikben megvannak, annak a típusa nem méltó Gutenberghez, vagy legalábbis stílusban elüt az övéitől.

Sok a találgatás. Hiszen még az is csak — bár szinte bizonyosságig valószínű — feltevés, hogy a csatlakozó rendszer Gutenberg jellegzetes sajátossága.

A lehetőségek körének szűkítését a részlettanulmányok egy harmadik csoportja kísérelte meg, mely Gutenberg nyomdatechnikáját igyekszik felderíteni. Szerzőik egyetértenek abban, hogy legfontosabb találmánya a betűöntő készülék, mely az egyforma magas és az oldalaikon simára csiszolt szárú betűk nagy számban való gyors előállításával a szedést tette lehetővé. A nyomás műveletét a punktúrákkal könnyítette meg : 2—3 tűvel a papírt a sajtófödőre erősítette s ezzel az egyszerű ötlettel a kétoldalú nyomás kifogástalanságát biztosította. (Keleten és általában Gutenberg előtt a papírnak csak egyik oldalára nyomtak.) Gutenbergnél, aki a sokszorosításban a papírlevél hátlapját is felhasználta, a két oldal sorai pontosan fedik egymást.

Eszközeit — a betűöntő műszert, sajtót, festéket, festékező labdát, patricát és matricát, punktúrát —, valamint mindezek kezelését (öntést, jusztálást, betűfémek válogatását és vegyítését, hasábbeosztást, egyengetést, rámakezelést, regisztert) irodalmunkban részletesen Novák László írja le nyomdászattörténetében (I. könyv 75—77. l. és IV. könyv 76—84. l.).

A részlettanulmányok negyedik csoportja a gazdaságtörténeti adatokat elemzi. Megállapítja, hogy Gutenberg nyomdájának igen jövedelmező vállalkozásnak kellett lennie. Dritzehn, strassburgi társa, aki egész vagyonát, atyai örökségét zálogosította el, hogy részt vehessen a részvénytársaságban, azzal biztatta a ráeső munkában késő éjjel is segédkező rokonát, ha szorgalmasak, a befektetett 500 forintot a neki járó részesedésből egy éven belül visszakap-

LEB' YMNOR

de hebreis voluminibꝫ additū nouerit eque usqꝫ ad duo pūcta. iuxta theodotionis dumtaxat editionē: qui simplicitate sermonis a septuaginta interpretibus nō discordat. Hec ergo et vobis et studioso cuiqꝫ fecisse me sciens. nō ambigo multos fore. qui uel inuidia uel supercilio malent contemnere et videre preclara quam discere: et de turbulento magis riuo quam de purissimo fōte potare. Explicit prolog⁹.

Incipit liber ymnorū uel soliloquior. I

Beatus vir qui nō abijt in cōsilio impiorū: et in via peccatorum nō stetit: et in cathedra pestilētie nō sedit. Sed in lege domini volūtas eius: ⁊ in lege eius meditabit̄ die ac nocte. Et erit tamq̄ lignū quod plātatum est secus decursus aquarū: qd̄ fructū suū dabit in tp̄e suo. Et foliū eius nō defluet: ⁊ omnia quecūqꝫ faciet prosperabūtur. Non sic impij nō sic: sed tanq̄ puluis quē proicit vētus a facie terre. Ideo nō resurgūt impij ī iudicio: neqꝫ peccatores in cōsilio iustorū. Quoniam nouit dominus viā iustorꝫ: ⁊ iter impiorum peribit.

Quare fremuerūt gētes: et ꝓpli meditati sunt inania? Astiterūt reges terre et principes cōuenerunt in vnū: adūsus dn̄m ⁊ adūsus cristū ei⁹. Dirumpam⁹ vincla eorꝫ: ⁊ ꝓiciam⁹ a nobis iugū ipōꝝ. Qui habitat ī celis irridebit eos: ⁊ dn̄s subsānabit eos. Tunc loquet̄ ad eos in ira sua: ⁊ in furore suo cōturbabit eos. Ego autem cōstitut⁹ sum rex ab eo super syon montem sanctū ei⁹: p̄dicās preceptū eius. Dominus dixit ad me filius meus es tu: ego hodie genui te. Postula a me et dabo tibi gentes hereditatem tuā: et possessionē tuā terminos terre. Reges eos ī virga ferrea: ⁊ tanq̄ vas figuli cōfringes eos. Et nūc reges intelligite: erudimini q̄ iudicatis terrā. Seruite dn̄o ī timore: et exultate ei cū tremore. Apprehendite disciplinam: ne quādo irascatur dominus ⁊ peccatis de via iusta. Cum exarserit in breui ira eius: beati omnes qui confidunt in eo. psalmus dauid cū fugeret a facie absolon filij sui. II

Domine q̄d multiplicati sunt qui tribulāt me? multi insurgūt aduersum me. Multi dicūt anime mee: nō est salus ipsi in deo eius. Tu aūt dn̄e susceptor me⁹ es: gloria mea ⁊ exaltās caput meū. Voce mea ad dominū clamaui: ⁊ exaudiuit me de mōte sācto suo. Ego dormiui ⁊ soporat⁹ sum: ⁊ exsurrexi quia dn̄s suscepit me. Non timebo milia populi circūdantis me: exurge dn̄e saluū me fac deus meus. Quoniam tu percussisti oēs adūsantes michi sine causa: dentes peccatorū cōtriuisti. Domini est sal⁹: et super populū tuum benedictio tua.

Infinem in carminib⁹ psalm⁹ dauid. III

Cum inuocarē exaudiuit me deus iusticie mee: ī tribulatione dilatasti michi. Miserere mei: et exaudi orationē meā. Filij hominū usqꝫ quo graui corde: ut quid diligitis vanitatem et queritis mēdacium? Et scitote quoniā mirificauit dn̄s sāctum suū: dn̄s exaudiet me cū clamauero ad eū. Irascemini et nolite peccare: qui dicitis in cordibus vestris in cubilibus vestris compungimini. Sacrificate sacrificiū iusticie ⁊ sperate in domino: multi dicunt q̄s ostendit nobis bona.

Gutenberg 42 soros Bibliájának egyik lapja (I. köt., a Zsoltárkönyv bevezetése)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ják. A modern szakértők elfogadják ezt a merész számítást. Aelius Donatus nyelvtana az egész középkoron át a legkeresettebb iskolakönyv volt, ezer meg ezer tanodában megszámlálhatatlan diák magolta, a 24—28 lap terjedelmű könyvecskét szüntelenül másolták, s nem volt könyv, melynek sokszorosítása jobb üzletnek látszott volna ennél. Kelendősége meg kis terjedelme miatt szinte hivatva volt rá, hogy az európai nyomdászat vele kezdje meg első kísérleteit. Négy hét alatt ki lehetett szedni és korrigálni, ha pedig Dritzehn a ráeső részesedés számlájára 280 munkanapon naponta 90 oldalt nyomtatott, egy év alatt 1000 példányt vethetett piacra. A kéziratos Donatusok darabjának ára 10 garas, azaz fél forint volt. Ha a maga ezer példányát ezen az áron eladja (— a sokszorosítás titkát esküvel őrizték —), egy év alatt visszaszerzi az 500 forintját. Egyetlen garassal magasabb ár már 50 frt (10%) nyereséget biztosított.

Még nagyobb sikert aratott Gutenberg a 42 soros Bibliával. A 15. század végén mai párizsi példányért, az ún. Mazarin-bibliáért 100 aranyforintot fizettek. Schwenke a papírpéldányok vízjegyeinek fekvéséből kiszámította, hogy azokból 120-at (240 kötetet) nyomtak, de rajtuk kívül ismeretlen számú hártyapéldányt is. Ha papírpéldányát 40 forintért és mondjuk 50 hártyapéldányát rubrikálatlanul 50 forintért adta, a kiadás 7300 forintot jövedelmezett, Fust befektetett tőkéjének közel 400 százalékát, s ez esetben kettőjük tiszta nyeresége — Fust 460 forintnyi kamatjának leszámítása után — 5240 forint, vagyis több mint 250 százalék. A példányok rövidesen elfogytak, mert e jó üzlet felismerése után sorjában nyílnak új nyomdák s 6 év alatt (1462-ig) nem kevesebb mint 4 új hatalmas bibliakiadás követi, 1500-ig pedig (45 év alatt) 100 latin és 14 német nyelvű bibliát nyomtattak. Az egyház eléggé gazdag volt, hogy papjai és szerzetesei elláthassák magukat bibliákkal.

A bibliográfusok vizsgálata a 42 soros Bibliában 6 szedésrészletet különböztetett meg. Négy szedésrészlettel s laponként 40 sorral kezdték, majd a sorok számát előbb 41-re, aztán 42-re növelték s utóbb megszaporodott a szedésrészletek száma is. A sorok növelése a papírral és hártyával való takarékoskodás kedvéért történhetett, a szedésrészleteké pedig a munka gyorsítása és a példányszám emelése kedvéért. Thiel azt véli, a 6 szedésrészletből nem szabad ugyanannyi sajtóra s ennek megfelelően 18 főnyi személyzetre következtetnünk, miután ez a nagyobb helyiség és a munkások bére miatt nem lett volna gazdaságos. Valószínűbbnek gondolja, hogy csak 3 sajtót s mindegyik mellett 2—2 szedőt működtetett Gutenberg. A szedők egy-egy oldal kiszedése után mint nyomtatók folytatták munkájukat, s ez esetben az egész személyzet mindössze 6 fő.

Schwenke véleménye szerint Gutenberg a Fusttól kapott pénzre körülbelül 1000 forintot ráfizetett, de ezt az összeget bőségesen behozta, amikor ugyanazzal a berendezéssel és munkaerővel számos iskolakönyvet, naptárt, népkönyvet s egyéb aprónyomtatványt, pl. imákat sokszorosíttatott s ezeket gyerkőcökkel a templomok előtt s a vásárokon árultatta. Üzemének fenntar-

tása bizonyára többe került, mint eszközeinek, szerszámainak, berendezési tárgyainak beszerzése. Hiszen a Biblia minden egyes papírpéldánya egy-egy teljes rizsmát fogyasztott, 5—5 forint árban. Minden egyes hártyapéldánya 170 birka bőrébe, 50 hártyapéldány 8500 juh, hatalmas nyájak életébe került. A kiadáshoz felhasznált papír és hártya együttes ára meghaladta az 1000 forintot. A 6 szedő és nyomtató ötévi bére (mert a Biblián öt évig dolgoztak) körülbelül 300 forint. De amint anyagi sikeréből láttuk, mindezeket a kiadásokat érdemes volt vállalni.

Az ötszázadik évforduló jubileumi ünnepségeinek előestéjén R. Thiel felszámolta a régi érzelgős legendákat. Gazdaságtörténeti és jogi elemzéssel bebizonyította, hogy Gutenbergnek csalódásokra nem volt oka. Fust nem fosztotta ki, s a 42 soros Biblia mindkettőnek jelentős nyereséget hozott.

Ma egészen másnak látjuk Gutenberget, mint 20 évvel azelőtt. Lángeszű, következetes, művészi érzésű és könnyed fellépésű ember. Elsősorban nagyszerű szervező. A nyomdászat bonyolult ügymenetéből kéz a kézbe dolgozó folyómunkát csinált, melyben a munkaórák idején egyetlen perc sem vész kárba s munkás nem áll tétlenül.

Ügyes pénzmozgósító, kitűnő rábeszélő, aki üzlettársai lelki szeme elé aranybányákat, bombaüzleteket tud varázsolni. Arra igézi őket, hogy a berendezés árának és az üzemköltségeknek előlegezésén kívül magas és csak a saját személyét illető jutalékokat fizessenek neki: Dritzehn 125 forintot, Fust tekintélyes évdíjat. Munkatársait külön tandíj fejében tanítja meg ipara fogásaira. Nagyigényű ember. A közös vállalkozásokhoz ő adja az eszmét, kitűzi a célt, megszervezi a munkát, adja találmányai remek ötleteit, vezeti kivitelezésüket, de ő maga nem vesz részt a fizikai munkában. Sajtóját tervrajzai szerint asztalossal ácsoltatja, betűbélyegzőit aranyművessel véseti.

Finom szimatú kiadó. A Donatus és a Biblia mellett számos népkönyvet termel. Úgylátszik minden újévre adott ki naptárt, s a fennmaradtak mind tartalmukban, mind külsejükben változatosan eltérnek egymástól. Az 1448. évi egyszerű falinaptár; 1455-ből való a füzet alakú *Türkenkalender*, a legrégibb nyomtatvány, melyben Magyarországról szó esik. (December hónap alatt egy 1454. okt. 24-én kelt és dec. 6-án Frankfurtba érkezett hírt közöl, mely szerint a törökök Magyarország határán vereséget szenvedtek.) A török veszedelem elleni propagandát szolgálja, — volt érzéke az aktualitások iránt. 1456. évi naptára, a *Cisianus* apró csízió, az 1457-re szóló pedig latin orvosi falikalendárium,

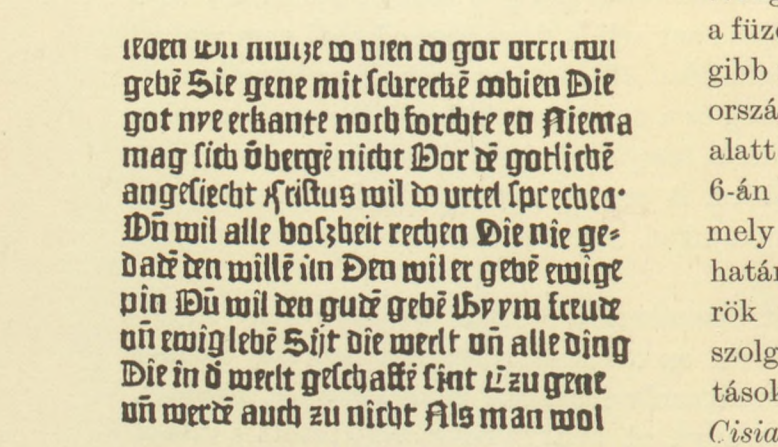
ieden wil nuuze do dien do got orch wil
gebē Sie gene mit schrecke wbien Die
got nye erkante noch forchte en Niema
mag sich vbergē nicht Dor dē gotlichē
angesiecht Kristus wil do urtel sprechen·
Dū wil alle bozheit rechen Die nie ge-
dade den willē in Den wil er gebē ewige
pin Dū wil den gude gebē Ihym freude
vn̄ ewig lebē Sijt die werlt vn̄ alle ding
Die in d̄ werlt gelchaffē sint zu gene
vn̄ werde auch zu nicht Als man wol

A Sibyllenbuch Donatus-típusa

mely jelzi mindazokat a napokat, melyeken a magas vérnyomás elhárítására tanácsos eret vágatni vagy hashajtókat nyelni.

Társadalmilag csak a nemes családokkal érintkezett, munkatársaiban csupán szolgákat látott. Üzlettársaival szemben is megőrizte független intézkedési jogát. Fust hatévi társulás után is avatatlan nyomdai dolgokban s nem volt beleszólása pénze felhasználásába sem.

Amikor Gutenberg 1456-ban elérte életcélját, a Biblia kiadását, visszavonul a nyomdai munkák vezetésétől s hátralevő éveiben a Biblia példányainak távoli könyvpiacokra való szállítását és eladását szervezi meg.

Irodalom. R. Thiel: Kritische Gutenbergstudien. (Gutenberg-Jahrbuch 1939, 62—86. l.) — A. Ruppel: Johann Gutenberg. 2. Aufl. Mainz, 1947. — Gutenberg. Bp. 1940. (Hetedik Hungária-könyv.) — F. Geldner: Zum neuesten Stand der Gutenberg-Forschung. (Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 76. Jahrg. 1957. München—Freiburg, 147—161. l.) — O. W. Fuhrmann: Über die Anflagenhöhe der ersten Drucke. Mainz 1954.

A nyomdászat elterjedése. Ugyanakkor, amikor a Gutenbergre vonatkozó mainzi források elapadnak, 1457-ben, egy másik nyomda nyílik meg, Fusté és Schöfferé, Fust házában, s kiadja a gyönyörű Psalteriumot, remekül metszett nagyalakú betűkkel, nyomtatott vörös rubrumjelekkel és két színben nyomtatott iniciálékkal. Ez már egészen más stílus, mint Gutenbergé: a csatlakozó formák eltűnnek s a könyv végén büszke kolofon hirdeti, hogy „e zsoltárkönyvet Isten dicsőségére Fust János mainzi polgár és gernsheimi Schöffer Péter nagy szorgalommal és a könyvnyomtatás lángeszű találmányának segítségével a toll bárminő igénybevétele nélkül fejezte be az 1457. esztendőben, Mária mennybemenetele ünnepének előestjén." Az első, impresszumában datált könyv.

A nyomdászat, íme, már nem szorul rá a kézirat-rubrikátorok és illuminátorok közreműködésére. 1462-ben Fusték új (Pfister és Mentelin után negyedik) kiadásban jelentetik meg a bibliát s ennek zárósorai alatt nyomdászjelvényüket, a két nyomdász egyesített pajzsos címerét közölték. Kifüggesztették nyomdaházuk kapuja fölé is. Dehogy gondoltak ők arra (amit a legenda Fustról mesélt), hogy könyveiket gyanútlan vevőknek kéziratként árusítsák. A nyomtatvány mint újdonság hódította meg a vásárlókat s a nyomdászoknak volt rá gondjuk, hogy kiadványaik szépségükkel is meglepjék az olvasó- közönséget.

A Gutenberg-nyomda legényei elszéledtek, maguk állítottak nyomdákat, s az ő munkásaik megint tovább terjesztették a könyvelőállítás új módját, mely nemcsak ipar, hanem művészet számba ment. Eleinte Mainztól felfelé és lefelé, a Rajna vidéki nagyvárosokban telepedtek meg, 1457-ben Bambergben, 1458-ban Strassburgban, aztán Kölnben, hol a napi igények, az egyetemi hallgatók szolgálatába állnak s kisnegyedrétű 16—24 oldalas nyomtatványokban az egyetemi tanárok előadásait adják ki. 1462-ben ismeretlen német vándornyomdász Bécsből jövet (az 1462-re kiadott kalendáriuma a bécsi meri-

dián időszámítását követi) Olaszországban a Po és Arno között olasz nyelven Krisztus szenvedéséről verses elbeszélést nyomtat. E vándornyomdász táskájában matricákat és öntőműszert vitt magával s ha valamelyik kolostorban megállapodott, egyszerű fasajtót készített s nekilátott munkájának. 1464-ben a subiacoi bencés klastrom apátja, Turrecremata bíbornok fogadott be két német nyomdászt, a mainzi Sweynheymot és a prágai Pannartzot. Néhány évvel később Olaszországban már több a nyomda mint Németországban.

Mestereik eleinte mindenütt németek. Csak 1470-ben tűnik fel az első nem német nyomdász, a francia N. Jenson, Velencében. Magában Franciaországban ugyanebben az esztendőben három német létesíti az első nyomdát Párizsban.

Az ősnyomdászok sokoldalú humanista műveltségű férfiak, némelyike, mint Regiomontanus, még ma is, miként a maga korában, világhírű tudós. Kifogástalanul tudnak latinul, az akkori bonyolult, rövidítésekkel és szigla-kkal túlterhelt helyesírást nemcsak ismerik, hanem meg is javítják. Irodalmi ismereteik vetekszenek nyomdatechnikai jártasságukkal. Nagyra is tartották őket, a művészekhez hasonló megbecsülésben részesültek, a fejedelmek ténykedésüket privilégiumokkal biztosították, az egyetemek a székhelyükön működő nyomdászokat kebelükbe tartozóknak tekintették. Sok helyen a kolostorok scriptuariumai nyomdává alakulnak át. Subiacoban, Augsburgban, Erfurtban a bencéseknek, Cinnán a ciszterciekeknek, Schussenriedben a premontreieknek, Nürnbergben az ágostonrendieknek, Észak-Németország és Hollandia több városában a közös élet testvérei rendjének nyílik nyomdája.

Megalakulnak az első tipográfiai nagyüzemek : Schöfferé Mainzban, Sweynheym és Pannartzé Rómában, Kobergeré Nürnbergben (24 sajtóval és kerek 100 főnyi személyzettel dolgozott), kiket Augsburgban Ratdolt, Velencében pedig egész sor nagytőkés nyomdász követ, köztük — a század végén — a leghíresebb, Aldus Manutius.

Az ősnyomdászok eleinte a székhelyükön szokásos kódexírást utánozták : latin könyvekben Németországban Gutenberg és Hollandiában Coster példájára a gótikus textúrát, Olaszországban a bolognai egyetem kerekded rotundáját, nemzeti nyelvű szövegekhez Németországban, Hollandiában, Franciaországban, majd nyomukban Angliában a gótikus folyóírásból kifejlett cikornyás bastardát, Olaszországban pedig a reneszánsz könyvírást, az antiquát választották. De az antiqua csakhamar nemcsak az olasz nyelvű szövegek, hanem a római klasszikusok és latin humanisták írásainak a típusa is lesz. Már 1464-ben jelentkezik, — sajátságosképpen először Strassburgban, Adolf Ruschnál. A következő évben Sweynheym és Pannartz vele kezdi subiacoi működését, s ezentúl Olaszország az igazi hazája. A típusfajok hamarosan átlépik honuk határait, vándorolni kezdenek s a szövegek tartalmához igazodnak. Az 1470-es évek végén már általános szokás, hogy a liturgiai munkákat textúrával, a latin nyelvű tudományos könyveket rotundával nyomják, míg az antiqua

Az első antiquabetűk. Strassburg, A. Rusch, 1464 körül

ne debet. Si quia fortis egritudine fatigabit. Si quia nobilis non ipsũ: sed parentes eius laudas. Si quia pulcer: pulcritudo in senectute abiet. Sed si laudas viꝛ sapientem: quantũlibet bonis moribus ornatũ: tũc ipm vere laudas: quia hoc non est etate caducum: casu pendulum. nec a genitoribus hereditariũ. Hec in effectu

megmarad a latin szépirodalmi és humanista, valamint az olasz nyelvű szövegeknek, a bastarda pedig a többi nemzeti — német, francia, holland stb. — nyelvnek. A bastarda azonban nem jutott délebbre, az antiqua nem jutott északabbra a Párizs—Köln—Bécs—Buda vonalánál.

A címlap az 1470-es évtized második felében kezd — még soká csak szórványosan — jelentkezni. A szennylevélből fejlődött ki, mely a régi könyvek első — még gyakran ezentúl is meztelen maradó — szövegoldalát védte. Regiomontanus kalendáriuma 1476-ban már képpel is díszítette címlapját.

A levél- és lapszámozás csak a század végén válik szokásossá. Helyette a könyvet alkotó füzetek betűszignatúrás rendszere dívik, melyben a leveleket a füzeteken belül sorszámozzák (pl. al, a2, a3, ... bl, b2, b3 stb, amikor is a betű jelenti a füzetet, a szám pedig a füzet egyes leveleit). Egyik lapról vagy levélről a másikra az őrszó (custos) vezette át — nem az olvasót, hanem a könyvkötőt.

A kódex miniátorát a nyomtatványban a fametsző helyettesíti. A nyomdász a szedés közé helyezte el a kifaragott fatáblákat s a szöveget meg a képet egyszerre nyomtatta le. A fametszők nemcsak a képillusztrációt szolgáltatták, hanem az iniciálékat is készítették. De miként a kolostorok sem rendelkeztek mindig miniálókkal, a nyomdász, miként a kódexmásoló, néha kénytelen volt üresen hagyni az iniciálé helyét, hogy a könyv vásárlója maga festesse be utólag a szép színes kezdőbetűket. Hogy tévedés ne essék, a betűt az iniciálé helyén legkisebb megfelelő nyomdabetűjével jelezte.

Az ősnyomtatványok tartalmukban is eltávolodtak a kódextől. Nem mintha a kódexek még sokat olvasott szövegei, pl. a biblia, az egyházatyák és a skolasztikusok írásai, a római és görög klasszikusok, a jogi meg arab orvostudományi munkák, egyre újabb nyomtatott kiadásokban meg nem jelentek volna. De a könyvnyomtatók ezenfelül készséggel felkarolták és terjesztették a korszerű irodalmat, az élő szerzők munkáit is. Élénken kaptak az aktualitásokon. A konstanci és bázeli zsinatok decrétumai, a résztvevők tractatumai, vitairatok az akkori problémákról, mint a schizmáról, a huszitizmusról, a görög

Jenson-szöveg 1472-ből (erősen kisebbített hasonmásban)

armentoꝝq; Determinum ex omnibus suillum habetur. Quinetiã satis profuit cineris & fauillæ. Frutex uero lupini succisus optimi stercoris uim præbet. Nec ignoro quoddam esse ruris genus: in quo neq; pecora: neq; auis haberi possint: attamen inertis est rustici eo quoq; loco defici stercore. Licet enim quãlibet frõdẽ: licet e uepnbus compitibusq;

egyházzal való unióról, egymásután kerültek ki a sajtó alól. A törökök előnyomulásáról apróbb hírtközlő füzetek értesítették a közönséget. Az ellenség jellemét egy csomó *Tractatus de Turcis* rajzolja meg. Újságjaink előfutáraként röplapok számolnak be a különféle hadmozdulatokról. Ilyen újságlapokat Fust & Schöffer a mainzi érsek és ellenérsek 1461—1462. évi háborúskodásáról ad ki s egyúttal a hadviselőfelek nyilvános hirdetményeinek a kinyomatását is vállalja. Az 1470-es évek pestiséről annyi nyomtatvány jelent meg a dögvész válságos évei alatt, hogy pusztán a pestis-iratok szaporodásából és apadásából is látjuk, mikor erősödött s mikor enyhült a járvány. Ugyanez áll a szifiliszre is. Miután Columbus 1493 februárjában hazatért Amerikából, még ugyanabban az évben Rómában és Barcelonában nyomtatásban jelenik meg beszámolója, 1494-ben további két kiadásban Bázelben s a következő három évben Párizsban, Antwerpenben, Strassburgban is.

A kiadások példányszáma egyre emelkedett. Sweynheym és Pannartz 1472-ben IV. Sixtus pápa támogatását kérve, felsorolja hétévi munkásságuk 28 nyomtatványát, mely egyenként átlag 275, összesen pedig 12 475 példányban jelent meg. 1471-ben Wendelinus de Spira Velencében Panormitanus Decretaliáinak hatalmas kötetét 1000 példányban veti piacra. A következő évtized végén Mathias Moravus Nápolyban Caracciolus beszédeit 2000 példányban nyomatja. A legnagyobb kiadást valószínűleg az 1493-ban megjelent Schedel-krónika két ma is közismert, 645 fametszetről 1809 képpel illusztrált latin és német kiadása érte el. Nyomdászának, Kobergernek elszámolása szerint 500 példányt küldtek Olaszországba s ezenkívül további szállítmányokat Párizsba, Lyonba, Toulouse-ba, Strassburgba, Bázelbe, Bambergbe, Frankfurtba Ingolstadtba, Lübeckbe, Danzigba, Breslauba, Pózenbe, Krakkóba, Prágába, Passauba, Bécsbe, Grácba és Budára. S valóban, Magyarországon a Schedel-krónika még ma is a leggyakoribb ősnyomtatvány: példányaink többsége — egykori tulajdonos-bejegyzéseikből ítélve — még frissiben került hozzánk.

A nyomtatványok a kéziratok árának rendszerint egy harmadába kerültek. A rubrikált és illuminált hártyapéldányokat Németországban a papírpéldányok árának háromszorosáért adták, másutt azonban, mint a *Missale Benedictinum de Montserrat* esetében, akár tízszeresét is. A kötött példányok félforinttal drágábbak a kötetleneknél, a rubrikált könyvek drágábbak mint a rubrikálatlanok. Moretus *Donatus*-a 1480-ban rubrikálva 16 soldiba kerül, rubrum nélkül csak 10-be.

Ahogy a példányszámok emelkednek, úgy szállnak le a könyvek árai. Hartman Schedel (az előbb említett krónika szerzője) mint elárusító ügynök feljegyezte megbízói, Sweynheym és Pannartz, 17 római nyomtatványának 1469—70. évi árait. A terjedelemhez képest változva, a nagyívrétűeknél átlag 6, a kisívrétűeknél 7, a negyedrétűeknél 12 quinternió (egy quinternió 10 levél, azaz 20 lap) esik egy-egy tallérra. A negyedrétű könyvek ugyanezen kulcs szerint később is a nagyfóliók felébe, a nyolcadrétűek pedig a negyedrétűek

kétharmadába kerültek. 1480-ban Antonius Moretus az ívrétűeknél 6 helyett már 12, a kisfólióknál pedig 7 helyett 20 quinterniót ad egy-egy tallérért. S 1488-ban a Jenson—Colonia-féle könyvértékesítő társaság milánói képviselőjénél 28 nagyfóliós, illetőleg 56 kisfóliós quinternióra esik egy-egy tallér.

Az árleszállítás oka természetesen a rohamosan szaporodó nyomdák versenye. Gutenberg nyugalomba vonulása után 44 év alatt, a 15. század végéig 18 országban több mint 1200 nyomda öntötte a könyveket. Már az 1470-es évek elején egymagában Rómában közel két tucat nyomda versengett egymással: Sweynheym és Pannartz, Ulricus Han, egy magát JA. RV. kezdőbetűk mögé rejtő nyomdász, Numeister, kiről azt hiszik, hogy Gutenberg segédje volt, Sixtus Riessinger, Henricus Alding, Joannes Philippus de Lignamine, a Szent Özséb kolostor, Georgius Lauer, Adam Rot, Theobaldus Schenkbecher, Johannes Reinhardi, Wendelinus de Wila, Arnoldus de Villa, Golsch és Sachsel, Johannes Gensberg, többnyire csupa német pap, aztán a névtelenek — a *Silius Italicus* nyomdásza, a *Quaestiones Mercuriales* nyomdásza —, s azok, kik csupán lakcímüket közölték: apud S. Marcum, apud S. Eustachium. Rengeteg tőkét emésztettek, melyet főképp egyházi méltóságoktól, a pápától, bíborosoktól és püspököktől szereztek. A nagyobb nyomdák egyúttal kiadóvállalatok is, a kisebbeket pedig két külön kiadó, Joannes Aloisius Tuscanus, a tudós, és Simon Chardella, a gazdag kereskedő látta el megrendelésekkel, de maga a pápai kancellária is temérdek statutumot, bullát, ünnepi rendet, búcsúlevelet, formulárét és egyéb hivatalos nyomtatványt jelentetett meg náluk.

Az ősnyomtatványkorból beláthatatlan tömegű okmány maradt ránk, melyekben egyrészt a hatóságok intézkednek nyomdai ügyekben, privilégiumok és egyéb kedvezmények engedélyezése tárgyában, továbbá a nyomdászok peres ügyeiben, másrészt a szállítók számláznak, vagy a nyomdászok nyugtáznak papírt, fémet, festéket, eszközöket, vagy munkabéreket. Mindebből sokat tudunk meg belső életük szervezetéről. Az irodalomban és a nyomdászok előszavaiban már vajmi ritkán esik szó az efféle műhelytitkokról. Hivalkodnak a nyomdászat nagy szellemi hatásával, a század legnagyobb találmányát, az irodalom és tudás terjesztőit dicsőítik benne, de hallgatnak azokról az erőtényezőkről, melyek munkásságukat lehetővé tették. Csak éppen Sweynheym és Pannartz néhány kiadványa előszavából derül erre némi világosság. Ezeket az előszókat Joannes Andreae de Bussis aleriai püspök, a pápa könyvtárosa s a Sweynheym és Pannartz nyomda szellemi vezetője, kiadótevékenységének irányítója és korrektora írta s a pápához intézte.

Mindenfelé, kis és nagy városokban gombamódra szaporodnak a nyomdák, biztos jeléül annak, hogy az üzlet még a nagy versengés mellett is jó. Velencében egymagában az 1500 előtti 30 év alatt több mint 150 nyomda nyílik meg, — itt lévén a papírkereskedelem központja, ahol a nyomdák legbiztosabban és legolcsóbban szerezhettek be nagymennyiségű papírt.

Tizennyolc évvel a Gutenberg-biblia után Budán is jelent meg nyomtatott könyv. Magyarország a hetedik állam, Buda a 39. város, mely a tipográfiát bevezette. Ekkor Németországban kb. 30 esztendő óta voltak nyomdák 12 városban, Olaszországban 8 év óta 22 városban, Svájcban 7 év óta 2 városban, Csehországban 5 év óta Pilsenben, Hollandiában 4 év óta Utrechtben és Franciaországban 3 év óta Párizsban.

Irodalom. K. Haebler: Die Erfindung der Druckkunst und ihre Ausbreitung in den Ländern Europas. Mainz 1930. — Ua.: Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. München 1924. — R. Teichl: Der Wiegendruck im Kartenbild. (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien 1926, 805—806. l.) — Az ősnyomdákban folyó munka. (A Könyvtáros 1956. 8. sz. 610—613. l.)

NYOMDÁSZATUNK A RENESZÁNSZ FÉNYKORÁBAN

(1472—1526)

MÁTYÁS KIRÁLY VISZONYA A NYOMDÁSZATHOZ

Az első magyarországi nyomda az ország fővárosában, Budán, feltűnően korán, 18 évvel a Gutenberg-biblia megjelente után keletkezett. A király ekkor 32 éves volt, de már 14 esztendő óta uralkodott. Fontos kérdés, milyen állást foglalt el a nyomdászattal szemben?

Mátyást a jellemrajza minden vívmány iránt élénken érdeklődő embernek mutatja. Újdonság pedig volt akkor bőven. A reneszánsz tűzijátéka főleg a szellemi életben tündökölt. A könyvnek akkora vonzóereje volt, mint az ókor óta sohasem. Mátyás könyvtára már a maga korában világhírű. Akkor is, azóta is, öt évszázad óta, jellemzői egyik kezében karddal, a másikban könyvvel látták őt, erős egyéniségével messzire kiemelkedve udvarának ravasz diplomatái és szellemes tudósai közül.

A romantika azonban nemcsak Gutenberget helyezte ferde megvilágításba, hanem Mátyást mint könyvbarátot is. 1811-ben Jankowich Miklós Szentgyörgyi Gellért Sallustius-kiadása bevezetésében azt állította, hogy Mátyás, a pazar korvinkódexek rajongója, megvetette a nyomdászatot. „Hessnek nyomtató műhelyét elmellőzte." Csak a díszkódexeket szerette. Azt, hogy nyomdászatunk az ő uralkodása idején s éppen Buda várában keletkezett, nem vélte figyelemreméltónak.

A Mátyás király korabeli Buda látképe a Schedel-krónikában

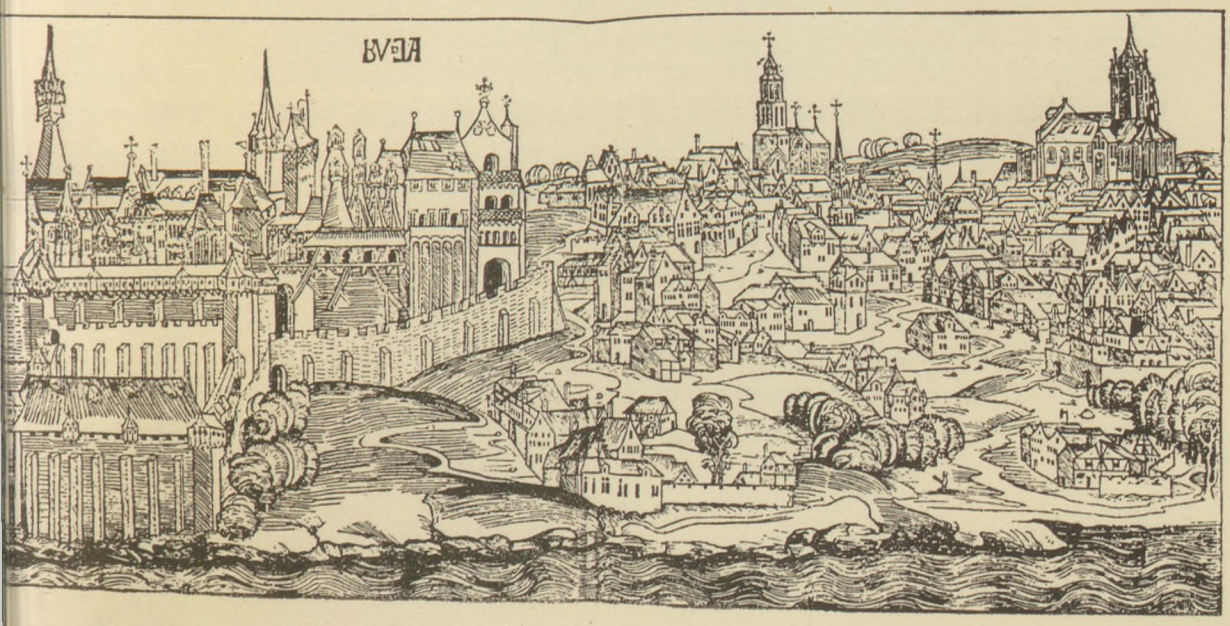

Közel másfél század telt el Jankowich odavetett megjegyzése óta s a feltevése, éppúgy mint a romantika Gutenberg-legendája, még ma is makacsul tartja magát. Átvette és megismételte valamennyi korvinakutatónk, Csontosi János, Fraknói Vilmos, Gulyás Pál; Sebestyén Gyula német nyelvű tanulmányából pedig bekerült a külföldi nyomdászattörténetekbe, utoljára Bogengébe (1930). Nem mintha nem lett volna ellenvélemény. L. Fischer bécsi tanár (1878) s nálunk Dézsi Lajos (1902) történeti adatok alapján tagadták, hogy Mátyás ellensége lett volna a nyomdászatnak. De nem hallgattak rájuk.

Igaz, a történelmi adatok, melyek a romantikus elképzelést megcáfolhatták volna, csak lassan, csöppenként és újabban kerültek napfényre. Mindazonáltal volt elég lélektani érv, mely Jankowichot és követőit meggondolkoztathatta volna.

Mátyás lelke mélyéből híve volt a humanizmusnak. Ennek pedig éppen legfontosabb eszköze a nyomdászat lett. Lehetséges-e, hogy az annyira éleseszű uralkodó nem ismerte volna fel a nyomdászat szükségszerűségét? Kora „res inaudita"-jának, a hallatlan újdonságnak fontosságát, hatását, mely szeme előtt játszódott le, melyről minden könyvvásárló beszélt? Elzárkózhatnék-e például valamelyik mai államfő a repülőgép, a telefon, a rádió elől?

Maradi volt-e Mátyás? Aligha, hiszen minden akkori új divatnak híve. Állásfoglalását még külsejében is kifejezésre juttatta: borotválkozott.

Galeotto, Naldus és más tanúk bizonyítják, mily szenvedélyes olvasó. A saját, Pomponius Laetushoz írt levele szerint elsősorban a szöveg érdekelte. Igaz, későbbi éveiben, házassága idején, Beatrix hatása alatt, szerette, ha az irodalmi remeket szép köntösben, hártyán, miniatúrákkal, finom kötésben bírhatta. A fényűzés is divatban volt, bár sohasem tekintették lényegnek.

A kétségtelen, hiteles ismertetőjelekkel ellátott korvinkódexek közt mindenesetre akad teljesen dísztelen, egyszerű kézirat, mely pusztán a tartalma miatt került a könyvtárba.

Feltűnő, mennyire modern volt a Bibliotheca Corvina a maga idejében. Legidősebbek ama görög kódexei, melyeket a 12., 13. és 14. században másoltak s melyek — úgy látszik — Janus Pannonius hagyatékából kerültek Mátyáshoz. Csak korvinkötésük és itt-ott egykorú bejegyzések árulják el, hogy a királyi könyvtár állományába tartoztak. A latin kéziratok közül mindössze három származik a 14. századból; a többi Mátyás saját korának a könyve.

A kutatók gyakran önnön tudatukat, a mai jelen felfogását vetítik vissza a múltba. Nagy tévedés. Mátyás idejében nem tettek oly éles különbséget nyomtatvány és kézirat közt, mint tesznek a mai könyvtárosok. Oláh Miklós *Hungaria*-jában olvassuk, hogy a Korvinában a könyvek szakok szerint voltak elhelyezve, — tehát nem a mostani megkülönböztetéssel, mellyel a nyomtatványokat elválasztják a kéziratoktól. Pedig a Korvinában voltak nyomtatványok — hiszen korvincímeres példányok maradtak fenn belőlük. Vannak olyan korvinkódexeink is, melyek nyomtatványok másolatai, sőt kolofonjuk-

Korvinkódex kötése

ban éppenséggel nyomtatványnak hazudják magukat. A budapesti Egyetemi Könyvtár *Curtius Rufusa* (Beatrix címerével) szószerinti hű másolata Vendelinus de Spira 1471. évi velencei kiadásának. A másoló másolata záradékául lelkiismeretesen Vendelinus kolofonját írta le, sőt humanista írásában gondosan és pontosan utánozta Vendelinus jellegzetes antiquáját is. A kéziratot szégyenkezés nélkül nyomtatványnak tünteti fel.

Aztán ott van a két pazar Szt. Jeromos kódex, az egyik a bécsi Nemzeti Könyvtárban (Fogel 22), a másik itthon az Orsz. Széchényi Könyvtárban (Fogel 69). Írásukban Sweynheym és Pannartz antiquáját utánozzák; a két római nyomdász 1470. évi Jeromos-kiadásának illuminált hártyapéldányain ugyanolyan széles margókat és a szedésben ugyanannyi és ugyanolyan üresen hagyott helyeket látunk a miniatúrák, iniciálék és lapszéli folyondárok befestésére, mint amilyeneket a kéziratmásoló hagyott a miniátorok számára.

Több korvinakódexben Mátyás címerével összekapcsolva, vagy Mátyásé nélkül, Beatrix címere is tanúsítja, hogy a királynénak nagy befolyása volt férje könyvszeretetére. Beatrix apja, Ferrante nápolyi király, nemcsak kódexek iránt érdeklődött. A maga királyságában ő vezette be a nyomdászatot. Ennek első ottani mesterét, Sixtus Riessingert kitüntette, a későbbiek közül pedig Jodocus Hohensteint felvette a „familiares regii" sorába, Del Tuppot, Arnaldo da Bruxellát és De Luciferist felruházta az „impressor regius", illetőleg a „scriptor regius" címével, (a nyomdászt ugyanis gyakorta „scriptor"-nak, másolónak nevezték, nem téve különbséget a könyvsokszorosítás módjai között), Johannes Marcus Cynicust pedig kinevezte könyvtárosának.

Maga Beatrix is pártolta a nyomdászokat. Támogatásáért hálából 1474-ben, még házassága előtt, neki szóló ajánlással jelent meg Joh. Tinctor *Terminorum musicae diffinitorium* c. nyomtatványa. Mint magyar királyné 1489-ben Matthias Moravusnak apjánál privilégiumot eszközölt ki s e nyomdász köszönetül két kiadványát ajánlotta neki: Diomede Caraffa *Trattato dell' ottimo cortigiano*-ját (GW 6116) és Robertus Caracciolus 2000 példányban nyomtatott *Sermones de laudibus sanctorum*-át (GW 6051). Még később, özvegy korában, Jacobus Philippus Bergomensis híres könyve *De claris muliebribus* (Ferrara 1497) fametszetes címlapján őt ábrázolja, amint trónon ülve az előtte hódoló ágostonrendi szerzőtől kegyesen átveszi a neki dedikált művet.

Beatrixon kívül Mátyás legközelebbi munkatársai is áldozatkész istápolói a nyomdászatnak. Alkancellárja, Karai László, alapította a budai nyomdát; kancellárja, Filipecz János pedig a brünnit. Mert Mátyás birodalmában nemcsak Budán nyílt nyomda. Brünn is az övé volt, — annak felettes olmützi püspökségét éppen Filipecznek adományozta.

Udvari csillagásza, Regiomontanus, 1471-ben Budáról távozva, nyomdát alapított Nürnbergben. Azért létesített saját nyomdát, hogy abban kinyomassa az *Ephemerides*-t, a csillagok járásának e nevezetes kézikönyvét (utóbb a tengeri felfedezőútjára induló Columbus éjjeli útikalauzát), melyet még

Budán írt s melyért Mátyástól a 200 aranyforintnyi évdíján kívül külön még 1200 forintot kapott. A kinyomtatott művet Mátyásnak ajánlotta.

A Korvina mindhárom könyvtárosa élete valamelyik szakában nyomdák belső munkatársa. Marzio Galeotto, Walter Scott romantikus csillagjósa, a könyveit nyomtatásban tétette közzé. Az elsőt (*Liber de homine*, 1471 körül) még Vitéz Jánosnak dedikálta. Miután Budáról távozott, 1475—76-ban Bolognában Domenico Lapis nyomdájának a korrektora. Taddeo Ugoleto már gyermekkorában, a szülői házban ismerkedett meg a nyomdászattal. Atyja házában telepedett le az első pármai ősnyomdász, Andrea de Portilia, ott folytatta az üzemet ennek utóda, Stephanus Corallus, kitől végül Taddeo öccse, Angelo Ugoleto vette át a nyomda vezetését.

Taddeo maga is az életét mint öccse pármai nyomdájának lektora és korrektora fejezte be. Ott készítette sajtó alá Ausonius munkáit, melyek előszavában közli, hogy a szöveghez a jegyzeteket még Budán kezdte írni, miután a Korvina számára ő szerezte meg az Ausonius-kéziratot. (Ennek a korvinkódexnek is nyoma veszett.)

A harmadik könyvtáros, Bartholomaeus Fontius, a hetvenes években a firenzei Ripoli apácanyomda berendezésében vett tevékeny részt s oklevelek tanúsága szerint nyomdapapírt, nyomdafestéket és betűöntéshez szükséges ólmot szerzett be.

Budán nemcsak nyomda volt, hanem — annak megszűnte után — kiadó is működött: Theobaldus Feger, aki kiadványait külföldön nyomatta. Az augsburgi Thuróczy-kiadást Mátyásnak ajánlotta s Mátyás meg Beatrix fametszetes címerkörével díszíttette. Ajánlósorait a királynak és királynénak szánt hártyapéldányokban arannyal nyomatta. Az Orsz. Széchényi Könyvtárnak két ilyen arany nyomású példánya van.

Regiomontanus *Ephemerides*-én és az augsburgi Thuróczy-kiadáson kívül Mátyásnak szóló dedikációval jelent meg Petrus Niger *Clipeus Thomistarum*-a (1481), Aurelius Lippus Brandolinus *Dialogus de humanae vitae conditione*-ja (1480 körül) és Candidus *Prognosticon pro annis 1486—1487* c. naptára (Róma 1485, St. Planck, GW 5968).

Feltehető-e, hogy a Mátyásnak vagy Beatrixnak ajánlott nyomtatványok hiányoztak a Korvinában?

Vagy pedig azok, melyek kinyomtatását maga Mátyás rendelte el?

Mert ő maga is igénybe vette a nyomdászatot. A legrégibb erre vonatkozó adatunk még nem könyvekről szól. Először politikai és hadászati célszerűségből csak plakátokat és röpiratokat nyomatott. 1477-ben Laurentius Kellner értesíti Szászország fejedelmét, hogy Mátyás király Frigyes császár ellen lázító nyomtatott plakátokat csempésztetett Bécsbe és ragasztatott az ottani házfalakra.

Vajon milyen nyomdából származtak? Bécsben még nem volt nyomda és Bécs még nem is volt Mátyásé. A többi német nyomda szintén a császár

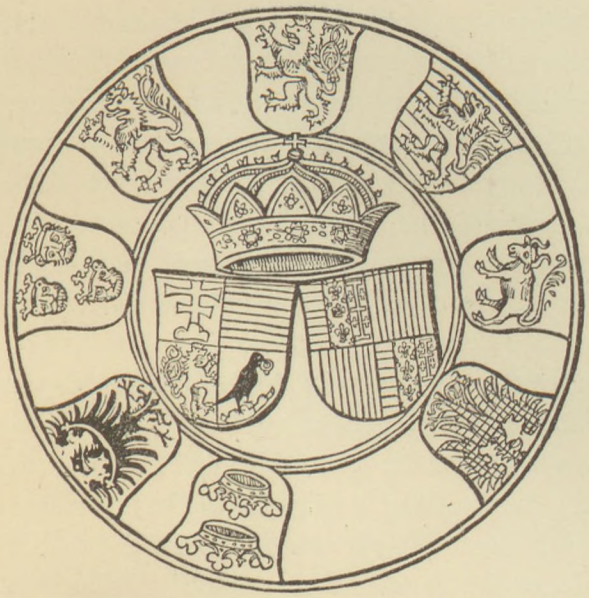

Az augsburgi Thuróczy-kiadás címerköre

fennhatósága alatt álló területen működött. Budán, Hessnél nyomatta volna? Példány nem maradt belőlük s csak találgatásra, feltevésekre szorítkozhatnánk.

Hasonlóképpen nyoma veszett azoknak a röpiratoknak is, melyek miatt a sarokba szorított s immár meggyöngült Frigyes császár 8 évvel később, 1485-ben, tiltakozásával Strassburg és Nürnberg tanácsához fordult. Leiratában megtiltja, hogy Mátyás propagandairatait e két városban mégegyszer nyomatni engedjék.*

1479-ben Budán már nem volt nyomda. Mátyás ebben az évben rendelte el a hazai egyházmegyék szerkönyveinek kinyomatását, de valamennyi külföldön jelent meg, még pedig budai könyvkereskedők költségén.

Az 1480. november 21-i keltezésű esztergomi breviárium kezdő- és zárósorai egyaránt kiemelik, hogy kinyomtatását maga Mátyás király rendelte el, mégpedig 1479-ben.

Hamar elfogyott, már négy évvel később megjelenik a második kiadás. Előszavát Thurony Mihály milkói c. püspök, esztergomi vikárius írta. „Mátyás király őfelségétől — mondja — parancsot kaptam, hogy a kiváló könyvkereskedőnek, Theobaldus Feger de Kirchemnek több breviáriumot adjak át kinyomtatás végett." És csakugyan ugyanabban az 1484. évben Mátyás birodalma két más egyházmegyéjének, az olmützinek és a zágrábinak a breviáriumai is megjelentek.

* III. Frigyes császár e kiadatlan eredeti oklevelét a nürnbergi állami levéltárban láttam; akkor, a második világháború előtt jelzetük „Saal 1, Lage 77, No. 85" volt, a katalógusban pedig mint „Propositorium 76, S. 88" szerepelt.

A legcáfolóbb tény Jankowich és követői feltevésével szemben az, hogy a Korvina maradványai közt nyomtatott könyvek is akadtak. Erről sokáig nem tudtak. L. Fischer 1878-ban még nem ismert korvinnyomtatványt, csak annyit tud mondani, hogy hír szerint Pozsonyban, a Ferencrend tartományi könyvtárában olyan ősnyomtatványt őriznek, melyet Mátyás címere díszít. S hozzáfűzi: „Mátyásnak még nem lehetett sok nyomtatott könyve, azon egyszerű okból, mert még kevés nyomtatott könyv létezett." Valószínűleg arra gondolt, hogy hiszen Mátyás, aki oly ifjan került trónra, 15 éves volt, amikor a Gutenberg-biblia megjelent. Fischer és Csontosi idejében még nem tudták, hogy Mátyás élete utolsó évtizedében már más tízezer ősnyomtatvány milliónyi példánya forgott közkézen. Még nem volt elegendő bizonyítékuk arra, hogy Mátyás könyvtára a nyomtatott könyveknek első ismert hazai gyűjtőhelye.

De ha Csontosi és társai még nem is láttak korvin-ősnyomtatványt, Teleki József (*A Hunyadiak kora Magyarországon.* 1855) és Ábel Jenő (*Analecta* 1880, meg Ábel—Hegedüs: *Analecta nova* 1903) forráskiadványaiból, az azokban közzétett korabeli levelekből, tudniok kellett, hogy Mátyás részint ajándékba kapott, részint maga vásárolt nyomtatott könyveket könyvtára számára. Megbízottai, Blandius meg Ugoleto Olaszországból nyomtatványokat hoztak, illetőleg küldtek neki. Már a legkorábbi adat, mely Mátyásnak olvasmányokhoz való viszonyára vonatkozik, nyomtatott könyvről szól. Teleki József adta ki Pomponius Laetus római humanistához 1471. szeptember 13-án írt levelét, melyben megköszöni Silius Italicus *Punica* c. hősköltemény tiszteletpéldányát. „Jóllehet egymást érő háborúkba vagyunk keveredve — feleli neki latinul a király —, ami kevés időt szakíthatunk, örömest szenteljük a tudományoknak. Innen van, hogy a tőled nyert ajándékot oly szívbeli örömmel fogadtuk, és hogy az általad mostanában Rómában annyi gonddal és ékesen kinyomtatott Silius Italicust máris többször átforgattuk. Ez a mű már ifjúkorunkban is kedves olvasmányunk volt."

Annak kellett lenni, mert a Korvina maradványai közt van egy a nyomtatott kiadásnál is régibb *Silius Italicus* kézirat (ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban), melyet az 1460-as évek firenzei modorában másoltak és díszítettek. S talán a király kedvenc olvasmányára célzott Antonius Constantius Fanensis, a Mátyáshoz írt legrégibb verses üdvözlet szerzője midőn 1464-ben ünnepli az ifjú királyt a boszniai hadjárat sikere alkalmával s úgy véli, haditettei megírására új Siliusnak kellene születnie. Ugyanez a költemény közismert tényként említi, hogy Mátyás a harctéri táborban is olvasással tölti a nyugodtabb órákat.:

A latin Muzsák is tégedet áldanak,
Mert kegyeled őket, pannóni föld dísze te!
Vaj mi dicső látvány, ha te harci sisakkal a hadban
Önekik áldozol!

(Ford. Hegedüs István)

Hadd idézzem még Ugoleto különféle (Ábel és Hegedüs által közölt) leveleiből a következő sorokat: „Bonfini nemsokára Budára utazik s átadtam neki könyvtárad számára néhány újabb Rómában nyomtatott könyvet s rajtuk kívül négy kéziratot, melyet itt leiratni parancsoltál, nevezetesen Cicero Questiones Tusculanarum-át és a Somnium Scipionis-t, továbbá Claudianustól a De raptu Proserpinae-t és végül Dio Cassius műveit." Az e levélben említett kódexekből és ősnyomtatványokból egyetlen egy sem maradt fenn.

A ma ismert kétségtelen korvinák közt mindössze négyükben (8 kötetben) látszik Mátyás címere. Az egyiket (*Statuta urbis Romae.* U. Han, é. n.) II. Pál pápa küldte neki ajándékba (ma Amerikában van), a másodikat pedig (Nicolaus de Ausmo: *Supplementum Summae Pisanellae.* Velence 1471, Vendelinus de Spira) IV. Sixtus pápa. (Az utóbbi ama pozsonyi példány, melyről L. Fischer hallott. Ma az Orsz. Széchényi Könyvtár tulajdona.) Mindkettőt Mátyás címerén kívül a pápai címer is díszíti. A harmadik Raynerus de Pisis *Pantheologia*-ja (Nürnberg 1478, A. Koberger), melyet a bejegyzése szerint Mátyás maga vásárolt („Emptus per inclitum regem Mathiam anno domini MCCCCLXXX") s a lövöldi kartauzi kolostornak ajándékozott, viszonzásul az ott élvezett vendégszeretetért. (Ma az esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban őrzik.) A negyedik Arisztotelész munkáinak ötkötetes összkiadása (Velence 1483—1484, A. de Torresanis et B. Blavis, GW 2337), melynek hártyapéldányát budai könyvfestők, köztük a madocsai apát, remekül illuminálták. (Ma a párizsi Nemzeti Könyvtárban van.) Hoffmann Edit fedezte fel és ismertette a *Magyar Könyvszemle* 1927-es évfolyamában. Jó példa arra, hogy hártyára nyomtatott könyvet éppoly szépen lehetett miniatúrákkal, kezdőbetűkkel és lapszéli indafonatokkal kifesteni, mint a hártyakéziratokat.

A papírpéldányokat Mátyás a tartalmuk miatt tartotta könyvtárában. Voltak papírkéziratai is, pl. a bécsi Nemzeti Könyvtárban levő Diodorus Siculus (Fogel B-4), vagy a wolfenbütteli Országos Könyvtárban levő Alanus de Rupe zsoltárkompendiuma (Fogel 150), melynek korvincímere csupán a kötéstáblán kapott helyet. Hogy Mátyás valóban olvasott teológiai munkákat, arra tanúnk M. Galeotto (*Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tettei.* Ford. Kazinczy Gábor, 1863). Leírja az esztergomi érseki palotában Gattus domokosrendi teológiai tanárral folytatott vitát, melynek során Mátyás a saját állításai bizonyítására Vitéz János könyvtárából kihozatta a megfelelő szakkönyvet s Gattus fejére olvasván a szentenciát, sarokba szorította a híres hittudóst.

Kedves feljegyzést találtam Pulszky Ferenc akadémiai felolvasásában (MKSz 1877). II. Abdul Hamid szultán 1869-ben a szuezi csatorna megnyitásakor 4 korvinkódexet adott át az ott jelenvolt I. Ferenc Józsefnek, a király viszont e kéziratokat az Orsz. Széchényi Könyvtárba juttatta. „Az Akadémia — mondja Pulszky — emlékezni fog még azon a rézmetszés történelmére nézve is nevezetes kártyára, melyet az egyik kötetben valamelyik olvasója, talán maga Mátyás király jegyül bennhagyott, s mely azt bizonyítja, hogy a

tizenötödik század óta e könyvet senki sem nyitotta fel." Hiába kerestem e nyomtatott olvasójegyet. Belátom, hogy a szultán által visszaadott kódexet fel kellett nyitni, de fájdalom, könyvritkaságok tanulmányozása néha veszteséggel jár.

1492-ben Wolfgangus Kraws, a Jenson-Colonia-Ugelheimer könyvkereskedelmi társaság utazó ügynökének panaszára Frankfurtban letartóztatták Johannes Eysenhut (Cassis?) bécsi polgárt, aki mint Ugelheimerék megbízottja Mátyás király számára nyomtatott könyveket vett át a cégtől 343 magyar aranyforint értékben, az árával azonban nem számolt el. Eysenhut kihallgatásán előadta, hogy a rajta követelt összeget még Mátyás életében befizette a társaság pénztárába. E vallomása ellenére mégis jónak látta, hogy az első kedvező pillanatban megszökjék.*

Ez két évvel Mátyás halála után történt. S így, miként a könyvgyűjtéséről szóló első hiteles adat (a Pomponius Laetushoz írt levél), ez az utolsó is nyomtatott könyvekről szól.

35 évvel később, a mohácsi vész következtében, a Korvina prédává és foszladozó emlékké válik. De a híre még egy századdal később is izgatja a kedélyeket. Előbb I. Rákóczi György, majd I. Lipót tett követek útján hiábavaló kísérletet maradványainak visszaszerzésére. A Portán azt a választ kapták, hogy a könyvtár Budán maradt. I. Lipót 1666-ban odaküldte a könyvtárnokát, Lambeciust, kinek hosszas alkudozások után márciusban sikerült bejutnia a vár pincéjének abba a kriptaszerű helyiségébe, hova a könyvtárt ömlesztették. 300—400 kötet hevert ott hegyén-hátán — jelenti —, egy rakásban a földön, vastagon belepve penésztől, portól, piszoktól. *Legnagyobb részük nyomtatvány!*

Sok huzavona után megengedték, hogy uralkodója számára kiválasszon 3 kötetet. A 3 legkevésbé rongált kéziratot kereste ki. Mindhárom ma is a bécsi Nemzeti Könyvtárban van.

Húsz esztendővel ezután, Buda megrohanásakor, L. F. Marsigli olasz hadimérnök, bár sebesülten, csapata élén behatolt a még lángban álló vár egyik földalatti bolthajtásos szobájába, ahol szanaszét nagy halom nyomtatott és kéziratos fóliáns feküdt, ásók, kapák és tömérdek lim-lom közepette. Volt ott még tíz hatalmas, cserzetlen bőrrel bevont láda is, tele könyvvel. A zsákmányoló császári katonák szétverték a ládákat, a könyveket lapjaiknál fogva kiráncigálták (kincseket sejtettek alattuk), széttaposták őket, fojtást csináltak belőlük muskétáikba, minden ott pusztult. A Salm ezred jezsuita tábori papja mégis jegyzékbe vette, amit a csonkaságokból még lehetett: 125 kéziratot és közel 20 nyomtatványt. Maga Marsigli csak néhány arab, török és perzsa kéziratot zsákmányolt és szállított Bolognába. De ezek aligha származtak a Korvinából; muzulmán imámoké lehettek. A jobbérzésű katonák is bedugtak tás-

* Zülch, W. K.—Mori, Gustav: Frankfurter Urkundenbuch zur Frühgeschichte des Buchdrucks. Frankfurt a. M. 1920, 31. l.

kájukba egy-egy még épnek látszó tetszetősebb könyvet. Így kerültek „a budai zsákmányból" kéziratok a jénai Egyetemi Könyvtárba (Fogel 90) és más német gyűjteményekbe.

Amikor a múlt század közepén a korvinakutató magyar tudós bizottságot beengedték a konstantinápolyi szerájba, kiderült, hogy a törökök mégiscsak vittek oda budai kódexeket. Kiküldötteink nyomtatott könyvet nem találtak köztük, de nem is érdeklődtek nyomtatványok iránt.

Irodalom. Jankowich Miklós bevezetése Sallustius Crispus Cajus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásához. I. kötet, Buda 1811, 82—94. l. — Ludwig Fischer: König Mathias Corvinus und seine Bibliothek. Wien 1878. — Dézsi Lajos: Mátyás és a könyvnyomtatás. (Mátyás király Emlékkönyv, szerk. Márki Sándor, Bp. 1902, 167—171. l.) — Fraknói Vilmos: Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat. (Magyar Könyvszemle 1915, 1—4. l.) — Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára. Bp. 1916. (Olcsó Könyvtár 551—552. sz.) — Hevesy André: La Bibliothèque du roi Mathias Corvin. Paris 1923. — Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Írták Fraknói Vilmos, Fogel József, Gulyás Pál, Hoffmann Edith. Szerk. Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor. Bp. 1927. (Ebben 59—82. l.: A Corvina-könyvtár katalógusa, Fogel Józseftől.) — König Mathias Corvinus und der Buchdruck. (Gutenberg Jahrbuch 1939, 128—137. l.) — Mátyás király, a könyvbarát. Bp. 1940, klny. a „Mátyás király Emlékkönyv" II. kötetéből, 209—249. l. — Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. Összeállította Zolnai Klára. Bp. 1942. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, X. kötet.)

Fraknói Vilmos a múlt század végén a vatikáni levéltár okmánymásolataiban felfedezte, hogy Karai László budai prépost, magyar alkancellár, mint királyi követ 1470 novemberében Rómába érkezett, azzal a feladattal, hogy II. Pál pápát rábírja Mátyás támogatására a Podjebrád „huszita" cseh király ellen viselt háborújában.

Magyarországból Rómába a legrövidebb út a Velencei Köztársaság területén vitt át. Itt Karainak alkalma nyílt tapasztalnia, hogy a nyomdászatnak immár politikai jelentősége is van. Johannes de Spirának az előző évben történt elhunyta sok vitát és fejtörést okozott a velencei tanácsnak. Mi legyen a privilégiumával — az első ismert nyomdászprivilégiummal —, melyet röviddel halála előtt adományozott Spirának? Engedélyezze másnak — sok volt a jelentkező — vagy tárja ki kapuit minden jött-ment nyomdász előtt? Az utóbbira határozta magát, ami logikus folyománya volt a privilégium indokolásának. Ez ugyanis azt mondja: „A városunkban meghonosodott nyomdászat művészete napról napra sikeresebben és dicsőségesebben fejlődik tovább, hála Johannes de Spira ügyességének, aki közmegelégedésre nagy példányszámban és gyönyörű írásban tette közzé Cicero és Plinius levelezéseit. Korunk e nagy s azelőtt ismeretlen találmányát minden eszközzel támogatni illik s ezért . . ." stb.*

Még feltűnőbb volt a nyomdászat sikere Rómában. Amikor Karai odaérkezett, kéttucatnyi nyomda ontotta a könyveket. Legfőbb támogatóik az egyházfők. „Az itteni bibornoki szentkollégium tagjai közül mindezideig egy sem akadt — írja Johannes de Bussis 1469-ben a Sweynheym és Pannartz-nyomda egyik kiadványa előszavában —, aki törekvéseinket nem pártolta volna."

A leglelkesebb támogató maga a pápa. Sweynheym és Pannartz nyomtatványaikat rendre neki ajánlották, amit előzetes hozzájárulása nélkül bajosan tehettek volna. Johannes de Bussis, a nyomda szellemi irányítója és korrektora előszavaiban a pápát rendszeresen tájékoztatja a nyomtatás körülményeiről. Hálásan említi, hogy II. Pál kiadandó kéziratul készséggel szokta a nyomda rendelkezésére bocsátani a vatikáni könyvtár nagyértékű kéziratait.

* A privilégiumot Fulin közölte az Archivio Veneto 1882. évf. 99. lapján.

S a pápa Johannes de Bussist kiadói érdemeinek elismeréseként kinevezte aleriai püspökké, sőt, 1471 nyarán éppen őt a vatikáni könyvtár vezetőjévé.

Róma másik legrégibb nyomdásza, Ulricus Han verses kolofonját Campanus püspök írta : „Imprimit ille die quantum non scribitur anno" (— egyetlen napon többet nyomtat, mint amennyit valaki egy év alatt meg tudna írni.)

Karai főleg Caraffa bíbornokkal került összeköttetésbe, aki a Vatikánban a mai külügyi államtitkár teendőit látta el. Caraffa a Szent Özséb kolostor elöljárója volt s e kolostorban működött Lauer György nyomdája. Nincs kizárva, hogy Karai éppen ebben a kolostorban szállt meg.

Lehetetlen Róma akkori nyomdáinak számát pontosan megállapítani. A nyomdászukat meg nem nevező s a többitől eltérő betűtípusú kiadványok (amilyen pl. a Pomponius-féle *Silius Italicus)* készülhettek az ismert nyomdák valamelyikében is. Valaki megrendelésére új típussal kísérleteztek s miután az újítás nem vált be, régi betűikkel s újra cégük megnevezésével nyomtattak tovább.

Qualis in æstiferis garamātū poeta ueneno
Attollit cāpis feruēti pastus arena
Colla paretonuis serpēs lateq; per aurās
Vndātē torquēs perfūdēs nubila tabē
Cōtinuo infesta portātē cuspide uulnus
Impedit āte uolās herui cui nobile nomē
Marrucina domus clarūq; theate ferebat
Atq; illi magnū intēti & laudibus hostis
Arecto capiti ad finē manus incita sedit
Querebatq; miser moriēti lumine fratrē
Cū iuuenis subit & letho stimulatus acerbo

Részlet Pomponius Laetus Silius Italicus-kiadásából (kisebbített hasonmásban)

A nyomdavezetők tekintélyes emberek. Egyikük, Johannes Philippus de Lignamine a pápa kitüntetett háziorvosa. Római háztulajdonos. Legtöbbjük pap. Sweynheym később kanonok, Pannartz címzetes kanonok lesz, Sixtus Riessinger — a barátja, Jacobus Wimpheling megemlékezései szerint — kevés híján püspökké neveztetett ki, Hant, Lauert, Sachselt, Golschot, Adam Rot „clericus dioecesis Mettensis"-t, Wendelinus de Wilat, Theobaldus Schenckbechert, Johannes Reinhardi de Enyingent kolofonjaik alkalomadtán dominus vagy magister „venerabilis"-nak, tisztelendő úrnak nevezik. Amint nevük is mutatja, Lignamine kivételével valamennyien németek. Szedőik is túlnyomórészt klerikusok, akik, miként gazdáik, eredetileg scriptorok, hivatásos kéziratmásolók lehettek.

Művelt emberek: kifogástalanul tudnak latinul s hibátlanul alkalmazzák sorzárásaik és szedésrészleteik nyújtásának vagy összeszorításának szüksége szerint az akkor szokásos s még mai paleográfusainknak is fejtörést okozó bonyolult rövidítési rendszert. Ebbeli ismereteik messzire túlhaladtak az akkori laikusok átlagos műveltségén. A vezetőknek, akik nemcsak nyomdai szakemberek, hanem könyvkiadók is, mérlegelniök kellett a kor szellemi igényeit, hogy kiválaszthassák, megbírálják és szükség esetén javítsák a kiadandó szövegeket, meg hogy ellenőrizzék tudós korrektoraik javításait.

1470-ben a római nyomdák legalább 150, de lehet, hogy 200-nál is több segédet alkalmaztak. E szakmunkások egyike volt Hess András, a későbbi budai ősnyomdász. A Karainak ajánlott *Chronica Hungarorum* előszavában gondos körmondatokkal, válogatott kifejezésekkel, kissé kenetteljes papi stí-

lusban azt írja, hogy Latiumban (Közép-Olaszország ama tartományában, melynek székhelye Róma) látva, „mennyire szolgálták az emberiség javát és dicsőségét" a könyvnyomtatók, maga is kedvet kapott e művészetre s miután benne „isten kegyelméből némi előhaladást tett", Karai jóvoltából Magyarországra jött.

A nevével, illetőleg egy másik budai nyomtatványban a nevének kezdőbetűivel jelölt kiadványok típusai azonosak Lauer betűivel. Bizonyos, hogy Hess az Eusebius kolostor nyomdájából jött Budára, kétségtelen, hogy onnan hozta a típusait. S mint kolostori ember nyilván ő is az egyházi rendhez tartozott.

adiumẽto fortuna nobiſcum uſa eſſe uidebitur fronte ſereniore. Interea pater ſancte adiuuent noſ miſerationeſ tue: quia pauperes facti ſumuſ nimiſ. Siſ perpetuo ſoſpeſ et felix pater Beatiſſime Rome. xx. Marcii. M.CCCC.LXXII. Pontificatuſ tui Clementiſſimi Anno Primo.

Aſpiciſ illuſtriſ lector quicunq; libelloſ
Si cupiſ artificum nomina noſſe: lege.
Aſpera ridebiſ cognomina teutona: forſan
Mitiget arſ muſiſ inſcia uerba uirum
Cõraduſ Suueynheym Arnoldus Pãnartzq; magiſtri
Rome impreſſerunt talia multa ſimul.

In domo Petri de Maximiſ
M.CCCC.LXXII. die.
XIII. Martii.

Nicolaus de Lyra Postillájának kolofonja
(kisebbített hasonmásban)

Miért hagyta el Rómát, miért követte Karai hívását Magyarországra?

1470 vége óta a római nyomdászatban válság jelei mutatkoztak. A kéziratmásolók kilátásait tönkretette a nyomdászat, a nyomdákét pedig az egymás közti versengés. Túl sokan vannak s valamennyien ugyanazokat a műveket adják ki: az ókori klasszikusokat és az őskeresztény egyházatyákat. A konkurrencia agyonnyomja őket. Hiába adott a pápai kancellária tömérdek megbízást a bullák, egyházi ügymeneti szabályzatok, ünnepi rendek és búcsúlevelek sokszorosítására, hiába nyomatták ki a bíbornokok és püspökök jelentéktelen ünnepi vagy halotti beszédeiket, mindezek az aprónyomtatványok nem segítettek valamennyi nyomdán. A válságot leghűbben Johannes de Bussis ecseteli *Nicolaus de Lyra Postilla*-ja 1471. november 13-án megjelent első kötetének a pápához intézett előszavában. Panaszkodik, hogy Sweynheym és Pannartz a túltermelés folytán a könyvpiacon előállott nehézségek miatt élni sem tud tovább, ha őszentsége nem támogatja; a költségek szörnyen nagyok s ha fedezetet nem találnak rájuk, a nyomtatást be kell szüntetniök. Ugyane Postilla ötödik kötetében a két megszorult társ kérvényt intéz az időközben hirtelenül elhalt II. Pál utódához, IV. Sixtushoz. Első sikereik — mondják — számos más német nyomdászt csábítottak Rómába s emiatt itt most több

könyv jelenik meg, mint ahányat el lehet adni. Teli raktáruk tönkre teszi őket s üzemköltségeik fogytán lévén, a nyomtatással fel kell hagyniok. Kár lenne, aminek bizonyítására cím és példányszám szerint felsorolják eleddig megjelent összes kiadványukat. Cicero, Lactantius, Augustinus, Hieronymus, Apuleius, Aulus Gellius, Caesar, Vergilius, Livius, Strabo, Lucanus, Plinius, Suetonius, Quintilianus, Cyprianus, Terentius stb. művei! 1472 márciusáig 46 kötetet nyomtattak 12 475 példányban, évi 300 munkanapon naponta 5000 oldalt! (1468-ban több mint 350 000 oldalt, 1469-ben már túllépték a milliót.) Ha Róma minden lakosa, kicsinyje-nagyja vásárolna könyvet, akkor sem tudnának túladni valamennyin. Az el nem kelt példányok nagyrésze a 19. század végéig a Massimo-palotában levő raktárukban penészedett.

A pápa kész segíteni rajtuk s Sweynheymnek az egyik mainzi kanonokság jövedelmét adományozza. De ez sem segít, a nyomda 1473-ban megbukik.

Pedig már az előző két év óta a nyomdászok valóságos kivándorlása kezdődött Rómából. JA. RV. beszüntette a nyomtatást, Numeister Folignoba, Reinhardi Trevibe, Riessinger Nápolyba, Alding (kinek egyetlen római nyomtatványát sem ismerjük, csak oklevelekből tudjuk, hogy nagyobb teljesítményű és személyzetű nyomdája volt ott) Szicíliába teszi át székhelyét. Egy sereg kisebb nyomdásznak nyoma vész, Numeister az adósok börtönébe kerül.

A Rómában maradtak tőkepénzes társat keresnek s utóbbi kedvéért megváltoztatják kiadói irányukat. Han 1471-ben Chardellával, a gazdag luccai kereskedővel jogi munkák kiadására szövetkezik. Lauer 1471—72 fordulóján szintén abbahagyja a klasszikusok és egyházatyák nyomtatását s teológiai, majd Pflugellel és Johannes Aloisius Tuscanusszal társulva ő is jogi könyvek kiadására tér át. A kolostorból kiköltözik.

Ha Karai a leromlott római nyomdaviszonyokkal szemben kedvezőbb kilátásokkal kecsegtette Hesst, elképzelhetjük, hogy Lauer segéde vágyat érzett Mátyás király fényéről híres fővárosában az alkancellár anyagi és erkölcsi támogatásával önállósítani magát. Karai elég gazdag volt hozzá, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje. Nemcsak alkancellár és prépost, hanem a királyi személyes jelenlét törvényszéki helytartója, Magyarország egyik legfőbb bírája, s mind e nagyjövedelmű állásai mellett még földbirtokos is.

Két és félhavi római tartózkodás és megbízatásának sikeres teljesítése után Karai hazaindult. A Mátyás pártjára hódított pápa a búcsúkihallgatáson az apostoli főjegyzői címmel tüntette ki. 1471. március elején Budán újra átvette hivatalait.

Néhány hónappal később — legkorábban májusban, legkésőbb augusztusban — a királyi könyvfestő, Blandius, meghozta a *Silius Italicus*-t. (1471. április 26-i kelettel jelent meg, Mátyás pedig haditáborában szeptember 13-án írja köszönőlevelét.)

Pomponius Laetus — mindig csak ezt a klasszikus ókortól kölcsönvett álnevet használta —, amint más könyvek kolofonjaiból tudjuk, Lauer korrek-

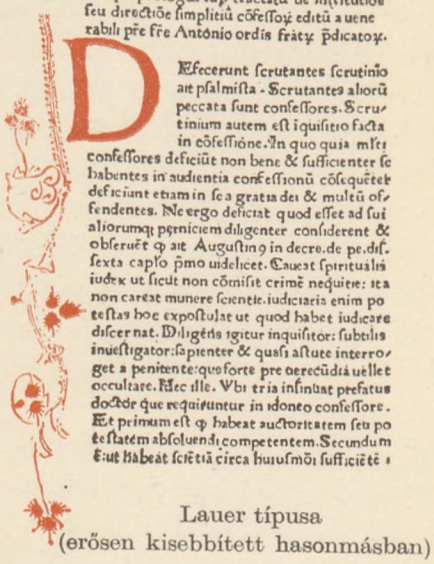

Incipit prologus sup tractatū de institutiōe seu directiōe simplitiū cōfessoꝝ editū a uenerabili pr̄e fr̄e Antonio ordis frātꝝ p̄dicatoꝝ.

DEfecerunt scrutantes scrutinio ait psalmista. Scrutantes aliorū peccata sunt confessores. Scrutinium autem est iquisitio facta in cōfessione. In quo quia mlti confessores deficiūt non bene & sufficienter se habentes in audientia confessionū cōsequēter deficiunt etiam in se a gratia dei & multū offendentes. Ne ergo deficiat quod esset ad sui aliorumq; pęrniciem diligenter considerent & obseruēt ꝙ ait Augustinꝰ in decre. de pe. dis. sexta capto p̄mo uidelicet. Caueat spiritualis iudex ut sicut non cōmisit crimē nequitie: ita non careat munere scientie. iudiciaria enim potestas hoc expostulat ut quod habet iudicare discernat. Diligēs igitur inquisitor: subtilis inuestigator: sapienter & quasi astute interroget a penitente: quo forte pre oerecūdia uellet occultare. Hec ille. Vbi tria insinuat prefatus doctor que requiruntur in idoneo confessore. Et primum est ꝙ habeat auctoritatem seu potestatem absoluendi competentem. Secundum ē: ut habeat sciētiā circa huiusmōi sufficiētē.

Lauer típusa
(erősen kisebbített hasonmásban)

tora volt (— „Pomponius correxit ac Georgius Lauer impressit.") Régebben a római egyetem legtúlzóbb humanista tanára, de II. Pál elűzette tanszékéről, mert előadásain amellett kardoskodott, hogy a keresztény vallás helyére vissza kell állítani az antik görög-római pogányságot. 1470- és 1471-ben kenyerét mint Lauer irodalmi szakértője, annak alkalmazottjaként kereste meg. Voltak korszakok, melyekben ilyesmi lehetetlen lett volna, de a humanizmus és egyházi képviselői, II. Pál és IV. Sixtus pápa, valamint az Eusebius kolostor elöljárója, Caraffa bíbornok, oly szabad elvűek, hogy Lauer nem kockáztatott vele semmit, sőt, a hírneves szakértő közreműködésével kiadványai hitelét növelte.

A *Silius Italicus*, miként számos más ősnyomtatvány, elhallgatta nyomdásza nevét. Nem tudjuk mi okból, csak gyanítjuk: a megrendelésre választott kísérleti betűtípus sikerében a gazdája kételkedett.

Rómában azidőben csak két nyomdász változtatta típusait: Han és Lauer. Han azonban éppen ekkor szövetkezett Simon Chardellával jogi művek forgalombahozatalára s a *Silius Italicus* már nem illett a kiadó programjába.

Lauer távolról sem volt olyan ügyes betűmetsző, mint Han, de nagy vállalkozó kedvet tanúsított újabb meg újabb típusok alakításában.

A *Silius Italicus* sormérete ugyan egyezik mind Lauer addigi kiadványainak, mind a két évvel utóbb megjelent budai *Chronica Hungarorum* sorméretével, de betűinek alakja más: hosszúkás keskeny latin betűk, melyek stílusa leginkább Sweynheym és Pannartz antiquájával rokon. Láthatólag utánozta ezt, de kevés szerencsével. Míg Sweynheym és Pannartz típusa csupa harmónia, ez csupa nyugtalanság. Sweynheymék Rómában (de még nem Subiacoban, ahol 7 évvel korábban pályájukat kezdték) az egyszerűsítés elvét követték: csak egyfajta m-jük, r-jük, (pont nélküli) i-jük és egyfajta s-szük volt (mindig a hosszú németes, még a szóvégeken is). Megelőzték korukat. Elveiket később a 16. század érvényesítette, azonban pontozott i-vel és rövid s-szel. A *Silius Italicus* nyomdásza ezt az elvet egyáltalán nem követte. Nagybetűi egy részében Sweynheym és Pannartz majuszkuláit utánozta, más részüket átvette Lauertől. De ingadozik, pl. kétféle Q-ja van. Kisbetűinél feltűnő a kétféle s: Lauer alacsony s-sze rendszertelenül váltakozik Sweynheym és Pannartz hosszú és az f-re hasonlító s-szével.

Lauer (és Hess budai) gyakorlatára vall, hogy a 9-alakú *-us* rövidítést — ellentétben a többi ősnyomdásszal — nem használja.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Hogy ennek az új típusnak nem volt sikere, abból is látjuk, hogy sehol és soha nem ismétlődik. Csak ebben az egyetlen kiadványban fordul elő.

Pomponius léháskodik, amikor a Silius kolofonjában azzal kérkedik, hogy „e már-már elfelejtett művet Pomponius fedezte fel újra" („Opus iam neglectum Pomponius recognovit"). Megdöbbenhetett, amikor Mátyás köszönőlevelében azt olvasta, hogy e hősköltemény (melyet már 1418-ban a konstanci zsinat egyik résztvevője a sanctgalleni könyvtárban lemásoltatott) a király régi kedves olvasmánya. Kiadása alapjául még csak nem is valamely kézirat szolgált. A Vaticana könyvtárban a kikölcsönzésekről jegyzéket vezettek s ebben ismételten találkozunk Pomponius Laetus nevével, aki a Lauer nyomda kiadandó szövegeit a kölcsönvett kéziratokból másoltatta. *Silius Italicus* kéziratot azonban nem vett ki. Még azzal sem dicsekedhetett, hogy tőle való a költemény első nyomtatott kiadása. Három héttel előtte, 1471. április 5-én Sweynheym és Pannartz is kiadta ugyanezt a szöveget s Sweynheymék korrektúraívei szolgáltak Pomponius alapjául. Szedője hozzá volt szokva, hogy a szóvégeken a ma is használatos kis s-betűt alkalmazza, de ezúttal sietett és hol a saját nyomdája helyesírása szerint, hol az előtte fekvő minta szerint szedte a szóvégi s-eket. A kalózkiadás, mely Sweynheym és Pannartz üzletét rontotta, felületes korrektúráról is tanúskodik. (Vajon Blandius siettette-e a munkát?)

Az olaszországi ősnyomdászat történetében gyakran esik említés próbanyomatokról. Ha valamelyik fejedelem vagy város nyomdászt akart szerződtetni, megkívánta, hogy az tipográfiai tudományáról előzetes bizonyítékot szolgáltasson. Megállapodott vele betűi fajában, alakjában, stílusában, valamint a kinyomandó szövegben is.

Ismert tényeket sorolok fel, de sajnos, hézagok vannak köztük. Az űröket feltevésekkel próbáljuk áthidalni. Ilyennek kínálkozik a következő:

Karai Caraffának említette, hogy szeretne Budán is nyomdát látni. A bíbornok révén Lauerrel tárgyal. Ez egyik segédjét, Hesst ajánlja neki. Utóbbi a római nyomdák válságára való tekintettel hajlandó Budára menni. Próbanyomatban állapodnak meg. Miután Mátyás király jóindulatát tanácsos volt megnyerni, Karai kikötötte, hogy először is a magyar uralkodó kedvenc olvasmányát kell a próbanyomat tárgyául választani, másodszor pedig, azt humanista típusban kell kiállítani. Közölte, hogy a római nyomdák betűiből Sweynheym és Pannartz típusai tetszenek neki leginkább; a pápa és a főpapok is ezt dicsérik. Így került sor a *Silius Italicus*-ra s ennek felemás írásalakjaira. A könyvet Hess nyomatta Lauer műhelyében.

Noha Mátyás király dicsérőleg nyilatkozott a küldött könyv nyomdai kiállításáról, a nyomdászati ügyekben immár tájékozottabb Karai, akár mi magunk, láttára elfintorította az orrát. Így aztán visszatértek Lauer kerekdedebb antiquájához, de ennek egyes esetlenebb nagybetűit a matricákon eszközölt faragásokkal 1472 februárjában megjavították. Ekkor jelent meg ugyanis Lauer

nyomdájában Antoninus Florentinus *Confessionale*-ja, utolsó Szent Özséb kolostorbeli kiadványa, melyben ezt a típust is utoljára alkalmazta. Mire e könyv megjelent, elvált Pomponius Laetustól, aki II. Pál halála után visszament a római akadémiára tanárnak, és sajtóival elköltözött egy másik házba, hol Leonardus Pflugel társaságában más típussal az előbbitől eltérő irányú kiadótevékenységbe fogott.

Alárendelt kérdés, hogy Karai megvásárolta-e Lauertől Hess számára az Antoninus Florentinusban utolsó ízben használt antiquáját, vagy pedig Lauer hozományul adta azt Hessnek. Vannak oklevelek, melyek szerint a nyomdászmesterek kilépő segédeiket végkielégítésül némi nyomdai felszereléssel — betűöntő műszerrel és matricákkal — látták el. Lauer a drága betűbélyegzőket minden eshetőségre számítva megtartotta magának (— Hess budai betűi ugyanis csupán már régi matricákból készült öntvények —), a velük bármikor újraverhető matricákról azonban könnyű szívvel lemondott, annál is inkább, mert ezután jogi kiadványaihoz, az akkori divat követelményei szerint, nem antiqua, hanem a Velencéből hódító útjára kelt félgótikus rotunda illett.

Lauer Antoninus Florentinusának dátuma, 1472 február, az a határidő, mely előtt Hess nem hagyhatta el Rómát, mert addig Lauer antiquájának matricáira ott szükség volt. Több mint egy év telt el Karai elutazása óta. Nem sok idő, ha meggondoljuk, hogy ezalatt a kísérleti típust kellett kifaragni és megönteni, a próbanyomatot előállítani, Karai végső döntését megvárni és Lauer néhány nagybetűje matricáját „megjusztálni." Viszont 1472 februárjában vagy röviddel utána útnak indult, mert a következő év pünkösdjén megjelent *Chronica Hungarorum*-ban, melyet az előszóban első magyarországi termékének nevez, azt vallja, hogy Budán „nem kevés ideig" foglalkozás nélkül volt. Pedig a nyomda berendezése elég munkát adhatott.

Legfontosabb útipodgyásza a betűöntő műszere (bonyolult szerszám, melynek elkészítésére Budán nem számíthatott megfelelő szakemberre) és a 80 matricát tartalmazó ládika. Volt benne 21 nagybetű, 25 kisbetű (közte kétféle *i* és kétféle *s)*, 4 ligatúra, 26 abbreviatúra (az *-us* rövidítése hiányzott!) és 4 írásjel öntéséhez szükséges nyomóminta. A többi kelléket, műszert, sajtót, felszerelési tárgyat, Budán is beszerezhette.

Az út Rómából — ha egyenesen Budára ment — 4—5 hétig tartott. (Nagyjában a Velence és Frankfurt közti távolságnak felel meg; Jenson 1481. április 7-én levelet ír Frankfurtba s ezt ott május 10-én kézbesítik.) 1472 húsvét után hozzáláthatott a budai nyomda berendezéséhez.

Irodalom. Fraknói Vilmos: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországban. (Magy. Tud. Akad. Értekezések a történelmi tudományok köréből, VII. köt. 7. sz.) Bp. 1908. — Catalogue of books printed in the XV-th century now in the British Museum, Vol. IV: Rome. London 1924.

Ad uenerandum dñm Ladizlaũ prepositũ ecclesie budeñ: pthonotariũ apostolicũ: necnon uicecãcellariũ serenissimi regis Mathie ĩ cronica hũgarorũ Andree prefatio.

QVm superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer: uiderẽq; quãto emolumento ac decori hoim generi hi uiri forẽt: q magno pstantes ingẽio suã diuinã industriã compmẽdis libris adhibebant: placuit mihi tam dignũ tamq; excellens studiũ mea pro uirili capessere: ut siquid demũ assequi possem: id non in meam dũtaxat. uerũ etiam pluriũ mortaliũ utilitatẽ conuertere. Vnde cũ dei benignitate p uoto meo aliquãtisper profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnũ tua gratia accersitus uenirem: essemq; nõ parum ociosus: suscepi laborem ingentem dieq; plenũ: imprimendi uidelicet cronicũ pãnonie opus: laborẽ inqua: quẽ omnibus hungaris gratũ atq; iocundũ fore putaui: quãdoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit: reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteponit: ita & suorũ: qualem uitam egerint: quiq; uernaticus scire plurimũ exoptat: ut siqua preclara: memoratuq; digna cõspexerit: imitari debeat. siqua uero minus feliciter gesta compererit doctus precauere possit. Sed cum animaduerterem: & diu mecum ipse uolutarẽ: cui meam primam in hoc sedulitatẽ pluribus diebus lucubratã dirigerẽ: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminẽ. Quippe & tu de me optĩe meritus es: & sine te susceptus labor neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum nostrum iure quodam tue excellentie dedicãdũ: ut q uidelicet potissima laboris causa extitisti: ipsius quoq; operis particeps esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiã illustri nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hugarorũ: de descensu de scitia in pãnoniam: de bellis cõtra diuersas natiões habitis: ac de expulsione eorudẽ & reditu in scitiam.

A Budai krónika előszava

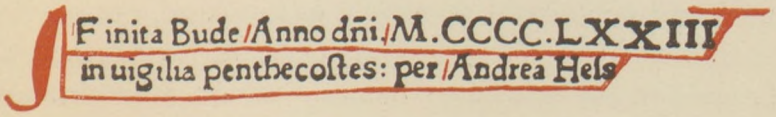

A Budai krónika kolofonja

Csupán magukból a nyomtatványokból, a külső, bibliográfiai jelenségekből következtethetünk Hess András ténykedésére, mert semmilyen írott forrásra, oklevélre vagy egyéb korabeli tanúra nem támaszkodhatunk. Létezett-e egyáltalán ilyen forrás ? Ha igen, elpusztult a török hódítás zűrzavaraiban. De nem biztos, hogy létezett. A hatóságok előtt a nyomdászat új dolog volt, vele kapcsolatban nem állt rendelkezésükre szabályzat, melyhez igazodhattak volna. Nem volt miért intézkedniök. Nem volt ok jegyzékbevételre. A nyomdászok még nem tartoztak céhekbe, még nem adódtak köztük súrlódások. Nem nyílt alkalom ítélethozatalra. A mester és személyzete között nem alakult ki egyéb jogviszony, mint az, hogy a gazda és alkalmazott a teljesítendő munka, bér meg egyéb ellátás tekintetében szóban megegyezett egymással. Mindezt nem kellett írásba foglalni. Hess, hála Karainak, készpénzzel fizethette a beszerzett anyagokat és a felszerelést; nem volt szükség nyugtákra s nem támadtak perek.

A nyomda berendezése sokféle gonddal járt. A nyomdász vevőközönséget vonzó szöveg iránt érdeklődött, annak kéziratát lemásoltatta és kiszedése meg nyomtatása technikai előfeltételeit tanulmányozta. A betűkészlet előállítására különféle eszközök és anyagok szolgáltak: kifaragott betűbélyegzők benyomatai (matricák), betűöntő műszer, ólom, sajtók, nyomdafesték, festékező labdák, s mindenekelőtt, nagy mennyiségben papír. Nem hiányozhattak a nyomdai bútorok: szedőszekrények; a papír- és nyomtatványraktárban, valamint a frissen kinyomtatott ívek rendezésére szolgáló állványok ; a mester és a korrektor számára íróasztalok ; különféle apróságok, mint punktúratűk a sajtóhoz, kötélhálózat a nedvesített ívek kiteregetésére, kefék a betűk tisztítására, ráspoly és miegyéb a matricák javítgatására stb.

A személyzet mind e berendezésnek megfelelő többféle munkakört töltött be. Volt ott betűöntő, több szedő, nyomtató és festékező, egy-egy festékkeverő, korrektor, rubrikátor s egy-két nyomdai szolga, aki segédkezett a kinyomtatott ívek szárításában és összeállításában, a használt szedésformák szétszedésében, a felszabadult betűk tisztogatásában és aki seperte a helyiségeket és ellátta a különféle küldönci teendőket. A szedők és nyomtatók száma a sajtók számától függött. Minden sajtó mellett három ember dolgozott: egy-egy szedő, nyomtató és festékező.

A kisebbfajta nyomdák személyzete is meghaladta a 10—12 főt. Sixtus Riessinger és Francesco del Tuppo szerény nápolyi műhelye személyzetéből — nem számítva a két vezető társtulajdonost és a korrektorokat, kik alkalmi szakértőkként a nyomtatandó könyv tartalmához képest változtak — tizenegy német munkást ismerünk névszerint; de e nyomdának voltak ezenkívül még meg nem nevezett alkalmazottai is.

Mielőtt Hess a személyzetet felfogadta volna, alkalmas helyiségről kellett gondoskodnia. Valahányszor régi okiratok ősnyomdák személyzetének javadalmazásáról szólnak, a fizetés mellett mindig megemlítik a szabad szállást és élelmezést. A műhelygondokhoz tehát tekintélyes háztartás járult.

Fraknói feltevése, hogy Karai Hessnek a budai prépostság valamelyik épületében adott helyiséget, elfogadható. De egyebet is kellett adnia. „A te támogatásod nélkül — mondja Hess előszava — a munkát, melyre vállalkoztam, sem megkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna." Mi lehetett ez a támogatás? Elsősorban a nervus rerum: pénz. A sajtók és egyéb bútorzat ácsoltatásához, a papír és betűfém vásárlásához, a személyzet munkabéreinek fizetéséhez s a háztartáshoz, valamennyiök megélhetéséhez, szóval az egész üzem fenntartásához pénz kellett. A nyomda termékei lassan készülnek és még lassabban jövedelmeznek. Amíg el nem kelnek, a pénzt valakinek előlegeznie kell.

Mennyit? Tönkrement mecénások kunyoráló leveleiből látjuk, hogy 1471 és 1473 közt a budaihoz hasonló kisarányú mantuai és génuai nyomda egy-két év alatt 500, illetőleg 600 aranyába került a pártfogónak. Óriási pénz abban az időben, — házat, fogatot, földet, gulyát vehetett volna rajta. Főoka a kis nyomdák hamaros megszűnésének. A bajbajutott mecénások egyike a kényelmetlenségre is panaszkodik: a nyomdát a saját lakóházában rendezték be s ez papírja meg kiadványai raktározására egyre több meg több szobát vett igénybe. Fél, hogy kiszorítja otthonából.

A pénzen kívül Karai erkölcsi és szellemi támogatásban részesíthette nyomdászát. Kijelölhetett neki latinul jól tudó klerikus szedőket, verselő korrektort, tanácsot adhatott a kiadandó szöveg kiválasztására, pártfogolhatta a szöveg kéziratának kikölcsönzésében, illetőleg lemásoltatásában s közvetve talán szerepe volt Hess papírral való ellátásában.

Minden nyomdász első kérdése, még a letelepedés előtt, tud-e székhelyén papírt szerezni? A papír a nyomdászat előfeltétele, elsőfontosságú életszükséglети cikke. Mert a pergamen, amellett, hogy drága, csak korlátozott mennyiségben állhat rendelkezésére. Ahol a papírral való ellátás nem volt biztosítva, ott nem lehetett nyomdát alapítani. Az ősnyomdák mindenütt a papíripar területén helyezkedtek el. Az elsők a Rajna mentén, az utánuk következők a papírgyártás legerősebb országában, Itáliában, hol 5—6 év alatt több nyomda keletkezett, mint a többi országban együttvéve. Németországban a Rajnavidék után a papírjáról híres Bajorország vonzotta őket leginkább. S miként a nyomdák ott telepedtek meg, ahol könnyen szerezhettek papírt, úgy a papírmalmok

is leginkább nyomdaszékhelyek közelében épültek, abban a tudatban, hogy a nyomda fog papírt rendelni. Hogy az európai papíripar — miként termékei hirtelenül fellépő bőségéből látjuk — éppen a 15. század második felében lendült fel nagy arányokban, az szorosan összefügg a nyomdászat térfoglalásával.

Termékei áradatától eltekintve, a középkori papíripar története felderítetlen. A 14. századbeli fabrianoi számlakönyvön és Ulman Stromer nürnbergi naplóján kívül semmi korabeli adat, hivatalos feljegyzés, pl. adókimutatás, a papírmalmokra vonatkozólag nem maradt fenn. A 15. századból ismerünk papírszállításokról szóló szerződéseket; de ezekben csak kereskedők, nem pedig gyártók állnak szemben a megrendelővel.

Amikor Hess Budára jött, itt papírfölösleget talált. Fejérpataky László a magyarországi városok régi számadáskönyveiből megállapította, hogy már 32 évvel korábban, 1439-ben, Bártfán a papír rizsmájának (kb. 500 ívnek) ára a minőség szerint 20 és 24 denár közt váltakozott. Három évtizeddel később, Hess idejében, Frankfurtban körülbelül háromszor annyiba, hat és egy negyed aranyba került. A magyar papír olcsóbb mint a német. Ha Hess a Chronicát — a római átlagkiadások mintájára — csupán 300 példányban nyomtatta volna, 11 500 ív papírra vagyis 23 rizsmára volt szüksége, melyért a korábbi bártfai árak szerint 552 denárt (55 aranyat ?), Frankfurtban azonban 144 aranyat fizethetett.

A papírbeszerzést könnyűnek látta, hiszen azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a Chronica befejezése után — amint az előszóban mondja — ennél nagyobb könyveket fog nyomatni. Valósággal pazarolja a papírt. Margói a legszélesebbek, a sorokkal nem takarékoskodik, csupán 33 soros tükröt alkalmaz, bőségesen ad fejezetcímeket s ezek felett is, alatt is hagy üres sorokat, a könyvet pedig felesleges üres levelekkel zárja.

Papírja honi termék, melynek vízjegyei a maguk változataiban külföldön nem fordulnak elő, magyarországi kéziratokban azonban igen. Ugyanaz a vízjegy ismétlődik benne, mely gyakori az 1467 és 1477 között Budán, Váradon, Lövölden és más magyar vidékeken másolt kódexekben és a hazai hiteles helyeken kiállított oklevelekben. Briquet hatalmas vízjegy katalógusában* maga is csak 1466-ban és 1475-ben keltezett magyarországi iratok papírjában találta őket (2450, 2472 és 2488. sz.), magam pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár 3, a pécsi Egyetemi Könyvtár egy és az Országos Széchényi Könyvtár több — hazánkban az 1470-es évek első felében másolt — kódexében láttam őket.

Papírját könnyedén, egykézből, ugyanannak a papírmalomnak budai képviseletétől szerezte be. A Chronicában ugyanis csak egyfajta vízjegy, illetőleg annak két változata fordul elő, ami azt bizonyítja, hogy minden ív papírja

* Ch. M. Briquet: Les filigranes, 4 kötet, Genève 1907.

ugyanabból a malomból származik. Ha valamely nyomtatványban többféle ábrájú vízjegy mutatkozik, arra következtethetünk, hogy a nyomdász a papírt nem közvetlenül a malomból, hanem vásáron szerezte. Inkább papírhiány jele. A malmokban ugyanis minden puttonynál 2 munkás 2 merítőhálóval dolgozott: az egyik átvette a tele s ugyanakkor átnyújtotta az üres hálót a merítő

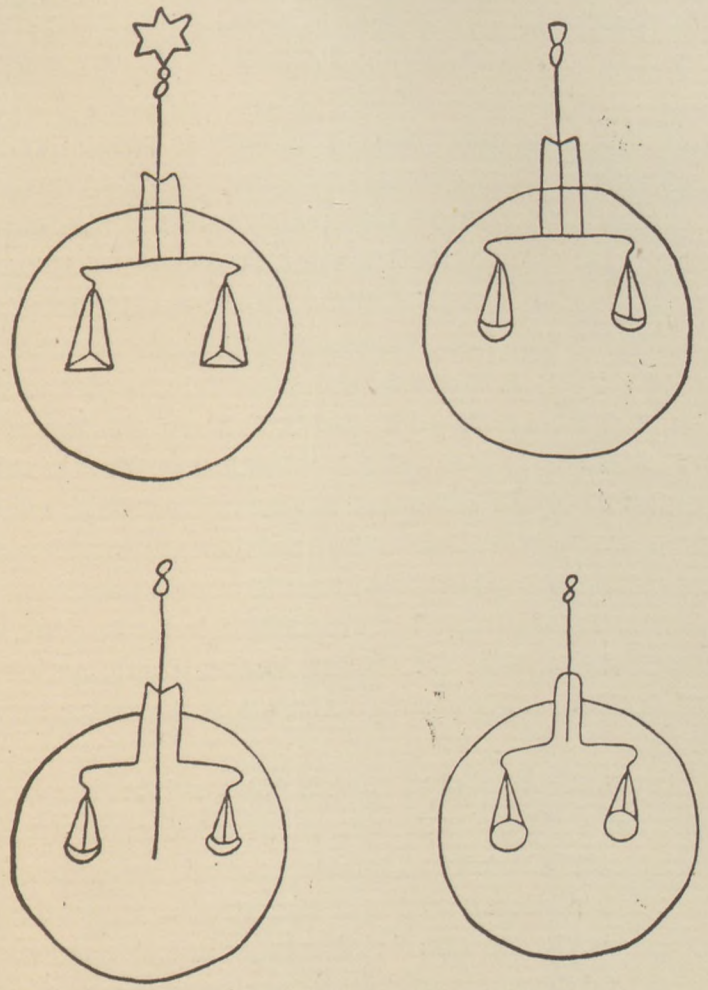

A Budai krónika és a Basilius papírjának vízjegyei

munkásnak, nehogy megszakítás álljon be a munkában. A hálók egyik felének közepére volt erősítve a drótból font figura, melynek lenyomata a vízjegy. A drót azonban engedetlen anyag, lehetetlen minden apró részletben teljesen egyező figurát alakítani. Innen a változatok. A *Chronica Hungarorum*-ban is, a Basiliusban is minden rizsma összes íveiben ugyanaz a körbe zárt mérleges vízjegy látszik, de 2—2 változatban. A malom, melyből Hess ellátta magát, egyébként a kisebb üzemek közé tartozott, mert a nagyobbakban több puttonyból merítettek, mindegyikből két hálóval, ott tehát a változatok száma is nagyobb, pl. 2 puttony esetében 4 változat, 3 puttonynál 6 és így tovább.

Hess papírbősége felidézheti bennünk a kérdést, vajjon nem a magyar papíripar szószólója is volt-e Karai, midőn Budán nyomdát létesített? Olaszországban láthatta, hogy a nyomdászat mennyire fellendíti a papíripart.

Briquet adatai azt a benyomást keltik, hogy Magyarországon a 15. században a papírkészítésnek 3 gócpontja volt: az egyik Buda környékén vagy a Vág völgyében s ennek vízjegye a mérlegnek nálunk oly gyakori alakja; a másik Eperjes és Bártfa környékén, az ökörfejes vízjeggyel; — a harmadik Nagyszeben és Brassó tájékán, mely mind a mérleget, mind az ökörfejet választotta minőségjegyül, de már stilizált, inkább századvégi alakban.

A másik nyersanyag, melyet Hessnek be kellett szereznie, a betűöntéshez szükséges fém. Erre inkább ráért. Mert a betűöntéshez az ősnyomdászok akkor fogtak hozzá, amikor a kiadandó kézirat már birtokukban volt. A betűöntő ugyanis a munkáját az ún. öntőcédula alapján végzi; abból tudja meg, hány példányt kell öntenie az egyes betűkből, — a gyakran előfordulókból többet, a ritkábbakból keveset. A *Chronica Hungarorum* magyar neveiben gyakori a K, k és y betű, mely más latin nyomtatványban fölötte ritka. Hessnek csak úgy lehetett aránytalan nagy készlete belőlük, hogy előzőleg a már megszerzett kéziratból kiszámította, mennyire lesz szüksége. Ezenkívül a mennyiség a nyomdában működő sajtók számától függött. Ez utóbbi határozta meg az egész nyomdai üzem ütemét: a személyzet számát, a szedés, korrigálás, festékezés menetét, s általában valamennyi teendő munkabeosztását. Ezért a helységfoglalás és papírbiztosítás után a legsürgősebb feladat a sajtók beállítása volt.

Készítésük asztalosmunka. Gutenberg első sajtóját, amint a strassburgi periratokból tudjuk, Konrad Sahspach esztergályos a mester tervrajzai szerint 4 hét alatt ácsolta.

A legtöbb ősnyomda nem egy, hanem több sajtóval dolgozott. Hessnek három volt, amint azt a *Chronica Hungarorum* szedésrészleteiből kiszámíthatjuk. A szedésrészlet abból ismerhető fel, ha ponttal, befejezett mondattal végződő quinternio utolsó oldalán a szedés összeszorítása, vagy ellenkezőleg, nyújtása észlelhető, vagyis, ha az abbreviatúrák halmozódnak, illetőleg, ha feltűnően hiányoznak, feloldva olyanokat is, melyeket egyébként nem szokás, például ha évszámokat szavakkal, nem pedig számjegyekkel szedtek. Miután mindegyik szedésrészleten egyszerre dolgoztak s valamennyi egyidejűleg más-más sajtó alá került, szükségképpen a kezdetük valamelyik quinternio első, végük pedig más quinternio utolsó oldalára esett.

A *Chronica Hungarorum* szedésrészleteiből arra is következtethetünk, hogy az egyik szedő már gyakorlott, gyors nyomdai munkás volt, a másik kettő azonban még kevésbé tapasztalt, a munkában lassabban és óvatosabban haladó tanonc, akik csupán a scriptori rövidítési rendszerben való hibátlan jártasságukról tesznek tanúságot. A krónika szedésrészletei ugyanis nem egyforma hosszúak; az első 22 oldalon 6490 szavas, a második 22 538 szóval 80 lap, a harmadik 8401 szóval 31 lap terjedelmű.

A nyomtatványok vizsgálata arról is meggyőz, hogy a budai asztalos Hess utasítására a sajtóknak kis tégelyt készített, mert mind a krónikát, mind a Basiliust laponkint — minden levelet két menetben — nyomtatták. A két oldalt egymás mellé fogadó nagyobb szedésforma és az ennek megfelelő nagyobb tégely ugyan éppen az 1470-es évek közepe felé került alkalmazásra Velencében, Vendelinus de Spira és Nicolaus Jenson műhelyében (— a nyomdászattörténészek némi bizonytalansággal legalább is erre következtetnek néhány nyomtatványuk felcserélt oldalaiból —), de Hess ezt a gyakorlatot még nem ismerte.

A sajtók mindegyikét jobbról meg balról egy-egy a padlóba és a mennyezetbe ágyazott oldalgerenda tartotta szilárdan, nehogy a szedés esetleges eltolódások miatt a papíron mázolódjék. A két gerenda közé volt illesztve a sajtó asztala, tologatható asztallapjával, mely Hess idejében fából készült s melyre a szedésformát fektették. A gerendákat összekötő harántfalról lenyúló erős csavarrúd mozgatta lefelé a szedésre és nyomás után felfelé a nyomótégelyt. A sajtó működés közben kettős mozgást végzett : vízszinteset, mely a falapon fekvő szedésformát a tégely alá vitte, s függőlegest, mely a tégelyt rövid pillanatra könnyű nyomással a papírra szorította. A tégelynek csak az volt a feladata, hogy a szedésre kent festékről lenyomatot szerezzen a papírra. Erős vagy hosszantartó nyomás elmázolást okozott volna. A kissé megnedve-

A sajtó legrégibb ábrázolása : Danse macabre, Lyon 1499

sített papír fakeretbe feszítve foglalt helyet a tégely alatt. Az íveket nem egyenkint, hanem huszonötösével erősítették 6—8 tűvel (ún. punktúrával) a keret négy oldalába. Minden lenyomás után kivették a legfelső ívet az immár olvasható lappal. A punktúrák, melyek nyomait utóbb a könyv köttetésekor a széleket lenyeső gép eltüntette, nemcsak arra szolgáltak, hogy a papírt a keretben szilárdan tartsák, hanem arra is, hogy a hátoldal (verso) nyomtatásakor a levél két oldala pontosan, sorról sorra fedje egymást. Ügyelni kellett, hogy a punktúrák az ív megfordításakor pontosan a recto-oldal lenyomásakor szúrt lyukakba fúródjanak.

A sajtók mellett a legszükségesebb berendezési tárgyak a szedőszekrények. Felépítésük ugyanolyan mint a mai, csak rekeszeik száma volt több, hiszen nemcsak a nagy- és kisbetűket, valamint az írásjeleket kellett elhelyezni bennük, hanem az abbreviatúrákat is.

Hess megelégedett három ilyen szekrénnyel ; három szedésrészleten három szedő dolgozott, mindegyiknek egy szekrény kellett, hogy kezeügyébe essen. A Meinardus Ungut és Stanislaus de Polonia sevillai hagyatékáról felvett jegyzőkönyv szerint üzemükben, melyben miként Hessnél, 3 sajtó működött, ugyan 8 szedőszekrény állt, de nekik hétféle típusuk volt.

„Essemque non parum otiosus": „nem kevés ideig munka nélkül voltam..." Hozzávetőleg ki tudjuk számítani, meddig tartott ez a tétlenség. A krónika szövegterjedelme 133 lap, a kiadás előkészítéséhez, kiszedéséhez és kinyomtatásához mintegy 3—4 hónapra volt szükség. 1473 pünkösdjén jelent meg, ha tehát az előző év februárjában Hess elindult Rómából s március vége felé megérkezett Budára, 10—12 hónap telt el, míg a műbe belefoghatott.

Mit csinált ez alatt az esztendő alatt ?

Berendezkedett és kiképezte, begyakorolta a személyzetét. Rómából nem hozott magával munkásokat ; munkatársait Budán fogadta fel. Másutt is ezt látjuk : Olaszországban és Párizsban a bevándorolt német mesterek többnyire szintén őslakókat alkalmaznak, s ezek nagyrésze utóbb, miután az új művészetet megtanulták s némi tőkére tettek szert vagy mecénást találtak, önállósították magukat.

A tétlenségre is van összehasonlító adatunk : Andreas Belfortis 1471. október 17-én szerződést köt, melynek értelmében Ferrarából átköltözik Bresciába. Húsz hónappal később, 1473. június 29-én (ugyanabban a hónapban, melyben a *Chronica Hungarorum)*, megjelenik az első bresciai nyomtatvány, a 620 oldalas *Statuta communis Brixiae* (H 15 003). Tizenhárom hónapot fordított az átköltözésre, a nyomda berendezésére és a Hessnél nagyobb személyzete kiképzésére, félévet pedig a könyv előállítására, mely azonban a budai krónika terjedelmének ötszöröse.

Amikor a sajtók megvoltak, Hess véglegesen döntött a személyzet tekintetében. Lehetséges, hogy csak két szedőt fogadott fel ; a krónika középső

szedésrészlete ugyanis annyira hosszabb a másik két részletnél és — különösen zárásában — annyi ügyességet és tapasztaltságot árul el, hogy gyakorlott jó szedőjének kellett lennie. Ezt a feladatot, gondolom, maga Hess vállalta magára. Ha így van, személyzete rajta kívül 11 főből, vagyis 2 szedőből, 6 nyomtatóból, 1 festékkeverőből, 1 — esetleg vele együtt Rómából jött — szolgából s végül 1 korrektorból állt, aki egyúttal rubrikált. (Rómában, Lauer nyomdájában, Pomponius Laetus mellett külön rubrikátor dolgozott.)

Amíg a kiképzés folyt és a korrektor a kiadandó szöveget a nyomda számára lemásolta, Hess személyes vezetése és közreműködése mellett megöntötték a betűkészletet. Ilyet nem hozott magával Rómából, hiszen a súlyos ólombetűk az utazót fölöslegesen terhelték volna. Csak a betűöntő készülék és a matricák származtak — miként már említettem — Rómából. Ezekre a minden más nyomdától sok száz kilométerre távol eső Budán már azért is szükség volt, mert balesetben sem kölcsönvenni ilyen eszközöket, sem pótolni a betűkben támadt hiányokat nem lehetett volna. Az ólombetű gyorsan kopik, gyakran kell újraönteni.

A *Chronica Hungarorum* típusainak összképét kérésemre a betűöntés legkiválóbb magyar és német szakértői (Thalwieser Antal és Gustav Mori) megvizsgálták s egymástól függetlenül közölték velem egybehangzó véleményüket, mely szerint Hess kezdetleges betűöntő műszere öntés közben a betűkép testét nem tudta mindig egyformán az ólomlécre rögzíteni. A vasból öntött kis készülék már öreg volt, kopások nyomaival, s nem önthetett minden betűpéldányt hajszálnyi pontos egyforma körvonalakban. Két egyenlő nagyságú s egymásba illő részből állt, melyet összecsukáskor az öntendő betűtörzs vastagságának megfelelően szűkebbre vagy bővebbre lehetett igazítani. Kis négyszögű faládika vette körül, hogy megvédje kezelőjét az öntött fém forróságától. A matricát a ládika egyik oldalán levő kis lyukba csíptették. Másik oldalán az öntő olvasztótégelyéből a folyékony fémet kanalazta be a műszerbe. Amikor ez megtörtént, a készüléket hirtelenül fölfelé bökte, hogy a fém a matrica minden mélyedésébe behatoljon. Utána szétnyitotta a műszert s kihullatta belőle a megöntött betűt.

Novák László szerint a fődolog az, hogy az öntendő betű pontos szögű legyen ; ezért a műszer belsejében levő falaknak is pontosan derékszögűeknek kellett lenniök, mert csak az általuk akként körülzárt térben formálódhatnak olyan betűk, melyek aztán a szedésben hibátlanul egymáshoz záródnak. Hessnél azonban a belső kopások miatt a derékszögek már nem voltak kifogástalanok. Kiszedett soraiban a betűk hol túlközel állnak egymáshoz, hol fölösleges hézag van köztük. A sorok alapja is egyenetlen. Az egyik betű aljával kissé a sorszint alá süllyed, a másik föléje emelkedik. Alig találni nála teljesen egyenes sort. Ugyanilyen jelenségeket észlelünk Lauer 1472-ig kiadott nyomtatványain is. Lauer ugyanazt a betűöntő szerszámot használta, melyet utóbb Hess magával vitt Budára. Mindkettő valamennyi betűléce

ugyan egyforma magas és vastag, a betűkép azonban nem került mindig a lécfejnek ugyanazon pontjára, hanem ennek középpontjától tizednyi vagy huszadnyi milliméterrel hol jobbra, hol balra, hol föléje, hol alája csúszott. Mennyire tökéletesebb volt ugyanabban az időben pl. a velencei Jenson műszere! Betűi úgy állnak a sorban, mint a fegyelmezett katonák.

Hess betűinek fogyatékossága nemcsak a betűöntő műszerben rejlett, hanem a Lauertől hozott matricákban is.

A matricák kis vörösréz kockák, melyekbe felhevített állapotban a „patricának" nevezett 4—5 cm hosszú hideg acélrúdacska hegyére kifaragott betű képét derékszögű beveréssel belemélyítették, úgy hogy ez a matricában visszájában látszott. E bemélyedésből öntötték a betűt. Lauer és Hess matricáiba azonban, G. Mori hozzám írt levelében közölt véleménye szerint, a betűképet nem acélpatricával, hanem ólombetűvel kalapácsolták. Emiatt ugyanannak a betűnek egyes példányai egyenetlenek. Pl. az *e*-betű vonalai egyszer vékonyabbak, másszor vastagabbak, ívelésük hol kerekebb, hol merevebb, űrjük majd nagyobb, majd kisebb s a betű kifutó vége hol hosszabb, hol rövidebb. Mindennek oka az, hogy a matrica betűképének árkocskái nem voltak eléggé határozottak s öntéskor a folyékony ólom lötyögött bennük.

S baj volt az is, hogy Hess már használt matricákat hozott magával. Már nem lehetett sokat „jusztálni", reszelgetni rajtuk. Gyakoribb öntés közben az ő falaikra is, a betűöntő műszerére is üledék rakódott, „sodrot kaptak" s ezzel magyarázható, hogy amikor Hess később Basilius-kiadásához betűkészletét megújítja, az ugyanazon régi matricákból öntött betűk lécvastagsága 20 soronkint 3 mm-rel csökkent.

Csupa hátrány, mely abból ered, hogy Hess egyike volt amaz igen kevés ősnyomdásznak, aki nem metszette maga a betűit.

A 15. században a betűk nagyságához összetételében alkalmazkodó betűfém rendszerint ólom-, cin- és antimonötvözet volt. Hess azonban régimódisan még puszta ólombetűket használt, ami — G. Mori megfigyelése szerint — abból látszik, hogy a bonyolultabb vonalú, űröket magukba záró jelek, mint az *a*, *b*, *d*, *o*, *ő* és *e* hamarabb elhasználódtak; a szedésrészletek végén egyes példányaik már kevésbé frissek mint a szedésrészlet elején. A puha ólom az ősnyomtatványkor kemény papírjára való nyomáskor hamarabb kopott, mint az előbb említett ötvözet.

Amikor a betűt az öntőműszerből kivették, még nem volt kész. Talpához ún. csingák tapadtak s ezeket le kellett tördelni. A betűtest szögleteit lecsiszolták, talpát könnyedén simára gyalulták. Aztán a betűpálcikát méricskélték, összehasonlították a többivel, hogy egyforma hosszú-e velük? A hibás példányokat az olvasztótégelybe dobták, a megfelelőket beosztották a szedőszekrények rekeszeibe.

Az ősnyomdásznak nem volt szüksége oly nagy betűkészletre, mint a mai tipográfusnak. Sajtónkint elég volt 12—12 oldal szedéséhez való betű. A nyom-

tatást nem a quinternio már kiszedett első lapjával, hanem legbelsőbb ívével, a 9—11. oldallal kezdte. Amikor az oldalankinti nyomtatásban a 9. oldallal elkészült, annak betűit, alapos tisztogatás után visszaosztották a szedőszekrénybe s a szedő a 9. lapon felszabadult betűkkel munkáját a 13. oldalon folytatta. Hessnél 1—1 lapon átlag 1750 betű és írásjel fért el, vagyis 12 oldalon 21 000, a 3 sajtóhoz tehát bőségesen elég volt 70 000 betű. Ezek súlya is több mint 3 mázsa.

Nem minden betűből volt egyforma mennyiségű példánya: az egyikből több kellett, másikból kevesebb. A legtöbb az *e*-betűből (sajtónkint 12 oldalra kb. 2600), legkevesebb a *k*, *x*, *y* és a z-alakú r-ből (20—20); az *r* másik, szokottabb alakjából azonban elkelt néhány száz. Pontból 1200, egyéb írásjelből kb. 100—100. A nagybetűkből 100—100 darab elég lehetett mind a 3 sajtóhoz.

A betűkészlet előállítása mintegy egy hónapig tartott. Maga a megöntés gyors művelet, a 18. században — igaz, már acélból kovácsolt tökéletesebb műszerrel — az öntő naponta átlag 3000, — óránként 300 — betűt termelt. Vigyázni kellett, hogy a példány ne hüljön a matricában, ne tapadjon oda annak falaihoz. Az egyes betűlécek megvizsgálása, csiszolása, rendbehozása sokkal körülményesebb munka volt, mint az öntés.

A 15. századi műszerekkel sem volt az ütem észrevehetően lassúbb. Andreas Portilia 1473-ban Bolognában egy hónap alatt önti meg a 4 sajtójához szükséges betűmennyiséget, Gabriel Brunch Hungarus pedig 1493. november 28-án 14 libra bér ellenében kötelezi magát, hogy dr. Miguel Albert valenciai nyomdájának 3 hónap alatt az átadott fémből és 98 matricából önt annyi betűt, hogy naponta 5 kétoldalas ívrétnagyságú szedésformát lehessen nyomatni. Nagy és sietős teljesítménynek látszik. Az ottani — bár 20 évvel későbbi — munkálatok összehasonlítása Hessével egyébként is tanulságos. Albert a nyomda berendezését és a személyzet szerződtetését október 5-én kezdte meg; november 21-én megvásárolja a feloszlatott Palmart-féle nyomda matricáit s a magyar Gábor november 28-tól január végéig megönti a betűkészletet. Nyomban utána, februárban, kezdődik meg a *Repertorium Haeretici Pravitatis* (H 13 875) szedése és nyomtatása, a 604 lap terjedelmű könyv pedig 1494. szeptember 16-i kelettel, 9 hónappal a berendezés kezdete után, megjelenik. Már előző gazdáiknál jól képzett személyzetével naponta 3 sajtón 3 oldalt nyomtatott ezer-ezer példányban.

Hessnél a betűkészlet előállítása idején a szedők, a festékező és a nyomtatólegények tanulták a számukra új mesterséget s előkészítettek néhány próbaoldalt. Maga a tulajdonképpeni munka csak a teljes készlet birtokában kezdődött. A szedők indultak el vele, de minden szedésrészlet 9. oldalától kezdve szedés, festékezés, nyomás, korrigálás és a sajtóból kikerült betűk tisztogatása egyidejű összejátékban folyt.

A szedők, miként már említettem, magyarok voltak, előzőleg talán az alkancellári hivatalban foglalkoztatott klerikus irnokok, akik hozzá voltak szok-

va a középkori rövidítési rendszerhez. A *Chronica Hungarorum* magyar személy- és helységneveit, ezeket az idegenek számára oly szokatlan szóalakokat mindvégig az akkori hazai helyesírásnak megfelelően hibátlanul szedték. A szövegben néhány olyan latin rövidítés is van, mely gyakori a hazai oklevelekben, de ismeretlen a külföldön. Ilyen pl. a „ppe co" — perpetui comiti helyett.

Cunq; ad predictum portum uenissent.ecce uiri impii V ata.s.
& complices sui demonibus pleni:quibus seipsos dedicauerat:

—

coronatus Rome in imperatorem.Obiit autem anno domini
millesimoquadringentesimotricesimoseptimo: etatis sue anno
septuagesimoprimo.sepultusq; in ecclesia uaradien̄.

De coronatione regis Alberti.

POst regem Sigismundum electus fuit in regem Albertus
dux austrie gener ip̄ius:in fauorē Elizabeth filie eiusdem
Sigismūdi:uxoris scilicet Alberti.Coronatusq; fuit in die cir-
cūcisionis domini anno eiusdem millesimoquadringentesimo-
tricesimooctauo.Et regnauit ano uno. & mēsibus.decē natusq;

—

cum maxima preda captiuoy bohemoy:in hungaria gaudētes
sunt reuersi. De aduentu Cunoy.
¶ Post hec autem pagāi cuni:a superiori parte mezes:ruptis
indaginibus irruperunt in hungariam.totamq; puinciam Nyr

Hess sorzáró pótléka.
Sorkihagyások közti fejezetcím. — Szoruló fejezetcím

A gutenbergi szedéstechnika járta : a szavak közötti hézagok mindvégig egyforma szélesek és a sorzárás még kizárólag abbreviálás útján történik. A rövidítéseknek a nyomdásznál nagyobb jelentősége volt, mint a kódexmásolónál, aki csak időt, hártyát vagy papírt akart velük megtakarítani. A nyomdász a rövidítéseket nemcsak a sorzárás kivánalmai, hanem a szedésrészlet nyújtásának vagy összeszorításának szüksége szerint váltogatta, miként ezt régi kötéstáblákból kiáztatott 15. századi korrektúralapokon látjuk. Szemünkbe tűnik akkor is, ha Hess krónikájának és Thuróczy krónikájának azonos szövegű helyeit összevetjük.

Az akkori korrektúrajelek — több évszázados hagyományként — ma is használatosak. Csak többet korrigáltak és több korrektúralevonatot készítettek mint ma. A korrigálás még nyomás közben is folyt. A mennyezet alatt kifeszített drótokon már kinyomott ívek száradtak, mikor a nyomás megszakításával a következő példányokban még egyre újabb javításokat eszközöltek.

Ezért van ősnyomtatványaink közt annyi változat. Néha nemcsak a szedésben felejtett hibát javítják, vagy tetszetősebb sorzárást csinálnak, hanem a szöveget is jobbítják. A humanista korrektor nem bízott föltétlenül a középkori másolóban és nem tekintette az ún. príma editiok hitelességét oly szentségnek mint mi.

Hess korrektora nemcsak tudós ember, hanem költő is. A második, hosszúsága miatt nem egészen pontosan kiszámított szedésrészlet végén féloldalnyi hézag maradt s a korrektor ennek betöltésére a szöveghez kapcsolódó, jól gördülő hexametereket iktat be Róbert Károly haláláról, nehogy üres folt maradjon a papíron.

A kijavított szedésformát befestékezve tették a sajtóba. A nyomdafestéket még magukban az ősnyomdákban keverték. Bartholomaeus Fontius, utóbb Mátyás király könyvtárosa, 1474. évi elszámolása szerint a firenzei Ripoli kolostor nyomdája számára lenolajat, terpentint, szurkot, kénkovászt, cinóbert, gyantát, gubacsot, vitriolt és sellakot vásárolt a nyomdafesték elkészítésére.

A nyomda udvarában háromlábú vörösréz üstben főzték a kencét. Büdös és tűzveszélyes művelet, melyet Firenzében a hatóság rendeletére a szabadban kellett végezni. Ha a lenolaj-keverék felforrt, hozzá lehetett fogni a festékkeveréshez. Lapos kövön a kencébe gyanta- és lámpakormot kavartak.

A kész festéket a hagyományos nyomdászcímerben is látható nyeles, lószőrrel töltött juhbőr labdákkal dörzsölték a szedésre. E labdák gyorsan koptak, megújításukra nagy halom irha állt készenlétben. Hetenkint kétszer lószőrrel tömködték őket, félig cserzett bőrüket pedig halzsírral kezelték.

Mindezek a festékező szerszámok a nyomtató munkások kezeügyében álló polcon sorakoztak s mellettük kosárka állt spongyákkal, melyekkel a sajtóból kikerült nyomóformákat mosták.

A nyomtatók párosával dolgoztak. Egyikük, a „labdák mestere" festékezett, a másik, a „sajtómester", a befestékezett szedésforma punkturáiba illesztette a papírt, még pedig annyi ívet, hogy a nyomás rugalmas legyen, ráeresztette a rámát s ha a sajtófödő nem zárt elég pontosan, — papírdarabkák ragasztásával „egyengetett", majd a taligát a tégely alá hajtva, meghúzta a fordítókart s ezzel teljesítette a nyomást. A csavar szorító lapja hirtelen rányomódván a szedésre, arról rugalmasan visszapattant. Ettől függött a nyomás tisztasága. Minden elpazarolt pillanat mázolást okozott.

Az oldalankinti nyomás lassú munka. Lignamine, a római orvos-nyomdász mint szemtanú közli, hogy Sweynheym és Pannartz, valamint U. Han a két első római nyomdász, éppúgy mint Mainzban Gutenberg meg Fust, Strassburgban pedig Mentelin, egy-egy sajtón naponta 300 oldalt termeltek. Tehát pl. 1—1 lapot naponta 300 példányban. De másfelől Andreas Portilia 1473. október 22-én Bolognában szerződésben arra kötelezte magát, hogy 4 sajtón naponta 2—2 oldalt fog nyomatni 440 példányban. Ez sajtónkint

csak 220 nyomásnak felel meg ; s a munka nála megszakításokkal folyt, mert a Repertorium Juris, szerződésének tárgya, hosszabb idő alatt jelent meg, mint kellett volna. Nem lehet mindent pontosan kiszámítani.

A szellemi felügyeletet a kiadvány készülte fölött a korrektor gyakorolta. Ő vagy esetleg segéde, a rubrikátor, a kinyomtatott íveket füzetekbe hajtotta, a quinterniókat, egymásutánjuk sorrendjébe helyezte, szóval összeállította és fűzte a példányokat, közben azokban a személynevek és mondatok kezdőbetűit piros tintás vonalkákkal — rubrummal — áthúzta. A *Chronica Hungarorum* valamennyi fennmaradt példánya egyformán rubrikált. Végül a quinterniók sorrendjét a könyvkötő tájékoztatására a levelek aljára írt betűszignatúrával (a, b, c stb. jellel) meghatározta. Az oldalak vagy levelek nyomtatott számozása Hess idejében még szokatlan volt. A kötéskor az írott szignatúrák a papír körülvágásakor a vágógépnek áldozatul estek. Sem ezeket, sem a kéziratból ismert őrszavakat, melyek a levelek alján a következő levél kezdőszavát közölték, nem észleljük Hess nyomtatványaiban.

Az összeállított példányokat a raktárba helyezték, melyben rajtuk kívül külön csoportok rendjében őrizték a felhasználandó papír rizsmáit.

Loubier a könyvkötészet történetében több ősnyomdászról tud, aki maga köttette kiadványait. Pl. Nürnbergben Koberger száz alkalmazottja közt volt könyvkötő is. Mások, mint Ratdolt Augsburgban, szerződést kötnek könyvkötővel. De nem minden példányt köttettek. Távoli könyvkereskedőknek, könyvkereskedelmi társaságok ügynökeinek, Bécsbe és más városokba az 1470-es évek vége táján laza ívekben, hordókban, szállították a kiadványokat.

Vajon mit csinált Hess ? Házon kívül köttetett ? Kötetlenül bocsátotta forgalomba kiadványait ? A köttetésnek alig lehetett akadálya. Minden kolostorban, ahol kódexeket másoltak, kötöttek. S Budán a Korvina könyvtárnak is volt könyvkötészete, még pedig olyan, mely a század legművészibb és legfényűzőbb kötéseivel kápráztatja el még a mai kötéstörténeti szakembereket is. A Mátyás királynak és Karainak szánt példányokat talán ott köttette. A budai nyomda termékeinek megmaradt példányai azonban egyszerű külsejű bőrkötésbe öltöztek.

Figyelemre méltó a Basilius salzburgi példánya. A könyvkötőadta előzékleveleken ugyanazt a vízjegyet látjuk, mely a könyv nyomtatott levelein van meg. Kétségtelenül Budán kötötték. Kötése két réteges fatábla, melyet préseletlen sima borjúbőr burkol. Kapcsok helyett bőrszíjak zárják ; a kötés mindkét táblája szélén 4—4 kis lyukon húzták át őket. A táblák belső oldalát pergamen borítja. Az első előzéklevél rektóján felül valamelyik hajdani könyvtáros az „Aretin[9] de legend. Poet. Aa' 75" bejegyzést írta. (Az „Aa' 75" egykori kolostori könyvtár állományjelzete.) Igen széles margójú példány: 130×80 mm-nyi tükre 208×144 mm méretű lapokon foglal helyet.

De Hess többnyire mégsem maga köttetett. A *Chronica Hungarorum* egyes példányainak elején (pl. a római Corsinianáén) és végén (pl. a lipcsei és

párizsi példányban) üres levelek vannak. Ha a nyomdásznak saját könyvkötészete volt, fölöslegesek a védőlevelek. Koberger nyomtatványaiban nem fordulnak elő.

De ha példányai javarészét kötetlenül is bocsátotta forgalomba, alkalomadtán, tiszteletpéldányok és Budán közvetlenül eladott darabok esetében — miként a salzburgi Basilius tanúsítja —, összeköttetésben állt könyvkötővel.

Hasonlóképpen kapcsolatban kellett lennie könyvkereskedelmi szervekkel. A nyomdásznak, ha nem dolgozott éppen valamely kiadó részére, gondoskodnia kellett könyvei értékesítéséről. Nem számíthatott arra, hogy majd a vevők jönnek hozzá; neki kellett utat keresnie a vevőkhöz. S ezt csak közvetítők segítségével tehette. Ismernie kellett áruforgalma létfeltételeit s tudnia kellett, hol vannak az alkalmas elárusító helyek.

E tekintetben ismét homályban tapogatózunk. Csak annyit tudunk, hogy mai három legnagyobb könyvtárunk állományában százával, együttesen ezrével vannak olyan ősnyomtatványok, melyek már a 15. században hazai tulajdonos kezében voltak. De csak kevés adatunk van arra, hol vásárolták őket. A legrégibbet Krakkóban. Egy a mai Horvátország területére eső könyvtár példányát Temesvárt szerezte meg korabeli vevője.*

Külföldön a krónika példányait a könyvkereskedelmi szövetkezetek árusították. Ilyenek Hess előtt is működtek s az 1470-es évek végén Budán is voltak képviselőik. Még lesz róluk szó.

Az árusítás számvetéséhez három tényezőt kell szemügyre vennünk: mennyibe került a könyv előállítása, milyenek voltak a Hess-korabeli könyvárak, és hány példányt nyomatott Hess eladás céljából a piac számára? Nehézségünk, hogy csak bizonytalan fogalmaink vannak a pénz akkori értékéről. Ismerjük ötvözetét és súlyát, de nem a forgalom, a beszerzési lehetőségek és a kereslet mértékét. Szórványos adatokra bajos általános feltevéseket építeni s mégis, ilyenek nélkül nem alkothatunk magunknak képet Hess budai működése anyagi rúgóiról. Közvetlen adatok hiányában ismét nem tehetünk mást, mint hogy a korabeli külföldi feljegyzéseket összehasonlítjuk a budai lehetőségekkel.

Hess felszerelési költségeit — miként a krónika előszava sejteti — Karai fedezte, de valószínűleg csak úgy, hogy valami nagyobb kerek összeget adott rá. Hess dolga volt, hogy gazdálkodjék vele.

Egy-egy sajtóért 1472-ben Augsburgban 15 forintot fizettek. Tegyük fel, a budai esztergályos is ilyen áron, vagyis 3 sajtót 45 forintért szállított.

Legtöbbe a papír került. Ha Hess a 70 leveles (azaz 35 íves) *Chronica Hungarorum*-ot 400 példányban nyomatta, 35 rizsmát kellett beszereznie, frankfurti árak szerint 227 és fél forintért. De a rizsmákban adódó hibás ívekre való tekintettel, tartalékról is kellett gondoskodnia.

* Badalič Josip: Incunabula quae in Populari Republica Croatia asservantur. Zagreb 1952.

70 000 betű fémjének akkori értékét kb. 10 forintra, 3 szedőszekrény árát 6 forintra, a festékezési kellékekét (kő, rézüst, festékanyagok) 2 forintra becsülhetjük.

A közönséges általános bútorzatot és háztartási felszerelést figyelmen kívül hagyva, mert azt is Karaitól kaphatta, tárgyi kiadásai 400 példány közrebocsátása esetén mintegy 300 aranyforintra rúgtak. Ennyi nagyjában megfelel Portilia bolognai beszerzési költségeinek.

Ehhez járulnak még a személyi kiadások. Perugiában 1476-ban a nyomdaszemélyzet havi bére átlagban fejenkint 2 és fél forint. Ott tehát Hess évi 324 forintnyi díjazást állíthatott volna költségvetésébe. Budán talán olcsóbb volt az élet s az együttes bérösszeg — mondjuk — 264 forint. De a személyzetet el is kellett látnia. Akármilyen olcsók voltak az élelmiszerek, ha naponta csak félforintot költött a 11, illetőleg önmagával 12 ember kosztjára, ebbeli évi kiadása 180 forintra szaporodott.

Nevetséges lenne nagyjában való becslésnél pontos számokkal dobálózni. Első évi kiadásait tehát csak kerek számban jelöljük meg — körülbelül 700 forintban.

A mecénási pénzekből táplált nyomda nem volt nagyobb tőkét forgató kapitalista vállalat. A mecénás nem üzletet látott benne, hanem nemes feladatot : jó könyvekkel akarta a haza és a humanizmus műveltségét terjeszteni. A nyomdásznak azonban tovább kellett néznie. Tartósan a mecénásokra nem lehet számítani.

Az eladásban nemcsak a hazai, hanem a külföldi könyvpiac árait is tekintetbe kellett vennie.

Az Olaszországban, Németországban és Franciaországban egyidőben, de egymástól nagy távolságban eladott könyvek árszámítása közt ugyan alig látszik különbség, — a quinterniók szerinti számvetést mindenütt követték, — de Olaszországban a helyen kívül, vagyis más városba vagy országba szállított példányokért minden arany után 10 soldi (tízszázalékos) felárat számítottak. (A gyöngyösi ferencrendi zárda részére azonban 1465-ben, a példányba jegyzett adat szerint, egy krakkói rendtárs a Fust- és Schöffer-féle latin bibliát 24 magyar forintért vásárolta, — minden egyéb árismeretünknek ellentmondóan 2—2 quinterniót 1—1 forintért.)

Akárhogy is van, a *Chronica Hungarorum* 7 kisívrétű quinterniója után Hess 1473-ban rubrikált példányáért nem számíthatott többet másfél aranyforintnál. (Rubrikátlanok quinterniókénti általában 1 aranyba kerültek.) Ami ismét alátámasztja ama feltevésünket, hogy a krónikát legalább 400 példányban nyomatta. Mert 300 példány eladása mindössze 450 forintot jövedelmezett volna, — lényegesen kevesebbet, mint készkiadásait. Még akkor is legalább 100 forintnyi veszteség mutatkozna, ha összköltségeiből csak a papír, a nyomdafesték és a személyzet költségeit vesszük számításba s levonjuk az állandó berendezés 50—70 forintnyi maradandó értékét. Ha csupán 300 pél-

dányt nyomtatott, példányáért legalább 2 forintot kellett volna kérnie, ilyen árral pedig nem versenyezhetett sem a többi nyomdásszal, sem az akkori könyvárusítókkal.

Ha 400 példányt adott el, a bevétele 600 forint lehetett. Ennyi sem fedezte még a folyó kiadásokat. De a vízjegyek fekvéséből kiszámítható, hogy 400-nál több példányt jelentetett meg. Minden ív nyomtatásával ugyanis elfogyasztott egy rizsmát, minden új ívvel áttért egy másik rizsmára, melyben a vízjegy másik változata látható. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan váltakoznak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatnia, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Briquet szerint egy-egy rizsmában rendszerint 500 ív volt, de bizonyos százalékot mint hibásat ki kellett belőle selejtezni.

Számításunk szerint 450 példány ára már megközelítette a kiadásra költött összeget, 470 példányé pedig valamicskével már túl is haladta azt. Nyereségként megmaradt az állandó berendezése, a budai előkelőségeknek felajánlott tiszteletpéldányokért járó jutalom és támogatóinak további jóindulata.

A tiszteletpéldányokat — elsősorban a király és Karai számára — bizonyára hártyára nyomatta. Így volt divat, ez volt az előkelőbb, a hártyapéldányok lapszéli díszítéseit, iniciáléit, esetleges miniatúráit, a címert, a miniátor szebben festhette be, mint a papírra. De ha voltak hártyapéldányok, azok a 16. vagy 17. század folyamán elvesztek, elpusztultak.

HESS ANDRÁS KIADVÁNYAI

A *Chronica Hungarorum*-ot zárósorai szerint „bevégezte Hess András Budán az 1473. esztendő pünkösd előtti szombatján". Ez az egyetlen hely, melyen a 15. század folyamán Hess András neve szerepel.

Az előszóból megtudjuk, hogy a krónika volt legelső kiadványa, — „mea prima . . ." S azt is, hogy nem megrendelésre, nem Karai kívánságára, hanem a saját kezdeményezésére adta ki. „Azt hittem, ez minden magyar embernek kedves örömet fog okozni."

Meglepő, hogy „hosszasan tépelődött", kinek ajánlja ? A királyra gondolhatott. A természetes személy mégis adva volt Karaiban, aki „a munka legfőbb indítóoka volt", aki nélkül „azt sem megkezdeni, sem befejezni nem tudta volna".

A krónikát úgy is mint első hazai nyomtatványunkat, úgy is mint történelmünk egyik forrásművét, a vele foglalkozó tudósok különféle szempontokból górcsövi vizsgálat alá vették.

Fraknói Vilmos 66 sajtóhibáját elemzi. Vannak köztük jelentéktelenek, amilyenek bármilyen nyomdásszal előfordulhatnak, mint pl. *n* — u helyett, *c* — o helyett, *b* — h helyett, van megfordított betű s itt-ott valamely szón belül betűnyi hézag akad. De aztán vannak olyanok is, melyek téves olvasásból származnak (natiuitatem — maturitatem helyett, milites Capitanei — Cappuani helyett, post mortem uenire — vivere helyett, equos ualisias — balistas helyett, bugancys — brigantiis helyett) s ezek azt bizonyítják, hogy a nyomda szövege hevenyészve másolt és nyakatekert rövidítésekkel megterhelt futólagos írású gótikus kéziratból származik.

Az is megállapítható, hogy e kézirat az elején csonka volt. A krónika szövege ugyanis a „Porro" (továbbá) szóval kezdődik s az elbeszélést csakugyan nem a régi krónikások módján a világ teremtésével, hanem Noé történetével kezdi.

A kézirat elveszett, de történészeink annyit elmélkedtek róla, annyi jellegzetességét fedezték fel a Hess-féle kiadás és a többi fennmaradt krónikaszöveg összehasonlításából, hogy olyan elevenen él tudatunkban, mintha ma is meglenne. Bél Mátyás és más régibb történetíróink „Budai krónikának" nevezték ; Marczali Henrik és Domanovszky Sándor pedig még pontosabban

„Budai minorita krónikának". Szerintük Hess a kéziratot a budai minorita kolostor könyvtárából kapta kölcsön, illetőleg ott másoltatta le. Nem ekkor veszett el; mert utóbb Thuróczy ugyanezt a kéziratot választotta a maga krónikakiadása alapjául. Hess és Thuróczy szövegében sok a közös részlet, kifejezéseik is sok esetben egyeznek, eltéréseik miatt azonban mégsem mondhatjuk, hogy Thuróczy plagizálta Hess kiadványát. Csak a forrásuk közös.

Maga a budai minorita krónika is tákolmány. Nem egyéb, mint több régi hazai latin krónika összeolvasztása. Fejezetcímei hol a Sambucus, hol az Acephalus kódex fejezetcímeivel egyeznek. Hess itt-ott cifrázta őket; nála néhol részletesebbek a kódexek címeinél. Valószínűleg tipográfiai szempontok miatt tette; a hosszabb címsorok jobban illettek nyomtatványa széles tükrébe.

Hess kiadványa egyébként nem is egy, hanem két kéziratot vett alapul. A budai minorita krónika ugyanis csak Róbert Károly haláláig terjedt; Hess innen folytatólag az előadást Küküllei János krónikájának közlésével folytatja. Ennek a kézirata is elveszett; szövegét éppen a Hess-féle *Chronica Hungarorum* s rajta kívül Thuróczy tartotta fenn. Hessnél elmaradt Küküllei neve és előszava, Thuróczy viszont megőrizte. Abból, hogy mindkettő — bár, miként a név és előszó közléséből, illetőleg nem közléséből látszik, egymástól függetlenül — együtt tette közzé a két szöveget, azt gyanítom, a kolostori könyvtárban a minorita krónikát és Küküllei munkáját ugyanegy kódex egyesítette magában. Úgynevezett könyvkötői kolligátum lehetett.

Hess Küküllei előadása után még kikerekítette krónikáját. Küküllei ugyanis történetét Mária királynő halálával fejezi be. A *Chronica Hungarorum*-ban ez esemény után még 3 oldal következik a Zsigmond királytól Mátyásig, pontosabban 1467-ig terjedő korszak sommázásával.

Fraknói és Domanovszky azt hitte, hogy ez a befejező rész Hess András saját alkotása s azért készült, hogy Mátyás királyt dicsőítse s ezáltal Karainak is szolgálatot tegyen. Hess kétségtelenül művelt és írni tudó ember volt, hiszen egyéni előszava elegáns humanista stílusával, gondos mondatszerkesztésével előnyösen különbözik az utána következő krónika döcögős előadásmódjától. De nem volt szokás, hogy a nyomdász maga avatkozzék kiadványa megfogalmazásába. Ez a korrektor dolga, aki ezúttal esetleg éppen a minorita rend egyik szerzetese volt.

Vannak azonban ebben a befejező részben mondatok, melyek azt gyaníttatják, hogy háromnegyedét már régebben, Mátyás trónralépte előtt írták meg. A Hunyadiak iránt oly hálátlan V. László királyt ugyanis „jóerkölcsű, szemérmes, hűséges, korához képest okos" ifjúnak dicséri. Ez bajosan tetszhetett Mátyásnak vagy Karainak. Még jó, hogy tapintatos törlés folytán Hunyadi László kivégzéséről nem esik szó.

Csak a legutolsó oldalon levő zárófejezetke tárgyalja Mátyás uralkodását. Itt az a feltűnő, hogy az eseményeket csak 1467-ig követi, nem pedig

1472-ig. Mátyás csehországi sikereit meg sem említi. Vajon itt is töröltek valamit? Huss János neve, a husziták megemlítése kellemetlen hangzásúvá tehette volna a nyomdász, Hess nevét. Hess—Huss... — a középkorban a magánhangzók írása nem volt oly határozott és kétséget kizáró mint ma. Koberger is hol Kobergernek, hol Koburgernek írta magát.

A krónika kézirata gótikus írású volt s bár a gótikus típus volt a nyomtatott történelmi művek általában szokott betűfaja (Thuróczy krónikájának mindkét ősnyomtatvány-kiadása gótbetűs), Hess mégis antiquával nyomatta. A magyarázat egyszerű: csak antiqua matricákat hozott magával, — nem volt gót típusa. Ilyet Lauertől sem kaphatott, mert Rómában 1472 nyaráig Hanon kívül senkinek sem volt gót betűje.

Budán azonban ez a korszokástól eltérő tipográfiai köntös alig kelthetett megütközést. Mátyás udvarának humanista iránya az írásban az 1450 körül Niccolò és Poggio által Cosimo Medici udvarában divatba hozott apró latinbetűs formát részesítette előnyben. Az ókort imádó humanisták azt hitték, hogy ez az új életre feltámasztott karoling minuszkula volt a régi rómaiak kézírása (nem pedig a capitalis) s ezért is nevezték lelkesedésükben — tévesen — „antiquá"-nak. Maga Mátyás, aki uralkodása elején mindig gót írást használt, idővel kéziratiban szintén áttért a humanista írásra. Emiatt a budai udvar környezetében nem kelthetett feltűnést, hogy Hess nem ókori, nem klasszikus szöveget antiquával szedetett.

A *Chronica Hungarorum*-nak, mint az ősnyomtatványok többségének, nincs címlapja. Szövege a negyedik oldalon kezdődik. Az első levél üres fedőlap. Hess utólag, a legutolsó oldal kiszedése után írta és nyomatta az eredetileg szintén üresen hagyott harmadik oldalra az előszót, melyben „e könyv néhány nappal ezelőtt befejeződött nyomtatásáról" szól. Stílusban és formában utánozta benne Joannes Philippus de Lignamine római előszavait.

A krónika első füzete tehát a védőlevéllel együtt 12 leveles sexternió; utána quinterniók következnek, de az utolsó, a hetedik füzet már csak quaternió s ebben is üres a 7. és 8. levél. Az elöl és hátul alkalmazott üres védőlevelek azt bizonyítják, hogy nyomdája nem volt felszerelve könyvkötői berendezéssel.

A krónika eszerint nem 67 levél terjedelmű, miként bibliográfiáink állítják, hanem a 3 üres védőlevéllel együtt 70 leveles.

Hess az első szedésrészletet quinterniónak tervezte, de számítása tévesnek bizonyult s noha a szedést összeszoríttatta s a 724 sorban 1601 abbreviatúrát alkalmazott — soronként átlag kettőt-hármat, minden 4 szóhoz egyet, az utolsó 2 oldalon erőszakos halmozással pláne kilenc-tizet, — mégis 21 oldalas lett, egy oldallal több, mint amennyi a quinternió terjedelme lehet s emiatt fedőleveles sexterniót kellett belőle csinálnia.

A második részlet 4 szabályos quinterniójában nyugodt, egyenletes a szedés. Abbreviatúra csak minden ötödik vagy hatodik szóra jut. Itt bőven volt

hely, a 46 fejezetcím alatt vagy fölött hagyott üres térrel 41 sorra való maradt felhasználatlanul. Így is féloldalnyi fehér folt tátongott volna a szedésrészlet végén s ennek betöltésére iktatta be az éppen erre a hosszra szabott 15 hexameteres *Metra de morte Karoli regis* című kissé tudákos, évszámokat mondó, adatokat sommázó verset, mely hiányzik a többi krónikában s mely már Hess kortársainak történeti távlatából tekint vissza a múltra.

A harmadik szedésrészletben a kurtítások (Hunyadi László kivégeztetésének és a huszita mozgalmaknak elhagyása) miatt ismét bőven van helye. Hosszú évszámot szóval ír ki („millesimoquadringentesimotricesimoseptimo" — MCCCCXXXVII helyett, 41 betűvel 11 helyett) s az utolsó füzetben, bár már csak quaternió, 2 üres levél is maradhatott, burkolatnak.

A könyv kiállításában a bibliofilekre is gondolt: margói szélesek s a bekezdésekben a befestendő iniciálék számára üres helyeket hagyott.

Ma a könyvből mindössze 9 példányt ismerünk. Közülük egyetlen egy (a budapesti Egyetemi Könyvtáré), amely nem hagyta el soha Magyarországot. A többi korán került külföldre. A bécsi példány a 16. században egy ottani dominikánus kolostor könyvtárába tartozott, a párizsi 1639-ben egy strassburgi jogtanár tulajdonából kezdte meg vándorútját Angliába s onnan 250 évvel később vissza Franciaországba, a prágai a 16. században a neuhausi jezsuita kollégiumé, a krakkói a Czartoriszky hercegi család könyvtárából került elő. A lipcsei és római példány eredeti tulajdonosairól nem tudunk semmit. A két budapesti, a bécsi és a lipcsei példány újkötésű, a többi korabeli. S valamennyi rubrikált.

Lelőhelyeiket felsorolja a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. (Ballagi Aladár tizenkettőt említ meg, de hármat összetévesztett a Thuróczy-krónikáéval.)

A fennmaradtakon kívül nyomaveszett példányokról is tudunk. Hova tűnt Septei Péteré, melyet 1488-ban több más könyvvel együtt a budai ágostonrendi kolostornak ajándékozott ?*

Ismeretlen helyen van az is, melyből Horányi Elek a 17—18. század fordulóján kéziratos bejegyzéseket idéz. Hess kiadása úgylátszik igen hamar elfogyott, mert már a 15. században, 1480 óta ismételten kéziratos másolatok készülnek róla.

A Dubniczi krónika, mely hibáiban is ragaszkodik Hess nyomtatott szövegéhez, 1478-ig folytatja az abban közölt események elmondását. Menestarfer János 1481. szeptember 10-én fejezte be Bécsben a maga másolatát.** (A 15. századból való az egyébként elég gondatlan Pozsonyi krónika, továbbá a müncheni és bécsi kéziratos leírása is.***)

* Holub József: A Budai Krónika említése 1488-ból. (MKSz 1928, 74—75. l.)

** A Pécsi Püspöki Könyvtár egy eltűnt kódexe — Menestarfer Chronica Hungaroruma. (Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából 1931, 3. sz.)

*** Gábor Gyula: A Budai Krónika egykori müncheni és bécsi írott példányai. (MKSz 1910, 9—19. l.)

A kiadás ritkaságát és az iránta való érdeklődést bizonyítják a későbbi — 18. századi — másolatok a Collectio Hevenesianában, Kaprinayánában, Prayánában, a marosvásárhelyi Teleki tékában, valamint a ma lappangó Ocskay-féle kézirat. Hevenesi a magáét, miként kolofonjából kitűnik, Menestarferéből íratta le. A krónika 1838. évi új kiadását Podhradczky József („Chronicon Budense" címen) már csupán másolatokból (Hevenesi, Kaprinay és Ocskay alapján) rendezte sajtó alá.

Hess egy másik kiadványát kolofonjában neve kezdőbetűivel és székhelye megnevezésével — „per A. H. Budae" — jelölte meg. Kisnegyedrétű, mindössze 20 számozatlan levelet tartalmazó kötetke. Elsőízben M. Denis írta le, 1789-ben, a bécsi udvari könyvtár példánya alapján. Szabó Károly tőle

Sic finis libelli Basilii ē.
per .A. .H. Bude.

A Basilius kolofonja

vette át a maga leírását (RMK II. köt. 1885, 2. sz.), de abba elírás vagy sajtóhiba csúszott (Basilius értekezésének a *De legendis poeticis* címet adja — *de legendis poetis* helyett) s ezt a tévedést bibliográfusaink (Fraknói, Ballagi, Gulyás stb.) következetesen megismételték. Azt sem ismerték fel, hogy a kiadvány másik értekezésének, az *Apologia Socratis*-nak, a szerzője Xenophon.

A pontos leírást a GW-től kaptuk (3702. sz.). A három ma ismert példányról vette : a bécsiről, a salzburgiról és az eichstädtiről.

A kötet mindkét művecskéje fordítás görögből latinra. A fordító Leonardus Aretinus Brunus, a Mediciek egykori házitanítója, majd Firenze kancellárja. Ő írta az előszót is.

Hess mind Aretinus bevezetését, mind Basilius szövegét nem kézirat, hanem más ősnyomtatvány alapján, tehát utánnyomatként adta ki. Kiadványának e része Portilia 1472. évi pármai kiadásával egyezik, de nem bizonyos, hogy közvetlenül Portiliától vette át. Hess előtt már 7 kiadás jelent meg ugyane műből, köztük egykori mesterének, G. Lauernek a kiadása is, mely 1472 tavaszán — Hess Rómából való távozása után — szintén utánnyomatként, Chr. Valdarfer 1471 körüli velencei kiadása nyomán hagyta el a sajtót. Ez a Lauer-féle lenyomat is szolgálhatott Hess szövegének alapjául. Az ilyen eljárást nem tekintették kifogásolhatónak. Szerzői és kiadói jog még nem létezett, az utánnyomat pedig olcsóbb a kéziratból való szedésnél, adva lévén a tükörbeosztás, szövegkritika stb.

Lauer nemcsak tipográfiai mestere Hessnek, hanem irodalmi ízlésével is hatott rá. Lauer 111-es antiquája először szintén krónikában, az 1471. május 20-án kiadott Eutropius *Breviarium historiae Romanae*-jában jelentkezett. Mi-

ként Lauer a rómaiaknak Róma történetével kedveskedik, úgy kezdi Hess budai működését ugyanazzal a típussal, Magyarország történetével. Lauer később elhagyva a 111-es típust, új és kisebb, 102 mm-es antiquáját Basilius- és Xenophon-szövegekkel mutatja be. Ugyanezt teszi Hess Budán, átöntés után akaratlanul kisebb sorméretűvé vált antiquájával.

Lauer e kiadványában van Xenophon-szöveg is, de nem az *Apologia Socratis*, hanem a Huronról szóló *de tirannide*, ugyancsak Leonardus Aretinus fordításában.

Hogy a budai kiadvány Xenophonját honnan vette Hess, arról mindaddig, amíg a GW a Xenophon-kiadásokat fel nem dolgozza, nem tudunk biztonsággal nyilatkozni. Aretinus számos rövidlélekzetű fordítása hol együtt, hol szétszórtan jelent meg, s az aprónyomtatványok sorsához tartozik, hogy nehezen találhatók fel, soká lappangnak, sőt könnyen elvesznek.

Hess a *Chronica Hungarorum* előszavában azt igérte Karainak, hogy „ha a jövőben nagyobb könyveket nyomatnék, azokat is a Te dicső nevednek fogjuk ajánlani". A Basiliust mégsem ajánlotta neki. Igaz, nem is nagyobb, mert terjedelme alig harmada a krónikáénak.

Rövidsége s ennélfogva olcsó ára miatt nem remélhetett sokat e kiadástól. Miért nyomatta ? Ajánlás híján nem látszik mecénási nyomtatványnak. Viszont, miként Huszti József bebizonyította, korszerű, úgyszólván divatos kiadvány volt, mely jól beleillett Buda szellemi életének akkori platonista mozgalmába. Még a Korvina első rendezője, vagy szellemi irányítója, Regiomontanus hatásának lehet tulajdonítani, hogy Xenophon és Basilius oly jól volt latin fordításokkal képviselve Mátyás király könyvtárában. A Korvina ma ismert maradványaiban Basilius 6, Xenophon pedig 3 művel szerepel. Mégis, ugyan hány példányt adhatott el Hess igénytelen külsejű kiadványából Budán? Keveset, s külföldön még kevesebbet, mert Európa humanistáit ugyanezekkel a szövegekkel ellátták a nagyteljesítményű olaszországi nyomdák.

A rossz üzletre mutat az is, hogy a fennmaradt 3 példányból az egyik rubrikálatlan : nem akadt vevője.

De Hess talán nem is a saját vállalkozásaként, hanem másnak a megrendelésére nyomatta e könyvecskét. Erre a kolofonjából lehetne következtetni. Sajátságos és szokatlan módon nem a nyomtatvány végére, hanem az első értekezés után, a 15. levél rektóoldalára került; verzóján kezdődik Xenophon apológiája. Másutt nem lehetett elhelyezni. Az utolsó — a 40-ik — oldalon a szöveg csak úgy fért el a 24 soros tükörben, hogy a szedő sűrűn alkalmazott abbreviatúrákat. A kolofont tehát utólag, már kiszedett, sőt valószinűleg már ki is nyomtatott s kedvéért újra a sajtóba tett oldalon szúrták be. Eltépelődhetünk rajta, miért volt oly fontos, hogy e szerény nyomtatványnak kolofonja legyen? S ami még furcsább: Hess csak a kezdőbetűit közli benne. Az ő idejében ez egy szűkkörű nyomdászcsoportnak volt szokása s

ennek tagjai 1480 előtt mind Rómában gyakorolták a mesterségüket. Haebler mindössze 80 esetet talált, melyben az ősnyomdász nevét a zárósorokban kezdőbetűk vagy kezdőszótagok (pl. JA. RV.) helyettesítik. Csak 1480 után, a nyomdász és kiadójelvények divatjának elterjedésével válik gyakoribbá az iniciálék használata nem római vagy Rómában nem tanult nyomdászoknál. S Haebler megállapítja, hogy valamennyi (Hesst megelőző) esetben a nyomdász tulajdonjoga az ekként jelölt kiadványhoz korlátoltnak látszik. Kezdőbetűi csupán a munkában való részvételét, vagyis részesedési igényét jelzik. Azt hiszi, az ilyen kolofonú nyomtatványok megrendelésre készültek.

Ha Hess e második termékét nézegetjük, feltűnik, hogy bár a papírja ugyanabból a malomból származik, melyből a *Chronica Hungarorum*-é, mégsem egyidejű gyártmány azéval. Enyvezettségük egyforma, a vízjegy is mindkettőében a mérleg, de más-más változatban. A *Chronica Hungarorum* papírjának merítőhálója már elszakadozhatott s újat kellett készíteni, amint azt vízjegyének apró részletekben eltérő drótfonadéka elárulja.

Azt is látjuk, hogy a Basilius szedője régimódi gótikus germán műveltségű ember, aki a *h*-t, illetőleg *c*-t bizonyos szavakban még *ch*-nak szedi, pl. „michi", nichil", „doricho", „achademia". Az *Apologia Socratis* szedője viszont a humanisztikus irány híve, aki következetesen „nihil"-t és „academia"-t ír. Gondolom, ez az utóbbi maga Hess lehetett, aki nem a budai régi kancellária, hanem az olaszországi körök helyesírását követte.

S végül, noha Hess két nyomtatványában a betűk képe teljesen egyforma, a Basilius-Xenophont mégsem szedhette ugyanazzal a készlettel, melylyel a *Chronica Hungarorum*-ot, mert míg utóbbi minden lapján 20 sor mérete mindig 111 mm, addig a másik kiadvány minden lapján ugyanennyi sor mindig csak 109 mm. Húsz sornál 2 mm különbség sok. Nem származhatott a papír nyomtatás előtti erősebb megnedvesítésétől, illetőleg gyorsabb menetű szárításától. Arról sem lehet szó, hogy Hess térzőt (nyomdásznyelven „durchschusst" vagy „dursuszt") alkalmazott, mert hosszú betűinek alsó (pl. p, q), illetve felső (pl. f) szárainak vége majd hogy össze nem ér az alattuk vagy felettük levő hosszú betűkkel. A szorosabb méret egyetlen magyarázata az, hogy a krónika nyomtatása következtében megkopott készletét újra kellett öntenie. Az ősnyomtatványkor puha fémből öntött betűit, melyeket az oldalankénti nyomás folyamán újra felhasználtak, a 15. század kemény papírja hamar megviselte. Portilia is kénytelen volt a *Repertorium Juris* I. kötetéhez felhasznált betűkészletét átönteni, hogy belefoghasson a II. kötetbe. Hess már amúgy is elöregedett betűöntő műszere falaira az előző öntések folyamán égési termékek rakódtak, emiatt sodrot kapott, megszűkült s az újraöntött betűk lécei valamivel keskenyebbek lettek, mint voltak régebben. Maga a betűkép azonban nem változott, mert az átöntés ugyanazokból a matricákból történt.

Nyomtatott-e Hess mást is ? A régibb bibliográfusok meg voltak róla győződve. Gazdaságilag indokolatlan volna a budai nyomda létezése, ha mind-

I. quinternió

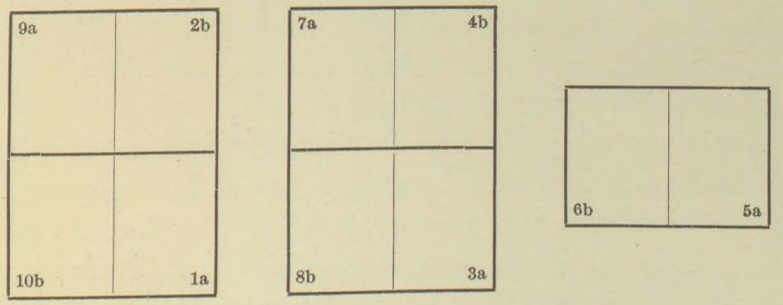

II. quinternió

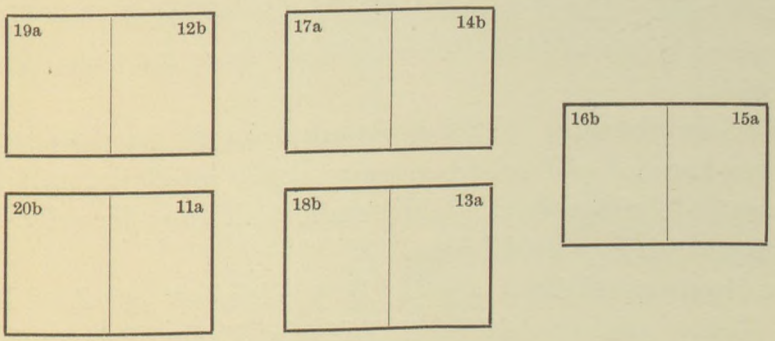

A kötéshez tartozó fedőlapok

a kötet elején a kötet végén

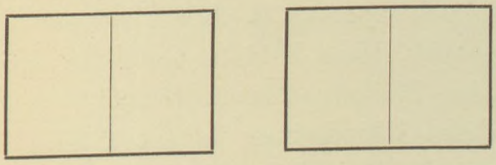

A Basilius salzburgi példányának ívelosztása

össze ez a két nyomtatvány telt ki belőle. Oly sok nyomtatvány veszett el, annyi kalendárium, hatósági hirdetmény, egyházi búcsúlevél, nyomdai üzleti jegyzék stb. pusztult el, hogy bajos csak feltételezni is, hogy valamely nyomda semmi mást nem nyomtatott, csupán azt, ami termeléséből máig megmaradt.

Az elveszett nyomtatványok közé tartoznak azok a Frigyes császár ellen lázító plakátok, melyeket Laurentius Kellnernek a szász herceghez küldött jelentése szerint Mátyás 1477-ben Bécsbe csempésztetett s ott a házfalakra ragasztatott.* Hol nyomatta őket ? Példány híján s ennélfogva típusmeghatározásuk lehetetlensége miatt semmit sem mondhatunk.

* Fraknói Vilmos : Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat. (MKSz 1915, 1—4. l.)

A 18. és 19. században sok egyéb hír is izgatta a könyvészek képzelőerejét, a nyomdásza és megjelenése helyének nevét elhallgató több nyomtatvány tekintetében gyanakodtak Hessre, a feltevések azonban közelebbi megvizsgálás után mint szappanbuborékok pattantak szét.

Denis Mihály egy meg nem nevezett barátja (valószínűleg Pray György) szóbeli közlésére hivatkozva azt állította, hogy Hess a magyar krónika után 1482-ben kinyomtatta a Sopron megyei Repcekéthelyről származott Mannerstorfer Mihály dr. bécsi orvos krónikáját is.* De Hevenesi Gábornak a budapesti Egyetemi Könyvtárban levő gyűjteményéből, továbbá a Pécsi Püspöki Könyvtár 1778. évi katalógusaiból, valamint Podhradczky József *Chronicon Budense*-kiadásának idézeteiből tudjuk, hogy Menestarfer János bécsi jogtudós (nem pedig Mannerstorffer Mihály orvos) 1481-ben Hess *Chronica Hungarorum*-áról készített kéziratos másolatot és se nem írt, se nem nyomatott új krónikát.

A meglevő impresszum nélküli ősnyomtatványok meghatározására, — ha származásukra korabeli oklevelekben vagy egyéb hitelt érdemlő feljegyzésekben nem kapunk felvilágosítást —, két eszközünk van: Haebler típusrepertóriuma és Briquet vízjegy-katalógusa.

Haebler típusrepertóriuma alapján helyre lehetett igazítani Panzer, Hain, Jankowich, Toldy néhány feltevését. Mátyás király Panzer és Hain által „Budae?"-nak sejtett törvénykönyve Lipcsében jelent meg 1489 táján Konrad Kachelofen nyomdájában.

Brentius iskolai dolgozatát Caesarnak a katonáit korholó beszédéről Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta Rómában, nem pedig, miként Jankowich és Toldy bizonygatták, Hess Budán. Galeotto *Liber de homine*-ját Proctorral szemben a British Museum ősnyomtatvány-katalógusának szerkesztői a vízjegye alapján bolognai kiadásnak ismerték fel.

Van azonban olyan eset is, melyben a típusrepertórium és a vízjegy-katalógusból vonható következtetések ellentmondanak egymásnak. Ilyenkor a kérdés megoldását a példánytörténetben keressük. Bizonyosságot nem remélhetünk tőle. A lehetőségek tág tere nyílik meg előttünk s ebben a kétségek szakadékait feltevésekkel próbáljuk áthidalni.

Mielőtt egy ilyen hipotézisre rátérnék, még csak azt a kérdést vetem fel, mikor és miért szűnt meg Hess budai nyomdája?

Az időpontra vonatkozólag csak annyit mondhatunk, hogy 1479-ben Budán már nem volt nyomda. Mátyás király ebben az évben rendelte el a hazai egyházmegyék szerkönyveinek kinyomatását, de valamennyi — bár többnyire budai könyvkereskedők költségén — külföldön jelent meg.

A megszűnés okairól szakíróink különféle találgatásokkal szórakoztak. Nem ismétlem meg őket, csak a negatív tényt említem: Hess nyomtalanul

* Denis M.: Einleitung in die Bücherkunde. Wien 1777. I. köt. 121. l.

eltűnik. Nem hallunk többé róla, másutt nem nyit nyomdát, neve semmilyen írásban nem fordul elő.

Meghalt ? Más pályára lépett, újra scriptor lett, kolostorba vonult, mert papírszállító hitelezői szorongatták, csődbe kergették ? Ellentétbe jutott budai pártfogóival ? Az eshetőségek száma mérhetetlen.

Irodalom. Chronicon Budense. Post elapsos ab editione prima et rarissima trecentos sexaginta quinque annos secundum adornavit, textum recognovit, notis illustravit, lemmata et indices adiecit et praefatus est: Josephus Podhraczky. Budae 1838. — Chronica Hungarorum, impressa Budae 1473, typis similibus reimpressa. Budapestini 1900. (Belső címlapján :) A Budai Krónika. A legrégibb hazai nyomtatványnak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában levő példánya után készült lenyomata. Bevezető tanulmánnyal ellátta Fraknói Vilmos. Budapest 1900, Ranschburg Gusztáv kiadása. — Domanovszky Sándor : A budai krónika. Bp. 1902, klny. a Századok 1902. évfolyamából. — Huszti József : Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Pécs 1924, klny. a Minerva 1924. évfolyamából. — Borsa Gedeon : Az első magyar nyomtatott krónikák. A Budai és a Thuróczy krónika. (A Könyv 1955, 3. sz. 117—120. l.) Vö. Erdődy János : András mester krónikája. (Regény számos hasonmással és képreprodukcióval.) Bp. 1959.

1477-ben megjelent egy kopott, nagy gótikus betűkkel nyomtatott teológiai könyv, Antoninus Florentinus Confessionaléja (GW 2108), melynek kolofonjából csupán az évszámot tudjuk meg. Utánnyomata Johannes de Colonia és Johannes Manthen 1474. évi velencei kiadásának (GW 2104). A 15. századból még számos más kiadása származik s ezek a szövegüket tekintve két csoportra oszlanak. A GW által „defecerunt"-nak nevezett változat a teljesebb és jobb, s ehhez tartozik az említett velencei, valamint a nyomdáját eltitkoló 1477. évi kiadás is. Mindkettő gótbetűs. A közízlés teológiai művekhez ilyen betűfajt kívánt. Néhány évvel korábban ez még nem volt kötelező, de a divat gyorsan változik. Voltak ugyan kivételek. Pl. Antoninus Florentinus ugyane gótikus velencei kiadását 1475-ben lenyomatta Lauer egy másik tanítványa, a római Johannes Gensberg (GW 2105), de még antiquával, utánozva Lauert, ki 3 évvel korábban a maga Confessionale-kiadását szintén antiqua-betűsen adta ki. Laueré Rómában 1472-ben még nem volt szokatlan, Gensbergé 1475-ben már korszerűtlen, 1477-ben pedig teológiai munkában az antiqua határozottan bántó lett volna.

Névtelen Confessionalénkban feltűnő betűinek helypazarló nagysága. Ilyen testes típusokkal csak a misekönyvek és egyéb liturgikus művek hangos olvasásra szánt részeit szokták szedni. Teológiai szövegekhez apróbb gótbetű illett. A Confessionale típusának stílusa is ritka. Apja Riessinger, aki Rómából való távozása után Nápolyban használta először ezt a Haebler-féle típusrepertórium folyószámával „M 16"-nak nevezett betűfajt. De Confessionalénkkal csak stílusban rokon, — részleteiben nem azonos vele.

Nyomdászát a GW egy másik nápolyi mesterben, Mathias Moravusban határozta meg. S valóban, a típus 1476-ban először s utána még kétszer, 1477-ben és 1482-ben, összesen 3 nyomtatványban, nála fordul elő. De csak mint kiemelőtípus, mellyel a fejezetcímeket és a különösen fontos — ma vastagbetűs — sorokat szedik. Mint közönséges szövegtípust sohasem használta.

A sorméret sem egyezik. Mathias Moravusnál 20 sor mérete 112 mm, a Confessionalében pedig 115. Vajon a közízléshez gondosan alkalmazkodó Mathias Moravus az 1476-ban és 1477-ben használt kiemelő típusát korszerűtlen és divatellenes módon teológiai szöveg kiadása kedvéért még vastagabb léc-

vastagságra öntötte volna át, hogy utána — a típus céljának megfelelő kiemelésekhez — újra a régi kisebb méretre öntse vissza? Nem volt szüksége az átöntésre, mert nála a szórványosan és keveset használt típus mindvégig friss és éles, a Confessionalében ellenben kopott.

Et sic est finis huius opis
Explicit utilissima cõfessio
nis summula a Reuerendissi-
mo i Christo patre fratre An
tonino Archiepo Florentino
edita: Impressum An no
domini Millesimo·cccc·lxxvij

Az 1477. évi Confessionale kolofonja

Nem fér hozzá kétség, mind a 112 mm, mind a 115 mm sorméretű típus, akár kopott, akár nem kopott, ugyanazoktól a betűbélyegzőktől származik, mert maga a betűkép egyforma nagyságú, a sorméret pedig csupán a sorközök magassága miatt, tehát átöntés következtében különbözik. Utánzásról szó sem lehet. Lehetetlen a száz vagy annál is több jelet minden kis részletében újjámetszeni. Ha a típusok képe egyezik, ugyanattól a betűbélyegzőtől kell származniok.

A Confessionale első quinterniójában néhány más típusú betű is előfordul. Nyomdásza ugyanis a befestendő iniciálékat a bekezdésekben igen apró minuszkulákkal jelölte meg. Ezek azonban már annyira elmosódottak, hogy helyenkint olvashatatlanokká váltak, — legalábbis *n*-jük, *e*-jük és *s*-sük láttán a rubrikátor vagy miniátor habozhatott, törhette a fejét, melyik nagybetűt kell odafestenie? A nyomdász a könyv többi füzetében el is hagyta őket. Sok példányban nyomatott terjedelmes művek elhasznált betűi romlanak meg ennyire.

Nos, ez a Riessinger — Han — JA. RV-féle 81 mm-es gotico-antiqua mintájára faragott típus szintén Mathias Moravusé. Éppen 1477-ben szedette vele Augustinus-kiadását, de valamivel nagyobb lécvastagságban, s nála a betűk frissek, élesek, világosak, körvonalaik seholsem mosódnak el, a kopottság legkisebb jele sem látszik rajtuk. Kopott betűk nem is illettek volna Mathias Moravushoz. Egyike volt a legügyesebb betűmetszőknek és betűöntőknek. Eredetileg kéziratmásoló, aki Cicero Rhetoricáját tartalmazó kódexe zárósoraiban olmützi klerikusnak nevezi magát. Később mint vándorló betűmetsző és betűöntő kereste kenyerét, vissza-vissza is tért hazájába, Mátyás királyunk birodalmába, majd a nyomdászat paradicsomába, Itáliába igyekezett s 1474. június 22-én Génuában, Michael Scopo de Monaco (München) társaságában kiadta az első, nevét viselő nyomtatványát, a *Supplementum Summae Pisanellae*-t. Egy évvel később Blasius Romerus spanyol cisztercita szerzetessel nyit nyomdát Nápolyban, minden ezutáni sikere színhelyén. Nagy sikerek voltak, hiú is rájuk meg a nápolyi király és Beatrix magyar királyné kegyeire s ügyelt, hogy a kor ízlése ellen ne

Impresse sub optimo rege
Ferdinádo neapoli nona au
gusti. M.CCCC.LXXU.

Sixtus Riessinger.

Riessinger M 16-os típusa

vétsen. Több teológiai könyvet nyomtatott, de egyiknek a szövegét sem ekkora betűkkel. S a nevével jelzett nagyszámú nyomtatványaiban sohasem használ elaggott betűt. Elég típusa volt, hogy kiválassza köztük a kifogástalant.

Mestere volt a piros-fekete nyomásnak. A titokzatos Confessionale nyomdásza is megpróbálkozott vele, de már az első ív első példányainak levonása után abbahagyta a kísérletet. A lepoglávai példány első 5 sora piros nyomású, — a többi példány mindvégig fekete. Mathias Moravus viszont 1476. évi Officiumában és 1477. évi Missale Romanumában és ezenkívül tíz későbbi szerkönyvében a kétszínű nyomás kiváló művészének mutatkozott.

Mathias Moravus is kiadott egy Confessionalét (1489-ben : GW 2177) — olasz nyelven —, de nem a „defecerunt"-változat fordításában. Ha ő adta volna ki az 1477. évi teljes szövegű Confessionalét, furcsa lenne, hogy későbbi olasz kiadása alapjául nem ez, hanem a kevésbé megbízható másik szövegváltozat szolgált.

A mi névtelen Confessionalénkat 3 szedésrészletben, 3 sajtón nyomtatták. Az 1. és 3. szedésrészlet papírjának vízjegye a mérleg, ugyanaz, mely változatban a *Chronica Hungarorum* papírjában is látszik. Briquet — már említettem — csak magyarországi oklevelek papírjában találta. Megvan az Orsz. Széchényi Könyvtár 266. sz. latin kódexében, valamint a Pécsi Egyetemi Könyvtár Nyírkállói kódexében, melynek első füzeteit 1476-ban kezdte írni Maghi János budai közjegyző.

A második szedésrészlet papírjának vízjegye részben a mérleg, részben az ökörfej, szarvai közt koronával, melyet 3 kereszt ékesít, a középsőn virággal. Briquet ezt a változatot nem ismeri. Tud azonban hasonlókról (Briquet 14545—14554 és 15366—15381), melyek először Magyarországon fordulnak elő, 1438, illetőleg 1470 óta s erdélyi papírokban még a 16. században is megtaláljuk őket.

Mathias Moravus nyomtatványaiban akár a mérleges, akár az ökörfejes vízjegy e változatát hiába keressük.

Fava és Bresciano a nápolyi ősnyomtatványok bibliográfiájában minden kiadvány leírásakor ismertetik a példányok papírjában talált vízjegyeket. Confessionalénk vízjegyei azonban a 280 nápolyi ősnyomtatvány egyikében sem fordulnak elő.

A Confessionale papírja nem olasz papír, ellenben olyan, aminőt Magyarországon és bizonyos rokon, de nem azonos változatokban Bajorországban használtak.

A típusrepertórium és a vízjegy-katalógus adatai tehát ellentmondanak egymásnak. A vitát eldönti a példánytörténet.

A Confessionaléból máig négy példány került elő s valamennyi régi magyar kolostorok állományából. A budapesti Egyetemi Könyvtár a szekularizáció során, a 18. század végén jutott 3 példány birtokába ; kettő előzőleg (1632-ben és 1633-ban) a nagyszombati jezsuita kollégiumé, egy pedig a lepog-

lávai pálos kolostoré volt. A negyedik példány ma is Gyöngyösön, a volt ferencrendi zárdában van.

Egy ötödik, de már eltűnt példányról szól Kornis Mihály segesdi főesperes és veszprémi kanonok 1484. március 16-án kelt végrendelete: „Item predicte

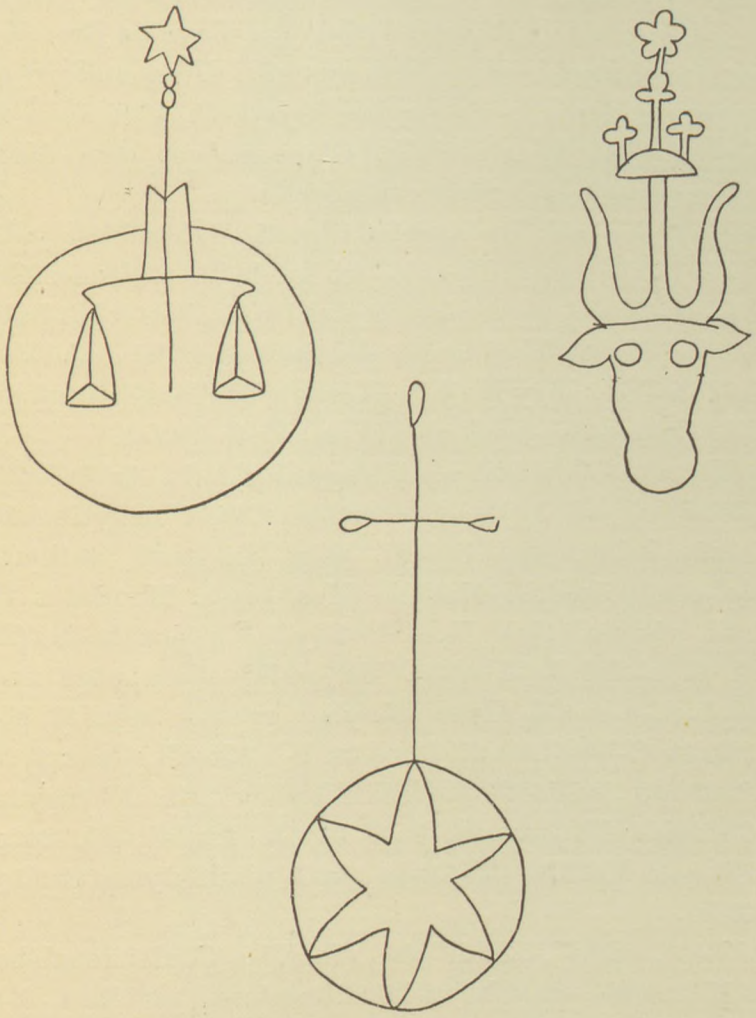

A Confessionale vízjegyei

rectoratui Corporis Christi lego tres libros impressos, videlicet . . . confessionale editum per fratrem Antonium archiepiscopum de Florentia." (Közli Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331—1600.* Bp. 1937, 22. sz. oklevél.)

A fennmaradt négy példány egyike sem került külföldről hozzánk s kettő közülük könyvforgalomba sem került. A lepoglávai és az egyik nagyszombati példány ugyanis rubrikálatlan. (Az utóbbit az Egyetemi Könyvtár újabb időben cserében átengedte a berlini Állami Könyvtárnak.)

Külföldi példányt a bibliográfia nem ismer. A kiadást először Pray György írta le. (*Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae.* Pars I. Budae 1781.) A címet tőle vették át Denis, Panzer és Hain, akik példányt nem láttak s akik, mint Pray, tévesen firenzei nyomtatványnak jelzik. Pray talán azt hitte, hogy a firenzei érsek könyve másutt mint Firenzében nem jelenhetett meg. Reichling, aki végigkutatta az olasz könyvtárak ősnyomtatvány-állományát, nem talált Itáliában példányt. Fava és Bresciano a nápolyi ősnyomtatványok bibliográfiájában sem ismerik. Előszavukban azt mondják, hogy Olaszország minden köz- és magánkönyvtárát, különösen az egyházi és szerzetesi könyvtárakat átbuvárolták. Olaszországot nem dúlta a török s könyvtárainak nem volt háborúokozta vesztesége.

A GW lelőhelynek csak Budapestet tünteti fel, 3 példánnyal. Szerkesztőit ez a tény meg is hökkentette. Hozzám írt leveleikben elismerték, hogy a példánytörténet fontos érv. A nyomdász meghatározásában sokat haboztak ; végül is a mechanikus módszer, Haeblernek és típusrepertóriumának megbabonázó tekintélye bírta rá őket, hogy Mathias Moravusban lássák a nyomdászt. Haebler ellenfele, E. Consentius levélben nekem adott igazat.

Mathias Moravus ellen szól a szedésgyakorlat is. Az ővé más. Confessionalénk sorbázisa ugyan egyenes, mert az ilyen nagytípusú gót betűket könnyebb közös színvonalra önteni, mint az apró antiquát, sorzárásai azonban meg sem közelítik Mathias Moravusét. Mondatot befejező sorai végén gyakran viszontlátjuk Hess fortélyát : a pontot betűköznyi távolságra helyezi az utolsó betű után. Ha pedig a sor vége nem esik egybe a mondat végével, a szedő Hess aránylag gyakori sorzáró pótlékát, a két pont közé rakott (f-hez hasonló) hosszú s-betűt alkalmazza, abbreviatúraként, semmitmondó „scilicet" (tudniillik) vagy „símul" (ugyanakkor) értelmében. A *Chronica Hungarorum*-ban ötször fordul elő, még többször a Confessionalében, a Mathias Moravus nevét viselő nyomtatványokban azonban nem láttam.

A „mihi" és „michi", „nihil" és „nichil" a Confessionalében is váltakozik. Mathias Moravus e szavakban következetesen kerülte a ch-t.

A Confessionale az iniciáléhelyek kiszabásában, valamint a fejezetcímekben ugyanazt az eljárást követi mint Hess a *Chronica Hungarorum*-ban ; az utóbbiakat a rendelkezésre álló térhez alkalmazkodva hol sorkihagyások közt, hol szorultan közli, néha az előtte álló fejezet utolsó sorában.

Minde tényekből következtetéseimet feltevések formájában vontam le :

1. Mathias Moravust még mint vándorló betűmetszőt és betűöntőt 1473-ban vagy 1474 elején Hess Budán ideiglenesen foglalkoztatta. Talán valamilyen liturgikus kiadványra készült s miután őmaga nem volt betűmetsző, ennek kétféle készletét, az apró gótikus szövegtípust meg a fennhangon olvasandó részek kiemelő típusát — a Riessinger-sugalmazta elgondolás szerint — a vándor betűmetszővel csináltatta.

Antoninus Florentinus 1477. évi Confessionaléjának első szöveglapjai

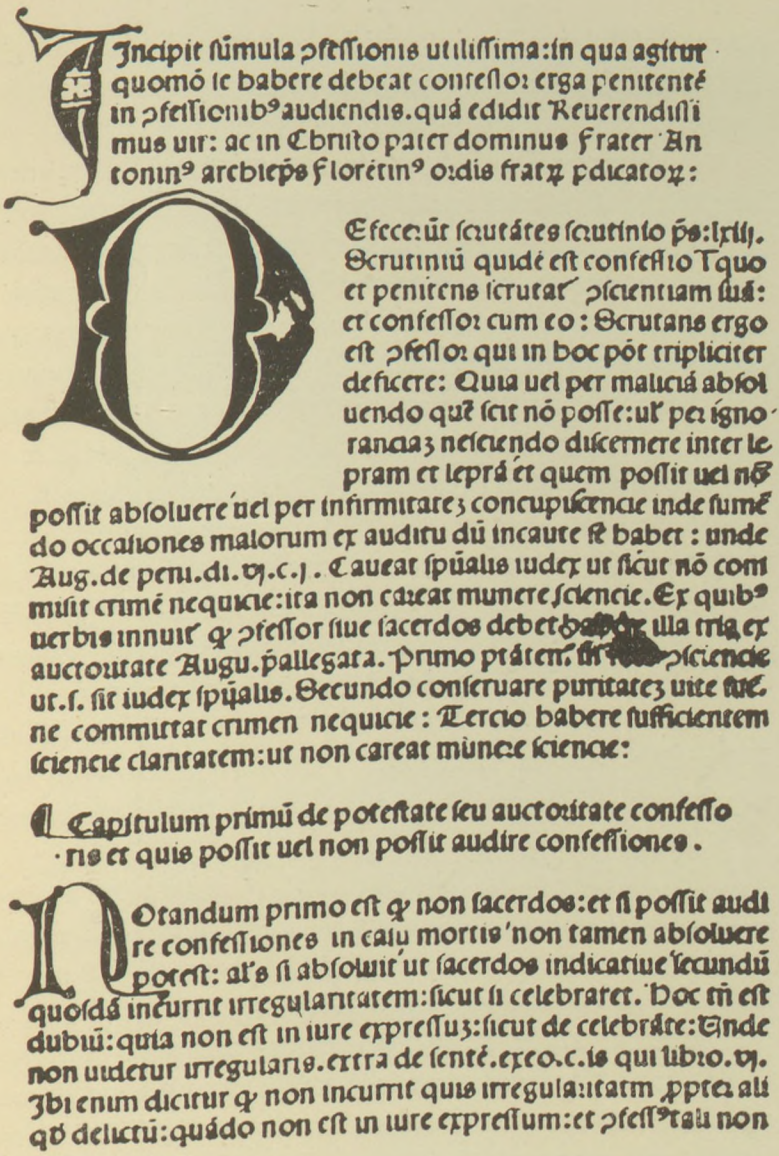

Incipit sūmula ꝯfessionis utilissima: in qua agitur quomō se habere debeat confessor erga penitentē in ꝯfessionib⁹ audiendis. quā edidit Reuerendissimus uir: ac in Christo pater dominus Frater Antonin⁹ archiep̄s Florētin⁹ ordis fratꝝ ꝑdicatoꝝ:

Defecerūt scrutātes scrutinio p̄s: lxiij. Scrutiniū quidē est confessio T quo et penitens scrutat' ꝯscientiam suā: et confessor cum eo: Scrutans ergo est ꝯfessor qui in hoc pōt tripliciter deficere: Quia uel per maliciā absoluendo quē scit nō posse: ul' per ignorancia3 nesciendo discernere inter lepram et leprā et quem possit uel nō possit absoluere uel per infirmitate3 concupiscencie inde sumēdo occasiones malorum ex auditu dū incaute se habet: unde Aug. de peni. di. vj. c. j. Caueat spūalis iudex ut sicut nō commisit crimē nequicie: ita non careat munere sciencie. Ex quib⁹ uerbis innuit' q ꝯfessor siue sacerdos debet [illegible] illa tria ex auctoritate Augu. p̄allegata. Primo ptātem [illegible] ꝯsciencie ut. s. sit iudex spūalis. Secundo conseruare puritate3 uite sue. ne committat crimen nequicie: Tercio habere sufficientem sciencie claritatem: ut non careat munere sciencie:

Capitulum primū de potestate seu auctoritate confessoris et quis possit uel non possit audire confessiones.

Notandum primo est q non sacerdos: et si possit audire confessiones in casu mortis non tamen absoluere potest: al's si absoluit ut sacerdos indicatiue secundū quosdā incurrit irregularitatem: sicut si celebraret. Hoc tn̄ est dubiū: quia non est in iure expressu3: sicut de celebrāte: Unde non uidetur irregularis. extra de sentē. exeo. c. is qui libro. vj. Ibi enim dicitur q non incurrit quis irregularitatm ꝓpter aliqd delictū: quādo non est in iure expressum: et ꝯfess⁹ tali non

Mathias Moravus a két típust elkészítette s Olaszország felé folytatva útját, 1474-ben Génuába érkezett. A betűbélyegzőket, mint jogos tulajdonát magával vitte, hiszen feladatának Budán a betűk öntésére egyedül alkalmas matricák elkészítése és átadása által eleget tett.

2. A Confessionale betűinek feltűnő kopott voltából — különösen a már használhatatlanná vált kisebb típus állapotából — azt sejtettem, hogy Hessnek előzőleg liturgikus könyvet, misekönyvet vagy breviáriumot kellett nyomatnia. A betűk ilyenhez illettek, ilyenhez kellett szolgálniok. Ha e liturgikus könyv valóban megjelent, sok példányban készülhetett, hiszen különben a betűk nem koptak volna ennyire el. A missalék és breviáriumok ugyanolyan

használati tárgyak mint az iskolakönyvek. Ha elrongyolódnak, eldobják őket. Hess liturgikus könyvének, mint annyi másnak ugyanebből a műfajból, nyoma veszett.

3. Amikor Hess e feltevésem szerint 1477-ben hozzáfogott a Confessionaléhoz, a divat már tiltotta, hogy antiquával nyomassa. Maga nem lévén betűmetsző (s Buda messze volt minden más nyomdaszékhelytől), megfelelő kis rotundát nem tudott szerezni, amiért is helypazarló, de kopottságában még elég jól olvasható missale-típusának felhasználása mellett döntött. Ez mégsem volt annyira bántó, mint lett volna ilyen műben az antiqua használat.

Kisebbik típusának apró matricái azonban már annyira eltompultak, hogy használható új készletet nem lehetett volna belőlük önteni.

Ezek szerint a nyomda 1477-ben még létezett.

E feltevésem Hessről írt könyvem megjelenése óta megingott. Viszont megerősödött bennem az a meggyőződés, hogy a Confessionale nyomdásza az akkori Magyarország területén működött. Vagyis, Hess nyomdájának megszűnte után egy másik hazai ősnyomda létével számolhatunk.

Nézetem módosítására két újabban ismertté vált felfedezés bírt rá.

Az egyik, hogy Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet a budapesti Egyetemi Könyvtár Sacchia Laudivius *Vita beati Hieronymi* hely, év és nyomda megnevezése nélkül megjelent aprónyomtatvány-unikumában felfedezte az 1477. évi Confessionale típusát.

A Laudiviust két betűfajtával nyomtatták : az egyik (M 16) kiemelő típus s azonos a Confessionale nagy szövegtípusával, a másik (M 82), mely a Laudiviusban szövegtípusnak szolgál, kisebb annál (20 sor mérete 103 mm), de nem azonos a Confessionale apró iniciálé-jelző betűivel.

Mindkettőt Haebler Typenrepertoriuma — éppúgy mint a Confessionaléit — Mathias Moravusnak tulajdonítja. A sorméretűk azonban más : ami Laudiviusban 103 mm, az Mathias Moravusnál 87. A 17 mm különbség ellenére a betűképek azonosak (kivéve az *E*, mely Mathias Moravus egy harmadik típusából való!). Az eltérést a méretekben csak átöntés okozta, a két készlet szülőbélyegzője azonban ugyanaz volt.

Laudiviusunk ennek ellenére sem lehetett Mathias Moravus nyomtatványa. A nápolyi tipográfus impresszumos kiadványait gondos szedés, egyenletes sorbázis, tökéletes sorzárás, a levélhez tartozó oldalak hibátlan sorfedése jellemzi, a Laudiviust pedig gondatlanság, bizonyos mesterségbeli kezdetlegesség. Van betűje, mely ferdén áll a sorban, sorbázisa itt-ott egyenetlen, a sorok helyenként hullámzanak, a sorzárás tökéletlen, a szóelválasztás gyakran hibás, a rektó és verzó oldalak nem mindig fedik egymást, betűket — pl. az *u*-t és *n*-t felcserélgeti stb. Ilyen hibák Mathias Moravusnál alig fordulnak elő.

Viszont a Laudiviusnak vannak sajátságai, melyeket a Confessionalében is észleltünk, Mathias Moravusnál azonban nem. Ilyenek a szedésben a mi*h*i, és mi*ch*i, ni*h*il és ni*ch*il következetlen váltakozása, anyagi tekintetben pedig a

A Laudivius egyik szöveglapja

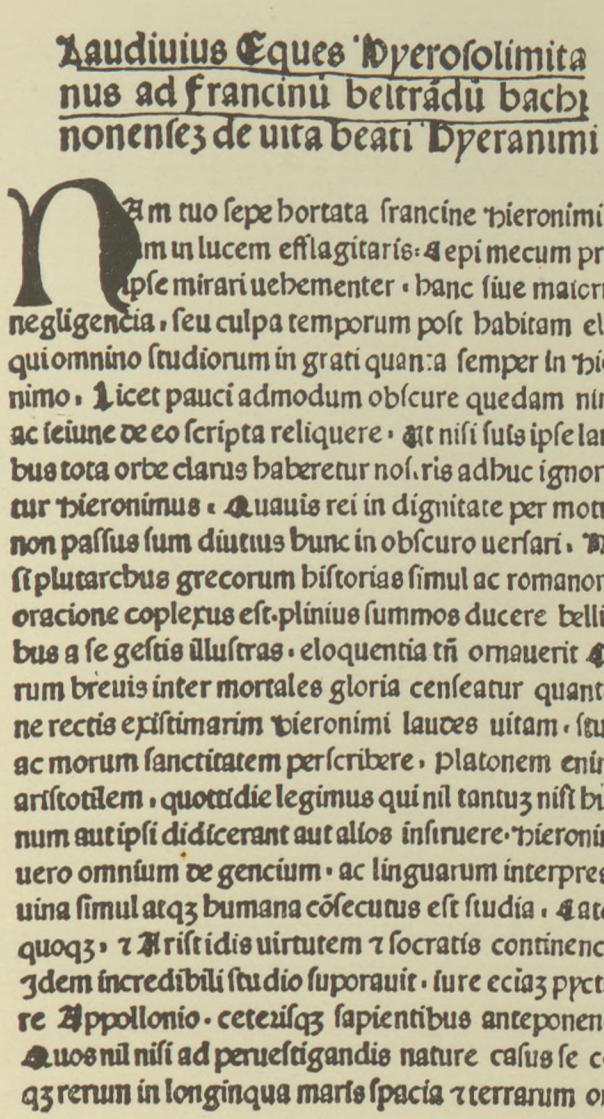

Laudiuius Eques Hyerosolimitanus ad Francinū beltrādū bachinonensez de uita beati Hyeranimi

Nam tuo sepe hortata francine hieronimi uitam in lucem efflagitaris: Sepi mecum prius ipse mirari uehementer · hanc siue maiorum negligencia · seu culpa temporum post habitam esse · qui omnino studiorum in grati quanta semper in hieronimo · Licet pauci admodum obscure quedam nimis ac ieiune de eo scripta reliquere · At nisi suis ipse laudibus tota orbe clarus haberetur nostris adhuc ignoraretur hieronimus · Quauis rei in dignitate per motus · non passus sum diutius hunc in obscuro uersari · Nam si plutarchus grecorum historias simul ac romanorum oracione coplexus est · plinius summos ducere belli rebus a se gestis illustras · eloquentia tñ ornauerit Quorum breuis inter mortales gloria censeatur quanto sane rectis existimarim hieronimi laudes uitam · studia ac morum sanctitatem perscribere · platonem enim et aristotilem · quottidie legimus qui nil tantuz nisi humanum aut ipsi didicerant aut alios instruere · hieronimus uero omnium de gencium · ac linguarum interpres · diuina simul atqz humana cōsecutus est studia · Catonis quoqz · ⁊ Aristidis uirtutem ⁊ socratis continenciam Idem incredibili studio suporauit · iure eciaz pyctagore Appollonio · ceterisqz sapientibus anteponendus Quos nil nisi ad peruestigandis nature casus se certaqz rerum in longinqua maris spacia ⁊ terrarum orbez

papír. Vízjegye a 8-ról függő körbezárt mérleg köralakú serpenyőkkel (Briquet 2488), ugyanaz, melyet a Confessionaléban, Hess *Chronica Hungarorum*-ában és a Basiliusban elkerülhetetlen, de lényegtelen változatokban láttunk s melyet Briquet 1470-es magyarországi iratokban talált. Nápolyban nem fordul elő.

A típus, a szedésgyakorlat, a papír és az unikumpéldány származása (az Egyetemi Könyvtár 18. századbeli állománya aprónyomtatványait köttették a példányunkéval megegyező nyersvászonkötésekbe) — arra mutat, hogy a Laudivius ugyanabból a nyomdából került ki, melyből az 1477. évi Confessionale.

Miután a szedés- és nyomásgyakorlat (mindkettő egyéni sajátság) a két nyomtatványban azonos, nyomdászuk ugyanaz a személy lehetett. Meggondolkodtató csak az, hogy a Laudiviusban a fejezetcímekhez használt textúrán

kívül szövegtípusul rotundát használ. Olyan betűfajt, mely sokkal jobban illett volna a Confessionale szövegéhez is. De amikor a Confessionalét nyomtatta, nyilván még nem volt birtokában. Ennek a matricáit is Mathias Moravustól szerezte be. (Csak matricákat, mert Mathias Moravus a típust 17 mm-rel rövidebb sorméretben bírta.) Nem lehetetlen. Budának Nápollyal, Mátyás apósának, Beatrix királyné apjának székvárosával állandó összeköttetése volt. Követek és futárok szolgaszemélyzetük kíséretében mentek-jöttek a két főváros között. Hasonlóképpen az egyházmegyék szüntelen személyi érintkezésben álltak a római szentszékkel, s alkalmasint megbízásokat kaphattak a Rómától nem messze délre fekvő Nápolyban való ügyintézésekre. Onnan visszatérve útipodgyászukban csak kis helyet foglalt a rotunda matricadoboza. Hogy a Confessionale nyomdásza új típusokat Nápolyból, régi ügyfelétől szerzett, a távolság ellenére is közelebb fekvő megoldásnak látszik, mintha az akkor ellenséges Németországból hozatta volna.

A Laudivius egyébként, miként a Confessionale, utánnyomat. Szövegmintáját Gensberg római kiadása adta.

Lássuk ezek után a másik felfedezést.

Dr. Ovidius Faust 1942-ben közzétette s fényképes hasonmásban is bemutatta a Han János pozsonyi kanonok által 1480. május 11-én kibocsátott bűnbocsátó levelet (Litterae indulgentiarum), melynek egyetlen ismert s a pozsonyi Városi Könyvtárban őrzött nyomtatott példányát kézírással „honesta Agnes de Posonio" számára adták ki.

Dr. Anton Dubay szerint a Rómából Németországba visszatérő Johannes Bulle nyomtatta Pozsonyban. E téves meghatározást fogadta el a pozsonyi könyvtár régi könyveinek katalógusában Imrich Kotvan is. A bűnbocsátó levél betűi nem Bulle típusai, ellenben pontosan megegyeznek Laudiviuséval, még pedig annak mind kiemelő, mind szövegtípusaival. Azonosak, noha a szövegbetű 20 soros mérete különbözik: 103 mm helyett 94 mm. De ismét csak átöntés következtében.

Egyezik a két nyomtatvány szedésgyakorlata is. Mindkettőben kis *z* helyett nagy *Z* áll. Mindkettő sorbázisa, sorkezdése és sorzárása többé-kevésbé egyenetlen.

A bűnbocsátó levél rövid szövegű műfajának megfelelően kisnyolcadrét alakú cédula. Vízjegy nem látszik benne, de a papír hálójának sávjai olyanok mint a Laudiviusé és a Confessionaléé. A szöveg közt a „Forma absolutionis" fejezetcímet a Confessionale textúrájával szedték. Szövegtípusa a Laudiviuséhoz képest már kissé romlottnak tűnik, a nagy *H*-betűt más készletből vette kölcsön, az *E* pedig tákolmány. A *H* matricája elveszhetett, az *E*-é megrongálódott. A bűnbocsátó levél típusainak elhasználtsága miatt későbbi a Laudiviusnál.

Fogas kérdés, miért kellett a Laudivius szövegtípusát a bűnbocsátó levél nyomdászának átönteni? Laudivius Jeromos-életrajzának terjedelme mindössze 20 oldal; a bűnbocsátó levélé csupán féloldal. A keveretlen tiszta ólom-

betű nem kophatik ily rövid szövegektől, még ha ezres példányszámban is nyomtatták őket.

A felelet: a nyomdász vagy más dolgok nyomtatásával már elkoptatta készletét, vagy pedig az valamilyen okból, tűzvészben vagy emberi beavatkozás miatt odaveszett s csak a matricái maradtak meg.

Nem hiszem, hogy nyomdásza ugyanaz a személy lenne, aki a Confessionalét és a Laudiviust adta ki. Csak a nyomda azonos. Az 1477. évi Confessionale és a keltezetlen Laudivius előállítója több hozzáértést árul el, mint a bűnbo-

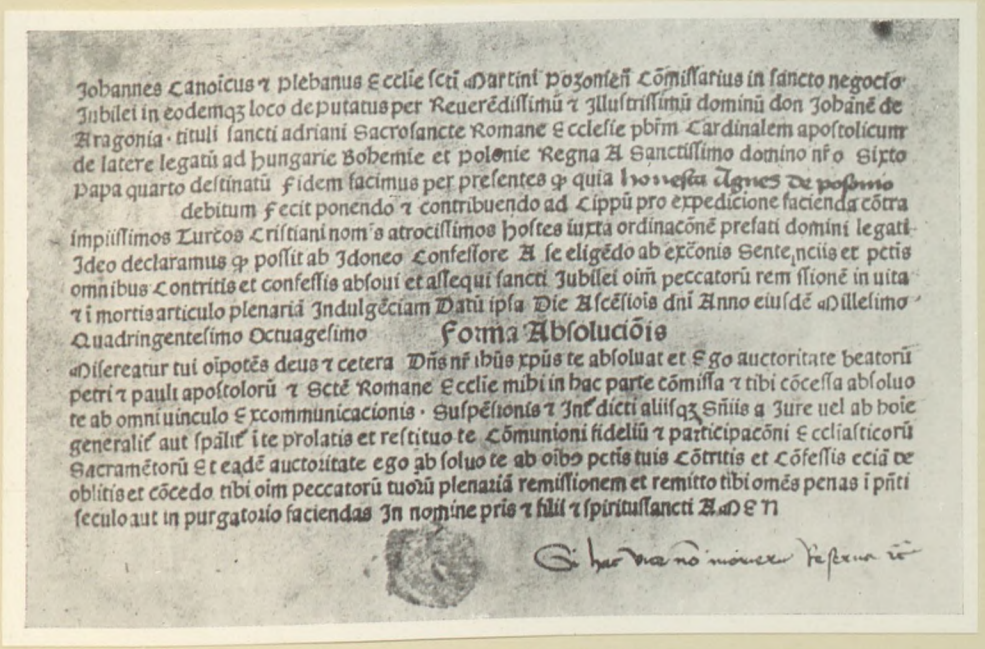

Iobannes Canoicus ⁊ plebanus Ecclie scti Martini Pozonien Cõmissarius in sancto negocio Iubilei in eodemqz loco deputatus per Reuerẽdissimũ ⁊ Illustrissimũ dominũ don Iobãnẽ de Aragonia · tituli sancti adriani Sacrosancte Romane Ecclesie pbĩm Cardinalem apostolicum de latere legatũ ad hungarie Bohemie et polonie Regna A Sanctissimo domino nr̃o Sixto Papa quarto destinatũ Fidem facimus per presentes q̃ quia honesta Agnes de posonio debitum fecit ponendo ⁊ contribuendo ad Cippũ pro expedicione facienda cõtra impiissimos Turcos Cristiani nom's atrocissimos hostes iuxta ordinacõnẽ prefati domini legati Ideo declaramus q̃ possit ab Idoneo Confessore A se eligẽdo ab excõnis Sentenciis et pcis omnibus Contritis et confessis absoui et assequi sancti Iubilei oim peccatorũ rem ssionẽ in uita ⁊ i mortis articulo plenariã Indulgẽciam Datũ ipsa Die Ascẽsiois dni Anno eiusdẽ Millesimo Quadringentesimo Octuagesimo

Forma Absoluciõis

Misereatur tui oipotẽs deus ⁊ cetera Dñs nr̃ ibũs xpũs te absoluat et Ego auctoritate beatorũ petri ⁊ pauli apostolorũ ⁊ Sctẽ Romane Ecclie mihi in hac parte cõmissa ⁊ tibi cõcessa absoluo te ab omni uinculo Excommunicacionis · Suspẽsionis ⁊ Int'dicti aliisqz Sñiis a Iure uel ab hoie generalit' aut spãlit' i te prolatis et restituo te Cõmunioni fideliũ ⁊ participacõni Ecclias̃ticorũ Sacramẽtorũ Et eadẽ auctoritate ego ab soluo te ab oib̃ pcis tuis Cõtritis et Cõfessis eciã de oblitis et cõcedo tibi oim peccatorũ tuorũ plenariã remissionem et remitto tibi omes penas i pñti seculo aut in purgatorio faciendas In nomine pris ⁊ filii ⁊ spiritussancti AMEN

A pozsonyi bűnbocsátólevél (1480)

csátólevélé. Apa és fiú? Vagy elhalt — középszerű — mester és tehetségtelen segéd? Mert a három nyomtatvány közt legkezdetlegesebb a bűnbocsátólevél.

A tényekből (típusazonosság, a nyomdai gyakorlat azonossága, papírazonosság és az, hogy a három kiadvány példányai kizárólag Mátyás király Magyarországában maradtak fenn) az a következtetés adódik, hogy nyomdájuk az akkori Magyarország területén működött. Nemcsak a nyomdai gyakorlat, hanem az észszerűség is kizárja, hogy Mathias Moravus készítette volna őket. Hihető-e, hogy Pozsonyból olyan akcidenciát, napi használatra, búcsúkon való árusításra szánt cédulát, mint amilyen a bűnbocsátólevél, a Pozsonytól legtávolabbi nyomdák egyikében, Nápolyban rendeltek meg, amikor onnan a pillanatnyi alkalomra szóló példányok szállítása is hetekig tartott volna, s a szállítás költsége többszöröse lenne az előállítás költségeinek?

Nem kétséges, a nyomda kapcsolatban állt Mathias Moravusszal. Három típus matricáit vette át tőle, sőt esetleg többet, mert — miként Soltészné

meglátta —, a Laudivius *E*-betűje és a bűnbocsátó levél *H*-ja Moravus más készletéből származik.

Hol lehetett a nyomda ? Han János kanonok, aki a bűnbocsátó levelet kiadta, a pozsonyi Szent Márton székesegyház plébánosa. A hívő, kinek számára a fennmaradt példányt kiállították, Agnes de Posonio. S a bűnbocsátó levél kezdősorában a nyomdász Pozsony nevét a latin szokástól eltérően a magyaros kiejtés szerint szedte : „pozoni . . .” (Pozson*y*-nak olvasandó és ejtendő.)

Hátha mégis volt valami -- kétszáz éves szájhagyománynak látszó — alapja Páriz Pápai amaz állításának, hogy az első hazai nyomdahely Pozsony volt. Természetesen tévedés, hogy „első” ; de lehetett 15. századi, Hess után következő első.

Soltészné kis nyomdára, esetleg vándornyomdára gondol. Mindenesetre gyenge nyomdácska lehetett, mert a budai kiadók nem hozzá fordultak, amikor Mátyás király 1479-ben elrendelte a magyar egyházmegyék szerkönyveinek kiadatását.

Soltészné lehetségesnek véli, hogy a nyomda mecénása Han volt s hogy a Laudiviust is ő rendelte meg. Bizonyos, hogy szerette a könyveket. Ismerjük pompás kéziratos Graduáléját s több az ő megrendelésére illuminált pozsonyi kódexét.*

Irodalom. Soltész Zoltánné: A második magyarországi ősnyomda nyomai. (MKSz 1958, 144—157. l.) — Ua. németül a Gutenberg-Jahrbuch 1958-évi kötetében és különnyomatban. — Dr. Ovidius Faust : O bibliofilij. (Slovensky typograf IV. 1942, 36. l.) — O. Faust : Najstařsil tlačiarne v Bratislave. (Uo. 1944, 74. l.) — Dr. Anton Dubay : Bratislavski prvotlač. (Slovneskà Bratislava, II—III, 1949—1950, 109—122. l.)

* Hoffmann Edith : A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai. Bp. 1928, 92. l. — Ua. : Régi magyar bibliofilek. Bp. Magy. Bibliophil Társaság 1929, 152—158. l.

MAGYAR ŐSNYOMDÁSZOK KÜLFÖLDÖN

A külföldön működő magyar ősnyomdászok első jegyzékét 1857-ben gr. Kemény József állította össze Panzer *Annales typographici*-je alapján. A névsort nyomdászattörténetében kiegészítette Ballagi Aladár és 1923-ban Végh Gyula.

Vannak köztük kétségtelen magyarok vagy magyarországi származásúak, mint Thomas Septemcastrensis, Andreas de Corona, Martinus Burciensis de Szeidino, Simon de Ungaria, Petrus Ungarus, Gabriel Brunch Hungarus, — és vannak, kiknek magyarságában vagy magyarországi származásában kételkedhetünk. Ilyenek Simon de Gara, Johannes Henrici Vydenast, Bernardus de Dacia, Bassarino degli Ungari.

Törölhető-e a jegyzékből *Bakatár Miklós?* Ballagi fedezte őt fel, de magyarságát egyszerű sajtóhibának köszönheti. A pilseni nyomdász ugyanis, aki 1498-tól 1511-ig működött, kolofonjában nevét, helyes olvasásban, Nicolaus bakalarnak írta, vagyis egyetemi fokozatot nyert baccalaureus volt. Legújabban azonban Csehszlovákiában előkerült egy cseh nyelvű nyomtatványa, melyben magyarországi származását említi.* Nyomdászjelvényében is a magyar címert ábrázolja.

Törölhetjük Ballagi *Georgius Dalmatinus*-át. A dalmátok nem magyarok s a hazájuk nem Magyarország.

Simon de Gara 1491-ben Velencében Latin bibliát nyomtatott. Aki a 15. századi önkényeskedő helyesírást ismeri s az olaszok magánhangzókat összehangoló hajlamára gondol, arra gyanakodhatik, hogy a nyomdász neve tulajdonképpen Simon de Gera volt, aki a németországi Gera városából származott. Az olaszok csodálatosan el tudták torzítani a neveket. Ki nem vélné olasz embernek Giovanni di Renot, ki 1473-ban Santorsóban működött? Egyik német nyelvű kiadványát azonban Hans von Rin névvel írta alá, vagyis a Rajna vidékéről való. Simon de Garát csak abban az esetben mernők Garai Simonnak tekinteni, ha erre valami oklevéladatunk vagy más támpontunk volna.

Vydenast magyar voltát egykor magam vetettem fel. Arra csábított nevének első szótagja — Vy=Új — és az a tény, hogy egyik nyomtatványában

* L. Kohut: Der Wiegendrucker Mikulás Bakalár (MKSz 1958, 50—56. l.)

(*Digestum vetus* Perugia 1476, H 9545) Johannes Henrici de Sicambria-nak nevezi magát. Sicambria a középkorban (Kézai krónikájában, Thuróczy krónikájában) és Mátyás király idejében a mai Óbuda neve volt. De Vydenast, a perugiai egyetem pedellusa s egyúttal a város első nyomdásza, aki túlnyomórészt jogi könyveket nyomtatott, egy másik kiadványa kolofonjában mint „Johannes Vydenast alemannus almi gymnasii perusini minister" szerepel. Ettől ugyan óbudai sváb is lehetett, de a szűkszavú és homályos perugiai oklevelek szerint kapcsolatai lehettek a Balti-tenger menti Lübeck városával. S a neve lehet hamisítatlan német név is: Wiedenast = Weidenast, fűzfaág. S ne felejtsük el, a humanisták szerettek felújítani ókori elnevezéseket : a sugambri vagy sigambri Caesar idejében Rajna vidéki germán törzs volt, mely később

Finis Anno M° CCCC°
LXXVIII° Die vero vicesima octa
ua Mensis Aprilis Inpressum p dis
cretum Virum Bernardum de dacia

Bernardus de Dacia kolofonja

keletebbre vonult vissza, ahol frankoknak nevezték őket. A 15. századi fantázia és torzító helyesírás a frankok honából csinálhatott Sugambriát s ezt Sicambriának írhatta. E lehetőségek miatt Vydenastot a kétes magyar származásúak közé kell sorolnunk.

1478. április 28-án Nápolyban megjelent a *Rivelazioni di Santa Caterina* című olasz ősnyomtatvány (H 4694), mely arról nevezetes, hogy négy változata mindegyikében más-más latin kolofon van más-más nyomdász nevével. Egyikük *Bernardus de Dacia*. A típus Henricus Aldingé, kinek utolsó saját nyomtatványa 1477 augusztusában jelent meg. Halála után a legényei nyilván a maguk szakállára folytatták az üzemet, hogy egy már megkezdett kötet befejezésével biztosítsák hátralékos bérüket s ezért a példányokat megosztották egymás közt. Az egyik kolofon a „conpositum" — nem „impressum" — szóval kezdődik, ami azt jelenti, hogy a benne megnevezett Vernerus Raptor a szedő volt, a többi három pedig a sajtót kezelte.

Gulyás Pálnak az a véleménye, hogy Bernardus de Dacia nem lehetett magyar, mert Dacia a középkorban Dániának volt a neve. Igaz. De a humanisták Erdélyt nevezték ókori nevén Dáciának. Kemény idézve Hormayr *Denkwürdigkeiten Wiens*-jét, arra az erdélyi családra hivatkozik, melynek egyes tagjai a 15. században Bécsben telepedtek meg, hol megvagyonosodtak s akiket ott „de Dacia"-nak neveztek.

Négy évvel a Rivelazioni után, 1482. március 16-án, ugyancsak Nápolyban, de ezúttal Mathias Moravusnál megjelent egy Missale Romanum (Fava és Bresciano 128.), mely kolofonjában a nyomdászon kívül megnevezi a korrektorát : „In plerisque etiam locis per religiosum fratrem Bernardinum Siculum

ordinis minorum summa opera adhibita diligentissime emendatum." Siculus annyi mint székely, de lehet sziciliai is. Siculus és Dacia jól illenek egymáshoz, míg Siculus és Dánia kizárja egymást.

Ugyanez a Bernát még egyszer szerepel, 1485. október 14-én Mathias Moravus Breviariuma (Fava és Bresciano 133) kolofonjában: „Impressum Neapoli industria et impensis Mathie moraui: vigilesque studio per fratrem Bernardinum de Sicilia ordinis minorum castigatum." Sicilia nemcsak a nagy olasz sziget, hanem (— ld. Graesse: *Orbis latinus*. 2. kiad. 281. l. —) „Siculorum terra" — Székelyföld is. Ha a Rivelazioni és Mathias Breviarium-kiadásának Bernardusa ugyanaz a személy, amit a hely és az időpont valószínűsít, akkor csakis erdélyi és székely származású lehetett.

A kicsinyítő alakban használt „Bernardinus"-ból arra következtetünk, hogy apró termetű férfi volt.

Találgatásainkban bonyodalmat okoz Salvianus de Ferrara útleírása — *Itinerarium literale* (Strassburg 1513, 13. l.) —, mely szerint Salvianus 1490-ben Páduában járt s ott megismerkedett Bernardus de Dacia könyvkereskedővel. „Gyakran megnevettetett ez a jókedélyű, tudós és szorgalmas férfiú, aki, bár idegenszármazású, kitűnően beszélte nyelvünket s kinek Itala nevű felesége és gyermekei kellemesen elszórakoztattak." Ez a Bernardus lehetett az 1478. évi nápolyi nyomdász, de aligha Mathias Moravus minoritája. Vajjon több Bernardus de Dacia működött a könyviparban ugyanabban az időben? Vagy kiléphetett-e szigorú rendjéből a mély vallásosságú szerzetes, a „religiosus frater", aki Mathias Moravus liturgikus kiadványait rendezte sajtó alá?

Basaynus Ungarus nevét Panzer Annaleseiből halászta ki nyomdászattörténetünk. 1494 és 1495-ben a vándornyomdász Caesar Parmensis társaságában Cremonában négy negyedrétű könyvet nyomtatott. Panzer még csak egyet ismert (Cornalus: *Epigramma et Dialogus*. 1494, H 5721), a többit, mely humanista és klasszikus ízlésről tesz tanúságot (Guarinus Veronensis, Petrarca, Theocritus és Hesiodus) Reichling fedezte fel (R 1838, 1881.). Az Orsz. Széchényi Könyvtár a svéd Királyi Könyvtártól csereként még egy ötödik nyomtatványukat kapta. Reichling azonban a nevet nem Basaynusnak, hanem Rafaynusnak olvassa. A típusban a B és R betűk összetévesztően hasonlítanak egymásra. A név egyébként többféle változatban fordul elő: Basaynus vagy Rafaynus Ungarus vagy Ungarorum és Bassarino vagy Raffarino degli Ungari. A hosszú s-betű ismét összetéveszthető az f-fel.

A külföldi szakírók egy része, pl. Pierre Deschamps (*Dictionnaire de géographie à l'usage du libraire*. Paris 1870), az „Ungarorum" jelzés miatt magyarnak mondja; mások, mint Fumagalli (*Lexicon typographicum Italiae*. Florence 1905) nem magyarnak, hanem olasznak vélik. A magyar bibliográfusok közül egyedül Gulyás Pál tagadja magyarságát, mert a „degli Ungari" családnév olyan mint nálunk a Németh vagy Horváth, melynek viselői távolról sem németek vagy horvátok, legföljebb valamelyik ősük lehetett az.

Bizonyítékok híján nem tudunk dönteni.

A Kemény és Ballagi által említett többi nyomdász magyarsága nem vitás. Az oklevelek ugyan néha alemanus-oknak, németeknek mondják őket, de ennek nincs cáfoló jelentősége, mert a román országokban Magyarországot a német kultúrkörben látták. A nemzetiség a 15. században egyébként sem oly éles megkülönböztető jel, mint később. Vydenast, Jacomo Ungaro vagy Petrus Ungarus nevezhette magát németnek, nemcsak azért mert a küföldieket, különösen az idegen nyomdászokat általában németeknek nevezték, hanem azért is, mert a „német" megjelölés a nyomdásznak tekintélyt biztosított, lévén Németország a nyomdászat hazája s minden országba németek hozták be a nyomdászatot. Ők voltak az „új művészet" tanítói.

A 15. századi külföldi magyar nyomdászok egyike sem működött Németországban. Olaszország, Dél-Franciaország, Spanyolország és feltehetőleg az abban az időben a magyar koronához tartozó Morvaország volt tevékenységük színhelye. Mindenütt más sociusaként, mint társ vagy alkalmazott lépnek elénk. Csak Petrus Ungarus függetlenítette magát.

Ők is, mint az ősnyomdászok többsége, vándormadarak. A vándorlás hajlama elsősorban persze lelki adottság ; de gyakorlati okok szabták meg az irányukat : a gazdasági szempont és az összeköttetés. A felszabadult nyomdászlegény néha többezer kilométert járt be, hogy felkeresse valamelyik egykori társát vagy volt gazdája valamelyik egykori társát, kiről tudta, hogy kedvező viszonyok közt működő nyomdája van.

A nyugtalanul ide-oda, országhatárokon át mozgó vándornyomdászok legjellegzetesebb példája az észak-németországi Bartholomaeus Ghotan. 1480-ban Magdeburgban nyomtat, 1484-ben Lübeckben, 1486—87-ben Stockholmban, 1488-ban ismét Lübeckben, 1493-ban ismét Stockholmban, ahonnan a finnországi Aboba megy, majd innen Oroszországba, de útközben halálos szerencsétlenség éri. Özvegye 1496-ban Lübeckben él.

A budai nyomda megszűnte után Hess András segédei is a vándorbothoz folyamodtak. Alig tételezhető fel, hogy újonnan tanult mesterségüket, melyet mindenütt megbecsültek, mely kenyeret és hírnevet biztosított, abbahagyták volna. Az ősnyomdászok mindenütt a művészeknek járó kiváltságokat élvezték, — mindenekelőtt az adómentességet.

Hess budai alkalmazottai között időnkint valószínüleg voltak útjuk közben Budára vetődött idegen nyomdászlegények is, mint talán Mathias Moravus, az Olmützből Olaszország felé vándorló betűfaragó. A személyzet többsége azonban magyar volt, miként azt a *Chronica Hungarorum* magyar neveinek és kifejezéseinek szedéséből következtettük. Nehéz dolog őket külföldön nyomozni, mert Andreas de Corona, Petrus de Bártfa és Petrus Ungarus betűinek stílusrokonsága az 1477. évi Confessionaléval csak bizonytalan támpontot nyújt.

Külföldi magyarjaink közt voltak olyanok is, kik nem lehettek Hess tanítványai, mert vele egyidőben tűntek fel. Ilyenek pl. Thomas Septemcastrensis és Jacopo Ungaro o Tedesco.

Hain *Repertorium Bibliographicum*-ában az első számot Abano *Conciliator differentiarum philosophorum* c. műve 1472. évi mantuai kiadásának címleírása kapta. Nyomtatta *Thomas Septemcastrensis* de civitate Hermanni és Johannes Wurster de Kempten.

Miután erdélyi voltát Thomas nem a „transsilvaniensis" vagy a „de Dacia" kifejezéssel jelöli, hanem a német „Siebenbürgen"-ből fordított „Septemcastrensis"-szel, továbbá mivel Nagyszebent is német neve (Hermannstadt) után „civitas Hermanni"-nak kereszteli, arra következtetünk, hogy erdélyi szász volt.

1473-ban a két társ ugyanazzal a típussal, de a nyomda megnevezése nélkül, Abano egy másik munkáját (Hain 7), továbbá Arnaldus de Villa Nova méregtanát (*De arte cognoscendi venena.* GW 2522) s végül — a hely, év és nyomda elhallgatásával — Datus *Elegantiolae*-ját (H 5976) adja ki. Aztán elválnak egymástól.

Thomas Septemcastrensisnek elég oka lehetett a társával való szakításra. Wurster könnyelmű adósságcsináló, kivel a hitelezői sok rossz tapasztalatot szereztek. Elválásuk után a típusok Wursternél maradtak, aki eleinte más társsal próbálkozik, de 1474-ben adósságai miatt Modenába szökik. Hitelezői oda is üldözik s ott meghallják, hogy még ugyanazon év júliusában tovább állt Páduába. Utána mennek, keresik, mire visszahúzódik Modenába, hol bujkálva posztókereskedéssel foglalkozik, de ráakadnak és letartóztatják. 1479-ben Bázelben van s itt háztulajdonos lesz.

Thomas Septemcastrensisről Wurstertől való elválása után nyolc éven át nincs hírünk. Haebler találgat: talán Paulus de Butzbach foglalkoztatta mantuai nyomdájában; vagy talán mint vándorló könyvkereskedő utazgatott; esetleg haza is tért Erdélybe az ottani könyvkereskedelmi viszonyok kiaknázására. 1480-ban újra feltűnik, megint Mantuában s ismét mint társ. Kemény József a nagyenyedi ref. kollégium könyvtára egyik ősnyomtatványának, a 14 íves, negyedrétű *Eustachii de Villa Franca Regule grammaticales usui juvenum* c. iskolakönyvnek kolofonját közli: „impresserunt Thomas Septem Castrensis de Villa Hermanni et Johannes Franciscus socij Mantue Anno Salutis MCCCCLXXX." A példány, melynek pedig a raktári jelzetét is közölte Kemény („877") ma már nincsen meg.

Egy évvel később ugyanezzel a társsal, de immár nem Mantuában, hanem ott, ahol 7 évvel korábban Wurster keresett menedéket, Modenában, a neves ottani kiadó, Domenico Roccociola első kiadványát, az *Aesopus moralisatus*-t (GW 386 a) nyomtatta. Haebler ismét sejt valamit: Roccociola üzletét a két társ rendezte be. Furcsa az Aesopus kolofonja: „Finit Esopus Mutine impressus impensa et opera Dominici Rhochociola per Thoman septemcastrensen et Joannen Franciscum socios — compositus per me Nicolaum Jenson." (!) Talán

az 1480-ban elhúnyt velencei nagy nyomdász, Jenson egyik kiadásának utánnyomatáról van szó.

A társ, *Johannes Franciscus*, szintén erdélyi, — legalábbis az apja brassói volt. Arnaullet (*Bibliographe Moderne*. 1898, 105. 1.) az 1483—1490-es évekből keltezett mantuai oklevelekben egy Johannes Franciscus quondam Jacobi de Coronibus de Stellinis de Brixia nevű könyvkereskedőre bukkant. (Magyarul: János Ferenc a bresciai Stellini-családból, néhai Brassói Jakab fia. — De Coronibus = de Corona = Brassóból való; Brixia = Brescia; de Stellinis = családnév, mely lehetett német eredetű, ti. Stellen = vadászat, Stellini — vadászok?)

Eszerint Johannes Franciscus Modenából visszatért Mantuába, ahol — talán mint Roccociola bizományosa — könyvkereskedést nyitott.

Thomas Septemcastrensisről nem hallunk többé.

1513-ban bizonyos *Jacomo Ungaro* Velence tanácsától privilégiumot kért egy „canto figurato"-hoz (képes énekeskönyvhöz) s kérvényében arra hivatkozik, hogy már 40 év óta, vagyis 1473 óta él Velencében mint nyomdász. Nyomtatványt azonban nem ismerünk tőle. Oklevelek, melyeket Cecchetti tett közzé az Archivio Veneto XXIX. kötetében, „intagliatore di lettere"-nek, betűmetszőnek nevezik. S okunk van feltételezni, hogy e korszak egyik legjelesebb betűmetszője lehetett. Aldus Manutius ugyanis, a modern könnyű kisalakú könyv megteremtője, 1506-ban írt első végrendeletében Jacobo Todeschinonak hagyatékából részesedést, jutalmat biztosít, hálából azokért a szolgálatokért, melyeket neki mint „gettator de lettere", azaz mint betűmetsző tett. (Jacobo Todeschino latinul Jacobus alemannus, s tudjuk, hogy ezzel a szóval nem csupán a németeket, hanem az Olaszországtól északra és északkeletre eső országok szülötteit is jelölték.) Haebler* Jacobo Todeschinot Jacomo Ungaroval azonosítja. Ha sejtése helytálló, a magyar betűmetszőnek része kellett hogy legyen Aldus világhírű kurzívjának létrehozásában. Ez a típus tette lehetővé a modern könyv kialakulását.

Aldus második végrendeletében, 1515-ben már nincs szó Jacomoról. Ekkor tehát már nem élt. Jóval túl kellett lennie a hatvanon, amikor meghalt.

Simon de Ungaria ágostonrendi szerzetes nem nyomdász, hanem kiadó. 1481-ben 3 könyvet adott ki Bolognában. Az egyiket (Aegidius de Columna *Quodlibeta*-ját) Dominicus de Lapis nyomdájában, a másik kettőt (ugyanazon Aegidius *Theoremata de corpore Christi*-jét és Nogarolus Leonardus *De mundi aeternitate*-ját) Balthasar de Hyruberiánál. A második sajtó alá rendezésében együttműködött Joannes de Ripisszel, a bolognai Szt. Jakab kolostor priorjával.

Nem tudjuk, ki fedezte e kiadások költségeit? Szegénységi fogadalmat tett szerzetestől nem telhettek ki. De összekoldulhatta őket gazdag apátok-

* Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1924, 99. l.

tól, kanonokoktól, püspökoktől. Több mecénásnak kellett lenni, mert a kolofonok egyet sem neveznek meg.

Egidii Romani Vitaricensis Archiepiscopi fantatissimi & doctoris sacri ordinis fratrum Heremitarū diui Augustini per utilima quodlibeta feliciter finiunt. Cura industriaq; Fratris Simonis de Vngaria ordinis ante dicti p:r Oja gistraz Dominicum de lapis Bononie Impressa Anno dñi. OJ°. cccc°. lxxxi° die xxiii. maii.

Simon de Ungaria egyik kiadványának kolofonja (Aegidius de Columna: Quodlibeta. Bologna. Dominicus de Lapis nyomtatványa)

Az akkori kiadó fogalmát nem szabad úgy értelmeznünk, ahogy ma szoktuk. Ma a kiadó elsősorban az anyagiakról gondoskodik, a nyomtatás költségeit fedezi, a könyv terjesztését szervezi meg és mindezt üzleti nyeresége reményében. A 15. században a kiadó, aki — miként Pomponius Laetus — egyúttal a korrektor is, a kinyomtatandó szöveget választotta ki, ajánlotta nyomtatásra a művet s felügyelt a kivitel szellemi részére, a szöveg visszaadásának helyességére. Közreműködéséért nem kapitalista jellegű nyereséget, hanem vagy egyszerű munkadíjat, vagy pedig részesedést kapott. A költségeket hol maga a nyomdász viselte, hol valamelyik mecénás, hol pedig, mint Simon de Ungaria esetében, a kiadás létrejöttében érdekelt adakozók közössége. A kis nyomdászok többnyire kockázat nélkül, megbízásból nyomtattak, a nagy nyomdászok pedig mai értelemben vett kiadók voltak.

1476 karácsony napjának keltével jelent meg Velencében Albertus de Padua *Expositio evangeliorum*-a (2° 250 lev., GW 784), melynek kolofonja nyomdászaként Adam de Rotweilt és *Andreas de Coronát* (Brassói Andrást) nevezi meg. Típusait nézegetve stílusbeli hasonlóságot fedezünk fel az 1477. évi Confessionale kopott, már bizonyára előzőleg is használt M 16 betűihez.

Rotweil, kinek ez volt az első nyomtatványa, ezután tovább nyomtatott Velencében, mindaddig, amíg 1482-ben Aquileába nem költözött. Haebler azt hiszi, hogy Andreas de Corona Velencében továbbra is csendes társa maradt s Rotweil távozása után más társakkal szövetkezve folytatta a velencei üzemet. 1484. szeptember 18-án ugyanis megjelent egy Breviarium Olomucense, melynek nyomdászai a kolofon szerint „Andreas Corvus de Corona, *Martinus Burciensis de Szeidino* et Conradus Stahel de Blaubeuren." (Brassói Holló András, Barcasági Feketehalmi Márton és Stahel Konrád Blaubeurenből. — De Szeidino = de Czeidino = Zeidenből, azaz az erdélyi Feketehalomból való.)

Liber p̄dicationū supeuāgelus dominicalib⁹ z in precipuis festiuitatib⁹ sc̄ōrum · Stephani · Johannis · Innocētū Ephie · Purificatiōis · Annūtiatiōis · Augusti z ceteroꝝ. Venetiis impss⁹ p magros Adā de Rotuuil z Andreā de Corona finit āno. 1476. 8°. Kl'. Janu.

Andreas de Corona (Brassói András) kolofonja

Stahel augsburgi pap 1482-ben még Passauban nyomtatott mint Benedictus Mayr társa. Igazi vándornyomdász, aki

1484 után Brünnben más liturgikus művek nyomtatásában közreműködik, majd a 90-es évek vége felé újra Velencében dolgozik.

A velencei Breviarium Olomucense nyomdai kiállításának az olmützi püspökségben rendkívüli sikere volt.

Mátyás király uralkodása annyira kedvezett a szellemi élet fejlődésének, az irodalmi és tudományos tevékenység s ezzel kapcsolatban az olvasók száma annyira megnőtt, hogy kb. egy évtizeddel Hess budai és a rejtélyes Confessionale nyomdájának megszűnte után, a 80-as évek második felében, a magyar birodalom területén új nyomda létesülése vált szükségessé. Csakhogy ezúttal nem a régi magyar területen, hanem az 1469 óta Mátyás uralma alá tartozó Brünnben. Most is a király közvetlen környezetéhez tartozó magas hivatalnok, nevezetesen Filipecz János magyar kancellár s egyúttal váradi és olmützi püspök intézkedett a nyomda berendezése és üzembehelyezése iránt. Személyzetét Velencéből hívta Brünnbe, abból a nyomdából, melyből az olmützi breviárium került ki. Tény, hogy Andreas Corvus, Martinus Burciensis és Conradus Stahel a breviárium megjelenése után eltűnnek Velencéből s csak 14 évvel később, 1498-ban tér oda vissza Andreas Corvus és Stahel.

A morvaországi nyomdászat történetével foglalkozó külföldi szakírók (Dudik 1879-ben* s nyomában Volf 1928-ban, majd Bogeng 1930-ban) tudták, hogy a brünni nyomda az olmützi püspök alapítása volt, azonban tévedtek a személyében, mert ifj. Vitéz Jánost sejtették benne, kitől a nyomda fölötti rendelkezést később Thurzó Szaniszló püspök vette volna át. Figyelmüket elkerülte A. Theiner *Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* c. nagy forrásgyűjteménye (Róma 1860), melynek II. kötete (513—517. l.) cáfolhatatlan okmányokat közöl arról, hogy az olmützi káptalan Mátyás király kívánságára Filipeczet választotta püspökévé. Filipecz hálálkodó gesztusa volt a kolofonjában ugyanezen év szeptember 18-án keltezett Breviarium Olomucense kinyomatása s talán nem véletlen, hogy erre a megbízást velencei magyar nyomdászoknak adta, kiket budai tartózkodásuk idejéből ismerhetett.

Az olmützi püspökséget erélyesen kezében tartotta, noha a pápa nem hagyta jóvá megválasztását s 1487-ben Vitézt nevezte ki az olmützi egyházmegye adminisztrátorává. Ekkor azonban a brünni nyomda már egy év óta működött, — első kiadványa, az *Agenda secundum chorum Olomucensem* (GW 470) 1486. október 7-én jelent meg. S Vitéz kinevezése ellenére sem vehette át az adminisztrációt — az egykori nagy humanista esztergomi érsek unokaöccse Mátyás szemében nem látszott megbízhatónak, — s másfél évi alkudozás után lemondott tisztéről. Nem is jelent meg soha Morvaországban s kinevezésétől lemondásáig állandóan Rómában tartózkodott. Névleges püspökségéhez mindössze annyi köze volt, hogy közreműködött egy Missale Olomucense (H 11 337) megjelentetésében.

* Beda Dudik : Geschichtliche Entwickelung des Buchdrucks in Mähren vom Jahre 1486—1621. Brünn 1879.

A brünni nyomda Mátyás életében és Filipecz olmützi püspökségének idején sohasem nevezte meg nyomdászait. A kolofonok hallgatnak róluk, mert nem ők a nyomda tulajdonosai, hanem Filipecz. 14 éven át, mindig ugyanazzal a nagy gótikus betűtípussal, 9 könyv jelent meg Brünnben, de csak egyetlen egyszer, 1491-ben, amikor a püspöki székben éppen interregnum állt be, közli a Theobaldus Feger budai könyvkereskedő költségén kiadott esztergomi misekönyv negyedik kiadásának kolofonja, hogy Conradus Stahel és Mathias Preinlein „impressores veneti" nyomtatták. Preinlein a 80-as években Velencében Ratdolt segédje volt.

Illustrissimoꝝ hungarie regũ chronica In inclita terre Morauie ciuitate Brunési lucu bratissime impressa finit felicius. Anno salutis. M. CCCC. lxxxviij. die. xx. Martij.

Thuróczy brünni kiadásának kolofonja

Tizenhét hónappal a nyomda első kiadványa, az olmützi szerkönyv *(Agenda)* után, 1488. március 20-án, megjelent Thuróczy János budai kancelláriai hivatalnok fametszetekkel gazdagon díszített *Chronica Hungarorum*-a (H 15 517). Rengeteg magyar személy- és helyneve szokatlan alakzat külföldi fülnek és szemnek, de szedésük — idegenszerű torzítások nélkül — kifogástalanul megfelel az akkori magyar helyesírásnak. Szedőinek és korrektorának magyaroknak kellett lenniök. Ez ismét Andreas de Corona és Martinus Burciensis de Szeidino jelenléte mellett szól. Stahel talán egyike a nyomtatóknak. Dicsekvő természetű ember létére nem mulasztotta volna el magát egy ilyen fényes díszkiadás nyomdászaként megnevezni, ha joga lett volna rá. Az 1491-es Missale Strigoniesse (H 11 431) kolofonjában „vir ingeniosus"-nak és „magnarum industriarum"-nak, lángeszű és nagy teljesítményekre képes férfiúnak mondja magát.

Thuróczy a krónikájában megemlíti Bécsújhely 1487. augusztus 17-én történt elfoglalását. Kézirata tehát nem kerülhetett korábban sajtó alá, viszont a terjedelmes mű 7 hónappal később már piacra került, hozzá még 41 fametszetes illusztrációval. Az ősnyomdák gyorsan dolgoztak.

A kézirat kinyomatását magának Filipecznek kellett elrendelnie. A nyomtatvány ugyanis függelékként Rogerius *Carmen miserabile*-jét közli, melyet Thuróczy nem ismert, mert sem előszavában nem említi, sem a tatárjárás leírásában nem követte, viszont tudjuk, hogy egyetlen — cím szerint ismert, de fenn nem maradt — kézirata a 15. században a váradi káptalan birtokában volt.* Filipecz mint budai kancellár ismerte meg Thuróczyt meg munkáját,

* Bunyitay Vince : A váradi püspökség története. Nagyvárad 1898, I. köt. 317. l.

mint váradi püspök Rogeriusét s ugyanakkor mint olmützi püspök rendelkezett a brünni nyomda fölött.

A Hess-féle *Chronica Hungarorum* tárgyalásakor már említettem, hogy Thuróczynak ugyanaz a kézirat, a budai minorita krónika volt a főforrása. A régibb történelem elmondásában 14 lapon át betűhűen megegyezik a Hess-féle krónikával, sőt úgy tűnik, mintha e részben plagizálná azt. Az utolsó száz év története azonban Thuróczy eredeti alkotása.

A brünni kiadás valamennyi illusztrációját ugyanaz a művész rajzolta s talán metszette is. Művelt magyar volt, aki a szerzővel munka közben szoros kapcsolatot tartott. A kötet első képe, mely a hét vezért és a mögöttük sorakozó népüket mutatja be, történelmi tudást, szakszerűséget árul el, amennyiben a lobogók közt az Árpádház sávos zászlaját is ábrázolja. Erről a 15. században laikus nem tudhatott.

1488-ban a krónikákat már nem antiquával, hanem rotundával volt szokás nyomatni. A Thuróczyt azonban Brünnben az efféle könyvekhez nem használt missale-típusokkal szedték. A liturgiák kiadása céljából létesített nyomdának nem volt más betűfaja s úgy látszik Filipecz rendelkezése folytán ideje sem volt más készlet kifaragására és megöntésére. Mert máskülönben, ha Andreas Corvus valóban Brünnben tartózkodott, módjában állt volna. A missale-típusnak is ő lehetett a mestere. 1496-ban és 1498-ban ismét Velencében találkozunk vele: az Archivio Veneto 1882. és 1887. évi folyamaiban közölt oklevelek tanúként szerepeltetik s „Andreas olim Sigismundi Corui inxisor literarum stampe" (néhai Holló Zsigmond fia András, betűmetsző)-nek nevezik.

Thuróczy brünni kiadásából a 7 vezért ábrázoló fametszet

A brünni Thuróczy-krónika képe a tatárok bejöveteléről

1498-ban Stahel is újra Velencében van, hol január 21-én privilégiumot szerez missale-típusok használatára. Ezeket is régi társa, Andreas Corvus metszhette, — az oklevelek őt s nem Stahelt nevezik „inxisor literarum"-nak.

Preinlein, ki Stahellel együtt 1491-ben Brünnben az esztergomi misekönyv 4. kiadását nyomatta, Morvaországban maradt s 1499-ben meg 1500-ban Olmützben működik.

Martinus Burciensis de Szeidinoról nincs további adatunk.

Velencében 1477- és 1478-ban az említetteken kívül még egy magyar nyomdászról tudunk. Nevét a kolofonok többnyire *Petrus de Bartua*-nak írták. Társa volt Franciscus Renner de Hailbrunnak, aki mindaddig, amíg önállóan dolgozott, kevés sikerrel dicsekedhetett. 1471 óta azzal próbálkozott, hogy teológiai és skolasztikus műveket antiquával nyomasson. Ezzel ellentmondott a közízlésnek s a könyvei nemigen keltek. 1473-ban szövetkezett a gazdag Nicolaus de Francofordia vállalkozóval, kinek segítségével egy nagyobb és egy kisebb gót típusra tett szert. Nicolaus de Francofordia az üzletben csak mint pénzadó vett részt s 1477-ben visszavonult. Helyébe mint socius Petrus de Bartua lépett. Ettől kezdve a vállalat fellendült. A kisnyolcadrét alakú breviáriumok lettek a cég különlegességei s ezek kényelmes kezelhetőségük meg tetszetős apró betűik miatt a papok körében közkedveltségnek örvendtek.

Petrus de Bartua feltehetőleg betűszedő volt, aki eleinte gyakorlati tanácsokat adott Rennernek, majd programja megvalósítására szövetkezett vele. Új betűtípust alakított, mely stílusában, noha lényegesen kicsinyítve, emlékeztetett a rejtelmes 1477. évi Confessionale M 16-jára. Ez az apró típus remekül illett a kisalakú breviáriumokhoz, melyeket a pap reverendája zsebébe süllyeszthetett s bárhol, bármikor az előírt napi imák lemormolására elővehetett.

Az új típus 1477-ben, még a költségeket viselő Nicolaus de Francofordiával való szövetség idejében tűnt fel, majd 6 más könyvben jelentkezik (köztük három — Ausmo, Thomas de Aquino és Mammotrectus — nem breviárium) s ezek cégjelzése Franciscus Renner és Petrus de Bartua.

Explicíunt expositiões ⁊ correc-
tiones vocabulorũ libri qui ap-
pellat̃ Mamotrectus tã biblie q̃
aliorũ plurimoꝝ libroꝝ. Imp̃sse
Venetijs p Franciscum de Hail-
brun ⁊ Petrũ de Bartua socios

M.CCCC.LXXVIII.
Laus deo

Petrus de Bártfa kolofonja

1479-től kezdve Renner társ nélkül s ismét más, új típussal nyomtat tovább. Petrus de Bartua úgy látszik elhagyta Velencét s a breviáriumtípust mint jogos tulajdonát magával vitte.

Sokáig senki sem gyanított benne magyart. Mint ilyent Vigyázó Sándor fedezte őt fel, amikor a Breviarium Romanum 1477. évi — addig ismeretlen — kiadása került birtokába s ennek zárósoraiban a „Petrus de Bar*tf*a" nevet pillantotta meg. Vigyázó gyűjtötte a magyar származású ősnyomdászok termékeit s noha nem írt róluk, az antiquáriusok tanultak a rendeléseiből. Tőle tudta meg a frankfurti Baer & Co cég s e cég 1910. évi 585. számú katalógusából a tudomány, hogy Petrus de Bartua magyar. A Bártfa névben az *f* olasz fülnek rosszul hangzott, az *f* helyett *v*-t ejtettek s ezt a *v*-t akkor jelölő *u*-betűvel írták. Láttuk már, hogy Olaszországban az idegen származási hely neve gyakran a felismerhetetlenségig eltorzult.

Magyarországon két Bártfa volt: az egyik a Szepességben, a másik Moson megyében, Győr és Sopron közt. Utóbbitól vette nevét a ma is ismert Bártfai család, melynek egyik tagja a múlt évtizedekben mint történetíró és nemzeti múzeumi osztályigazgató működött. Középkori oklevelekben mindkét hely nevét Bartpha, Bardpha, Bartfa és Barthfa alakban találjuk. Ha Petrus magát „de Bartfa"-nak írta, magyarságához nem fér kétség. Nem jelent semmit, hogy más kolofonokban olasz szedő Bartua-t szedett. Magától értetődő volt, hogy a neveket mindenki úgy írta, ahogy kiejtette. Ezen akkor a név viselője sem ütközött meg. De ha Petrus, mint valószínűleg a római breviáriumban, maga szedte a kolofont, keze az otthon megszokott alakra ösztönszerűen rájárt.

Gulyás Pál nem véli lehetetlennek, hogy az 1478 után Velencében többé nem szereplő Petrus de Bartua azonos az 1482 óta Lyonban nyomtató Petrus Ungarusszal. Feltevését gyengíti az a tény, hogy Petrus a leggyakoribb keresztnevek egyike.

A velencei meg a lyoni magyar Petrus azonossága mellett mégis hozhatunk fel érvet, ti. azt, hogy *Petrus Ungarus* híres „gyémánttípusa" Petrus de Bártfa apró breviáriumtípusának kicsinyített mása. Nemcsak stílusban, hanem részletekben is. Tessék csak összehasonlítani az itt hasonmásban közölt kolofonjaik betűit : a nagy E, A, I-t, a kisbetűk összképét, az évszámokat. Petrus de Bártfa kissé cifrázott, pl. pontot rakott a nagy-M űrjébe, Petrus Ungarus típusainak kicsinysége miatt ezt elhagyta, de e lényegtelen vonásoktól eltekintve az az érzésünk, hogy a gyémánttípust ugyanaz a művész metszette, aki a breviáriumtípust alkotta.

Petrus Ungarus működését Lyonban és Toulouse-ban 23 éven át kísérhetjük figyelemmel, 1482-től 1510-ig. Névváltozatai : Petrus Ungarus, Pierre de Hongrie, Pierre Ongre Allemant, Petrus Vngre, Petrus de Hungaria. Rendesen a „magister" címet is a neve elé biggyesztette, mint az egyetemi végzettségűek ma a doktori címet.

Toulouse-i oklevelek tanúsága szerint nemcsak nyomdász, hanem betűmetsző is volt, aki más nyomdászoknak típusokat szállított és matricákat javított. A francia és német ősnyomdászat szakértői (Claudin és Haebler) ebből azt következtették, hogy dél-franciaországi pályáját Toulouse-ban mint Martinus Huss betűöntője kezdte. Utóbbinak 1478 előtt Toulouse-ban két keltezetlen nyomtatványa jelent meg s 1478 után — Mlle Pellechet szerint — áttelepedett Lyonba, hol 3 vagy 4 évvel később meghalt. Azzal a tipográfiai felszerelésével, mellyel 1481 végéig Lyonban nyomtatott, ugyanott 1482-ben Mathias Huss dolgozik, aki tehát Martinus nyomdáját örökölte. Első nyomtatványát még társ nélkül adta ki, de a következő kolofonjában sociusként Petrus Ungarust nevezi meg.

Claudinnek feltűnt, hogy a két württenbergi származású mester, Martinus és Mathias Huss „de Botwar" Lyonban, Leonardus Hutz Valenciában és Salamancában, Johannes és Paulus Hurus Zaragozában nyomtatványaikat augsburgi fametszetekkel illusztrálták. Egymástól könnyebben kaphatták őket, mint a távoli Augsburgból. S azt állítja, hogy rokonok : neveik ugyanannak a családi névnek változatai s franciaországi meg spanyolországi viselőik ugyanannak a német nyomdászcsaládnak a tagjai.

Bennünket viszont Claudin feltevése arra a kérdésre csábít, nem volt-e a budai ősnyomdász, Hess András is tagja a botwari családnak, mondjuk testvére Martinusnak, nagybátyja Mathiasnak ? Nyelvészeti meggondolások nem szólhatnak ellene. A magánhangzók ejtése nem volt világos. Az *e* jelölhetett nyílt, rövid, hosszú, zárt, világos vagy sötétebb színű hangot, jelenthetett *ö*-t vagy *ü*-t, mely az akkori alphabetumban hiányzott. Az *e* és *u* gyakran váltakozott (pl. Coberger — Koberger = Koburger). Történelmi érvek inkább támogathatnák a sejtelmet. Érthető, ha Hess a magyarországi feszült politikai légkörben, a cseh husziták elleni háború hangulatai közt, a nevét Budán nem *u*-val írta. Még kísértett Huss János kivégzésének emléke. S a nyomdászat-

történész is kérdezheti, nem a Hess—Huss rokonság-e a végső oka annak, hogy Petrus Ungarus, az M 16 típus továbbfejlesztője, a toulouse-i, illetőleg lyoni Huss családdal került kapcsolatba ?

Csupa kérdőjel, melyet nem tudunk kiegyenesíteni felkiáltójellé.

Petrus Ungarus 1482-ben, miként Mathias Huss, önállóan nyomtatott Lyonban. Jellegzetes apró (de még nem legkisebb) gót típusával három — részben humanista-nyelvészi, részben filozófiai — kiadványa jelent meg (Guarinus : *Ars diphtongandi.* C 2817, — Reuchlin : *Vocabularius breviloquus.* C 6289, — és Bartholomaeus de Glanvilla : *De proprietatibus rerum.* GW 3406). A következő évben Mathias Huss-szal együtt megjelenteti Jacobus a Voragine *Legenda aurea*-jának számos fametszettel díszített francia nyelvű kiadását (C 6481). De mindjárt utána ugyane *Legenda aurea* 1484. január 20-ról keltezett latin kiadása (C 6431) nyomdászául egyedül magister Petrus Ungarust nevezi meg. Újra önálló-e ? A fametszetek ugyanazok mint a francia kiadásban. Nem voltak-e dúcaik Petrus és Mathias közös tulajdonai? Haebler és Claudin feltevése, hogy Mathias Huss ideiglenes könyvkereskedői útra távozott. Tulajdonjogai fennálltak, de nem intézkedett, nem folyt be a kiadások elhatározásába s ezért cégjelzése is szünetelt.

Claudin Petrus Ungarus nyomtatványának mondja Augustinus de Ancona 1484 első felében megjelent *Summa de ecclesiastica potestate*-ját is. E kiadás elhallgatja a nyomdász nevét. De ugyane szerző ugyanazon gót típussal nyomtatott másik műve — *De laudibus virginis Marie* (GW 3049) — megnevezi : Magister Sixtus Glockengiesser de Nördlingen! S itt újra azt kell kérdeznünk : valóban? Glockengiessert 1485-től 1499-ig a lyoni oklevelek mindig csak mint vendéglőst emlegetik. Más nyomtatványa nem ismeretes. S mire Augustinus de Ancona e kiadása napvilágot látott, Petrus Ungarus már nem volt Lyonban. Elég hosszú időre, 8 évre hagyta el a várost s most ő utazgatott mint könyvügynök. Rejtélyeket feltevésekkel próbálunk megmagyarázni. Útja előkészítésére és biztosítására kölcsönt vett fel Glockengiessertől s a nyomdáját, személyzetével együtt zálogként hitelezőjére hagyta, aki a neki visszajáró összeg beszerzésére megkapta tőle az előzőleg megkezdett Ancona-kiadás tulajdonjogát.

Petrus távozása után visszaérkezett Mathias Huss s Glockengiessertől újra átvette a nyomdát. Ezúttal más társsal dolgozott : Johannes Scabeler alias Vatinsne (= Wattinschnee) de Botwar nevű földijével. A társasviszony nem annak a jele, mintha Huss bizonytalannak érezte volna magát a mesterségben, hanem annak, hogy a nyomdászaton kívül más üzleti tevékenységgel, könyvkereskedelemmel is foglalkozott s a két üzem vezetésére egyetlen vezető nem volt elég. Nagyobb arányú vállalkozásnak, szövetkezetfélének kellett lennie. A 15. századnak talán valamennyi nyomdásza foglalkozott könyvkereskedelemmel, azaz a saját termékei árusításával, de csak abban az esetben alakított részvényvállalatot, ha idegen kiadványokat is terjesztett (miként

például a velencei Jenson—Colonia társaság) s az arányok meghaladták egyetlen vezető erejét.

Huss kapcsolata Petrus Ungarusszal nem szakadt meg. Amikor utóbbi visszatér, ismét átveszi a nyomdát s most Huss vonul át a másik pályára. A lyoni adóívek 1495-től 1499-ig „marchand allemand"-nak, német kereskedőnek nevezik. Petrus és ő a közös vállalat két munkakörében fel-felváltották egymást. Persze ez is csak feltevés, mellyel az adatok közti űröket próbáljuk áthidalni. A típusaik nem közösek. Más típusokkal nyomtat Mathias Huss s másokkal — jobbakkal, frissebbekkel — Petrus Ungarus. Viszont az egyik használ olyan fadúcokat, melyek a másiknál is előfordulnak.

1491-ben Petrus Toulouse-ban él, ahol május 26-án mint tanú szerepel Henricus Mayer nyomdász és annak segéde, Johannes Philippi de Creizenach bérvitájában. A közjegyzői okirat Petrus magyar voltát is megemlíti : „patrie Ongarie."

Egy másik, 1492. február 1-én kelt okmány toulouse-i könyvkereskedőnek mondja — „mercator librorum Tholosae" —, noha éppen nem könyvüzletről, hanem betűöntői munkálatokról van szó. Mayer elismeri benne, hogy Petrus Ungarusnak 34 toursi fonttal tartozik nyomdája betűkészletének javításáért : „ad causam reparationis litterarum eorum officii impressurae." Az „eorum" szó nem egészen világos. Lehet, hogy Petrus érdekelve volt Mayer valamelyik kiadványában, de a nyomda és felszerelése nem az ő, hanem Mayer kizárólagos tulajdona volt.

1492-ben Petrus rövid időre visszatér Lyonba, hol az égerfák sikátorában, a Ruelle de l'eaulne-ban Colin-nél lakott. Az adólajstrom a vagyonát 120 toursi fontra becsüli. Adóját azonban már a következő évben, 1493-ban, nem hajthatták be rajta, mert „recessit in patria sua" — Magyarországba utazott.

1496 nyarától kezdve ismét Lyonban nyomtat. Többféle típusa van, szereti a könyveit csinos iniciálékkal és fametszetekkel díszíteni s bibliofil hajlamait azzal is tanúsítja, hogy mestere a kétszínű nyomásnak. Egyre kisebb könyvalakra s az alakhoz illően egyre apróbb típusokra tér át. A *Codex Justinianus*-t, melyet előtte ívrétben szoktak nyomtatni, 1496-ban negyedrétben adja ki (C 3400) ; s 1497-ben Justinianus *Institutiones*-eit (H 9537) már nyolcadrétben. (Kolofonja „honorabilis vir magister Petrus Ungarus totius artis impressoriae peritissimus"-nak, nagytekintetű magister Petrus Ungarusnak, a nyomdászat minden ága kiváló mesterének nevezi.) 1498-ban megjelenik legszebb remekműve, a *Breviarium Lugdunense* (Claudin III. 341.) miniatűrkiadásban, a gyémánttípussal. „E kiadás — mondja

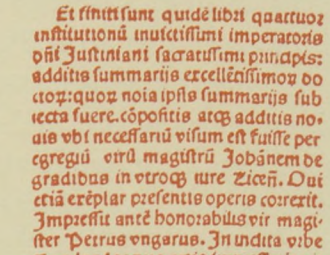
Et finiti sunt quidē libri quattuor
institutionū inuictissimi imperatoris
dñi Justiniani sacratissimi principis:
additis summarijs excellētissimorū do
ctorū: quorū noia ipsis summarijs sub
iecta fuere. cōpositis atq; additis no-
uis vbi necessariū visum est fuisse per
egregiū virū magistrū Johānem de
gradibus in vtroq; iure Ticeñ. Qui
etiā exēplar presentis operis correxit.
Impressit antē honorabilis vir magi-
ster Petrus vngarus. In indita vrbe
Lugdunē. totius artis impressorie vir
peritissim⁹. Anno dñi. M.cccc.xcvij.
Mense nouembris. die vero. xxi.

Petrus Ungarus öndicsérő kolofonjának gyémánttípusa

Jnſuper cum omnibus requiſi
tis numero certo foliorū anno-
tatis. Prefationib⁹ etiam vſui
iam dicte eccleſie propriſs adie-
ctis: atq; cum concordātiſs quo
rundā euangeliorū: que in ante-
actis miſſalib⁹ nunq̄ cōperium
tur: integraliter impreſſum per
magiſtrū Petrum vngarū im-
preſſorie artis bene peritum fe-
liciter abſolutū. Anno incarna-
tionis dñi. M.cccc.Die.xvj.mē
ſis aprilis. Regnāte chriſtianiſſi
mo rege nro Ludouico. Anno
regni ſui ſecūdo.

Petrus Ungarus 1500-ban nyomtatott lyoni Missaléjának kolofonja

Haebler — különösen arról nevezetes, hogy a milliméternyi pontosságot igénylő nyomtatványban a piros-fekete nyomást kifogástalanul, tisztán és élesen tudta keresztülvinni, sőt finom fa- és fémmetszetekkel is illusztrálni."

A gyémánttípus az utolsó állomása az M 16-nak, mely eleinte, Mathias Moravusnál és az 1477. évi Confessionalében szinte otrombán nagy gótbetű, majd Velencében Andreas Corvusnál és utána Petrus de Bártfánál rotundává szelídülten egyre apróbb lesz s végül mint Petrus Ungarus különlegessége bájolja el az inyenckedést kedvelő olvasót.

Petrus de Bártfa és Petrus Ungarus betűmetsző művészete nem törekedett arra, hogy öncélú típusokat teremtsen. A betű hozzáidomult könyveik alakjához, alakjuk pedig a könyv tartalmának megfelelő kényelmes használat követelményeihez. E felfogásukkal előfutárai Aldus Manutiusnak a modern könyvalak felé törekvő útjában.

Petrus Ungarus a lyoni egyházmegyében a legjobb megrendelőt biztosította magának s a breviárium után a *Missale Lugdunense*-t is kinyomtatta (C 4516) ; kolofonjának kelte 1500. április 16. Ismét új típusokat, két missale- és egy kánontípust metszett hozzá, s számos fametszettel meg díszes iniciáléval is szépítette. A dúcokat Joh. Numeister és Michelet Topié műhelyétől vette át. Utóbbi a *Missale Ucetiense* 1495. évi kiadásában használta őket.

Petrus minde sikerek ellenére anyagi nehézségekkel küzködött. 1500-ban, a lyoni misekönyv megjelenésének évében nem tudta az adóját fizetni, noha ez csak két toursi font lett volna. Július 15-én elengedték adóját, „a cause qu'il est pauvre et qu'il a servy et sert la chose publique de tout le royaume, touchant son art de faire et composer les lettres d'imprimerie" (— mert szegény és mert a közügyet betűmetsző művészetével az egész királyság területén szolgálta és szolgálja).

A lyoni nyomdászat ugyanazon okból, mely miatt a 70-es években a római, válságba jutott. Túl sok volt a városban a nyomdász s itt nem élvezték mint másutt, az adómentesség kiváltságát. Elszegényedésükben azonban a városi tanács megszánta őket. Martinus Huss egykori társa, Siber adóját elengedték s 1504-ben Mathias Hussét is. Csak Wattinschnee ellen rendelték el a végrehajtást.

Petrus Ungarust szegénységében is megtisztelték. 1498-ban a városi karhatalomban zászlósi tisztséget viselt.

Petrus Ungarus
lyoni Missaléjának
kánonképe

T-iniciále
Petrus Ungarus
lyoni Missaléjából

1510-ben a lyoni Rue Mercière-ben lakott. Ismét társsal dolgozott, kivel utolsó ismert nyomtatványát adta ki, a klasszikus szatíraíró Persiust humanista magyarázatokkal: „*Publii Auli Persii familiaris explanatio cum Johannis Britannici eruditissima interpretatione.* Emendatur Lugduni a Petre Vngre et Anthonio Doulcet." A Vigyázó-könyvtárral egy példánya a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került.

Petrus Ungarust Toulouse-ban ismételten összeköttetésben láttuk Henricus Mayerrel, aki 1488 óta több latin, francia meg spanyol könyvet nyomtatott. A Macary által a *Bulletin historique et philologique du Comité des Travaux Historique*-ben 1898-ban közzétett okiratok szerint adósságokkal küzködött, segédei bérét nem tudta megfizetni s ezeknek még az örökösei is perlik; — végül az adósok börtönébe csukták.

Ez oklevelek Mayer toulouse-i munkatársai között bizonyos *Hugo Meram de Ungariát* említenek. Mayer 1494. január 25-én Bartholomaeus de Glanvilla *De proprietatibus rerum* spanyol kiadásához (GW 3424) egy barcelonai és egy savoyai származású szedőt, Ambrosius Brokserer korrektort és a meglevők mellé még egy nyomtatót, Hugo Meramot szerződtette. Az utóbbit csak 3 hónapra, míg a többit ötre. A spanyol szedő havi 4, a savoyai meg a korrektor havi 5—5, Hugo Meram havi 3 toursi font bért kapott. A szedők és a korrektor napi 2 szedésformát, a nyomtató napi egy ívet tartozott elintézni. A kötet 1494. szeptember 18-án megjelent, de november 10-én a papírszállító 400 rizsma hátrálékos ára fejében 700 példányát lefoglaltatta.

Egyebet Meramról nem tudunk. Talán Petrus Ungarusnak köszönhette alkalmaztatását.

Haebler *Tipografia iberica*-jából (69—70. l.) és egyik cikkéből (*Zentralblatt für Bibliothekswesen.* 1924, 97. l.) értesültünk arról, hogy 1493-ban és 1494-ben a spanyolországi Valenciában is működött vándorló magyar betűöntő: *Gabriel Brunch Hungarus.*

M. Albert dr. juris, a spanyol Inquisitiótól, mint annak egyik ügyésze, megbízást nyert, hogy ezer példányban kiadja az eretnek tévtanok elleni eljárás perrendtartásának kézikönyvét, a *Repertorium haereticae pravitatis*-t. 1493 novemberében megvásárolta egy éppen akkor feloszló nyomda felszerelését s elkopott betűkészlete megújítására ugyane hó 28-án szerződtette Gabriel Brunch Hungarust, hogy 3 hónapon belül 14 spanyol font ellenében az éppen megvásárolt Palmart-féle nyomda 98 matricájából s a rendelkezésére bocsátandó fémből annyi betűpéldányt öntsön, amennyi 5—5 szedésforma egyszerre való kinyomtatásához elég. Broncs Gábor megfelelt feladatának s a 302 levél terjedelmű, ívrét nagyságú Repertorium a következő év szeptember 16-ra meg is jelent (H 13 875).

Abban a helyzetben vagyunk, hogy Broncs munkáját ellenőrizhetjük. A Repertorium típusa valóban Lambert Palmart szövegtípusának felel meg, de

az újraöntés következtében mégsem azonosítható vele. Frissebb és élesebb annál. Broncs alaposan megtisztította, megjusztálta a matricákat.

A típus utóbb a Repertorium két önállósuló szedője, Petrus Trincher és Lope de la Roca Alemanus (!) birtokába ment át, kik tovább nyomtattak vele.

Irodalom. Kemény József gr.: Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472—1494. (Új Magyar Múzeum 1857, — és Kemény J. gr.: Történelmi és irodalmi kalászatok. Pest 1861.) — A. Claudin: Histoire de l'imprimerie en France au XV. et XVI. siècle. Paris III. köt. 1904. — K. Haebler: Die deutschen Buchdrucker des 15. Jahrhunderts im Auslande. München 1924. — Ungarische Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. Mainz 1931. (Különlenyomat a Gutenberg-Jahrbuch 1931. évfolyamából.)

Szerepük. Említettem, hogy 1479-ben a budai nyomda már nem létezhetett, mert a hazai egyházmegyék szerkönyveinek kinyomtatását Mátyás király ebben az évben rendelte el, de valamennyi külföldön jelent meg. Pedig a szállítási költségek e megrendeléseket jelentősen megdrágították.

A budai nyomda szerepét könyvkereskedő-kiadók vették át. Ők szervezték meg a liturgiák kiadásával, a legnevesebb külföldi nyomdászok szerződtetésével, e könyveknek fametszetekkel való pazar kiállításával és a szállítással járó sokféle teendőt, levelezést és ide-odautazást. Összeköttetéseiket megkönnyítette, hogy egyúttal ügynökei voltak ama hatalmas könyvterjesztő vállalatoknak, melyek egyes nagy-nyomdák kezdeményezésére a hetvenes évek végétől kezdve az európai könyvpiacot uralták. Ilyenek a velencei Jenson-Colonia-Manthen-Ugelheimer társaság, mely Mátyás királyunk számára is szállított nyomtatott könyveket, továbbá Ratdolt velencei, majd augsburgi üzeme, főleg pedig Kobergeré Nürnbergben, aki 100 munkásával és 24 sajtójával nemcsak valamennyi nyomdát, hanem minden művelt európai országban levő kereskedelmi fiókjával valamennyi könyvterjesztő vállalatot is túlszárnyalta. Budán is megjelentek ezeknek a nagyvállalatoknak megbízottai, Cassis, Feger, Rüm és későbbi társaik, kiket a különféle hazai szerkönyvek kiadóiként ismerünk. E budai ügyvezetők nem korlátozták a tevékenységüket egyetlen megbízóra. Velencével, Augsburggal, Nürnberggel és számos más nyomdakörrel tartottak fenn összeköttetést.

A liturgiák kéziratait és kottamellékleteit egyházi személyek adták át nekik, közölve velük a képanyagra vonatkozó utasításaikat is. Mind a szöveg elrendezése, mind az illusztrációk tekintetében a középkor egyházi kódexeinek kiállítása volt a minta.

Az átadó és szerkesztő főtisztelendőség itt-ott előszót írt a műhöz, vagy pedig a kolofon nevezi meg a nyomtatott szöveg ellenőrzőjét. Az 1484-ben megjelent esztergomi breviáriumhoz Mihály milkói címzetes püspök, esztergomi vikárius írt bevezetést, melyben elmondja, hogy a Mátyás királytól kapott parancs értelmében *több* breviáriumot adott át Regensburgi János könyvkereskedőnek kinyomtatás céljából. Ugyanez évben megjelent a zágrábi egyházmegye breviáriuma is, melynek nyomdai ellenőrzését a kolofon tanúsága

szerint Blasius de Kémleck, egyházjogi doktor, archidiakonus, zágrábi kanonok végezte.

A tudomány mintegy másfél század óta foglalkozik a budai könyvkereskedő-kiadókkal. Elsőnek Horvát István a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamában közölt róluk cikket, álnevének (Boldogréti Vig László) kezdőbetűi (B. V. L.) mögé rejtőzve. Négy évtizeddel később, az *Új Magyar Múzeum* 1857. évfolyamában, két évvel a szerző halála után, megjelent gr. Kemény József utolsó munkája, melyet 1861-ben, Kemény egyéb dolgozataival Toldy Ferenc kötetben is kiadott. Azóta Kemény alapforrása lett könyvtörténetünk e fejezetének. Több olyan kiadás és fontos kéziratos bejegyzésekkel ellátott példány emlékét őrizte meg, mely az 1849. évi betörés és gyujtogatás következtében a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárában elégett. Kemény mindig megnevezte az általa leírt példány lelőhelyét, sőt raktári jelzetét is. A könyvek sorsára jellemző, hogy épp azok a kiadások, melyekre ő most az egyetlen forrás, eltűntek. Egyéb, megmaradt művekről készült leírásainak megvizsgálásával Borsa Gedeon a *Magyar Könyvszemle* 1955. évfolyamában igazolta Kemény szavahihetőségét és lelkiismeretes pontosságát.

Kemény adta a kiindulópontot Szabó Károly tárgyunkra vonatkozó gyűjtésének is. A *Régi Magyar Könyvtár* bibliográfiánk leggazdagabb tárháza.

Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum volt főigazgatója, új szempontból mutatta be a régi budai könyvkiadókat. Ízlésükre figyelmeztetett, arra, hogy kiadványaik mily gyönyörűek, kiadójelvényeik milyen művésziek s hogy könyveik a magyar művelődéstörténet formailag legszebb emlékei közé tartoznak.

Ballagi Aladár öreg korában a budai kiadók történeti adatait szedte össze. *Buda és Pest a világirodalomban* c. műve címleírásaihoz csatolt bő jegyzetei felsorolják mindazt, amit eddig sikerült róluk megtudni.

Bibliográfusaink egyik csoportját leginkább a régi liturgiák érdekelték. Knauz Nándor a múlt század hetvenes, Dankó József a kilencvenes és Hubay Ilona az 1930-as években foglalkozott velük. Hubay kritikus szellem, aki helyreigazította elődei több tévedését s aprólékosságokba menő elemző leírásaival feltárt változatokat és eléggé még nem méltányolt nyomdászati sajátságokat. A könyve szép, — de talán túlszép. Hasonmásain nem látszik egyetlen folt, egyetlen jele az eltelt századok használatának, képei makulátlanságukban szinte valószínűtlenek. A szövege azonban megbízható.

Ma Borsa Gedeon keres eddig figyelemre nem méltatott összefüggéseket a kiadók egymás közti viszonyaiban. Mint különlegességükre rámutatott kiadói kötéseikre.

Kik voltak a budai kiadók? A rájuk vonatkozó részleteket e fejezet második felében közlöm, előzőleg azonban hadd adjak róluk egy kis statisztikai tájékoztatást. A statisztika számadataiban nem szabad hinnünk; — mindig a nyomaveszett könyvek tömegére kell gondolnunk, meg arra, hogy a meglevők

nagyrészét is pusztán a véletlen szerencsének köszönhetjük. Statisztikánk elkerülhetetlen hibája, hogy csak a bibliográfiákban leírt címleírásokon, fennmaradt példányokon és fennmaradt történeti adatokon alapszik. De hiányosságai ellenére is képet adhatunk vele az 1480 és 1526 közt folyt budai könyvkiadó tevékenységről.

A kiadó neve	Működésének határidői	Hány könyvet adott ki?			
		liturgia	tankönyv	egyéb	összesen
J. Cassis	1480	1	—	—	1
Th. Feger	1484—1498	4	—	1	5
G. Rüm	1490—1493	1	1	—	2
J. Paep	1497—1511	17	4	1	22
J. Hertzog	1500	1	—	—	1
Orb. Kaym	1503—1520	14	8	—	22
M. Milchner	1510—1519	2	1	1	4
St. de Wardia	1511	—	—	1	1
St. Heckel	1512—1514	3	1	—	4
Jac. Schaller	1512—1515	4	—	1	5
A. Murarius	1513	—	1	—	1
L. de Sessardia	1523	—	1	—	1
M. Prischwitz	1523—1525	4	—	—	4
Összesen	1480—1525	51	17	5	73

Hogy statisztikám hitelét rontsam : Ballagi és Borsa a névsorból kizárta Cassist, mert kolofonjában a librarius kifejezés mellől elhagyta a „budensis" megjelölést s kiről Denis megállapította, hogy bécsi könyvkereskedő volt. (A részleteknél még visszatérek erre.) Viszont a névsorban bennhagyták Fegert, kinek szintén volt Bécsben üzlete, kolofonjaiban azonban „librarius budensis"-nek nevezi magát. Hiányzik a Luther által is megemlített s 1524-ben martírhalált halt Georgius Gryneus, mert a vele együtt megégetett kiadványait nem ismerjük.

A művek száma tekintetében is vannak bizonytalanságok. Csak azokat vettük statisztikánkba, melyeken a felsorolt kiadók megnevezték magukat. Lehetnek olyanok is, melyekben elhallgatták nevüket ; — de ehhez valami történeti adatra lett volna szükségünk. Viszont felvettünk 5 olyan munkát, melynek címét 18. és 19. századi feljegyzések alapján a bibliográfia közli, de példány nem maradt belőlük : elveszett, elpusztult, — noha az is lehetséges, hogy a régi bibliográfus (Wallaszky, Denis, Dankó) tévedett. S végül, zavart okoznak egyes kiadások változatai. Szabó és Hellebrant, továbbá Ballagi külön-külön szám alatt ír le 7 olyan variánst, mely csak a címlapban, kolofonjában és kiadója nevében különbözik párjától, de mint két kiadó közös vállalkozása nem külön, hanem megfelezett kiadást jelent. Hubay Ilona közös szám alatt egyesítette őket. Igaza van, de a statisztikánkban éppen az egyes kiadók tevékenységét kivántuk jellemezni.

Azzal vigasztalódunk, hogy mindezek az eltérések és bizonytalanságok nem változtatnak az összképen. Akár 11, akár 14 kiadó adott ki 45 éven belül 65 vagy 75 munkát, a kiadótevékenység jellemzése nem módosul lényegesen.

Amiként táblázatunk évszámaiból látszik, egyidejűleg több kiadó működött Budán: 1490 és 1493 között Feger és Rüm; 1497 és 1498 között Feger és Paep, s a 16. század második tizedében egyidejűleg 4—5 kiadó szerepelt.

Magyarok, illetőleg hazai származásúak lehettek Stephanus de Wardia, mert monogramjában a keresztnevének betűje nem S, hanem I (István), Stephanus Heckel de Rivulo Dominarum (Nagybányáról), noha német anyanyelvű, mert a vezetéknevére utaló jelvénye a bárd (németül Hacke, melynek kicsinyítőképzős alakja Heckel), Leonardus de Sessardia (Szekszárdról) és legszorgalmasabb kiadónk, Joannes Paep, aki több kolofonjában a nevét Papnak írta s a jelvénye is valamelyik nagynevű pap, pl. a bencésrendi breviáriumban Szent Benedek, esztergomi szerkönyveiben pedig Szent Adalbert képe. Fennmaradt végrendelete azonban német nyelvű.

Feger, Paep és Kaym mutatkozott a legtőkeerősebbnek. Az utóbbi kettő adta ki a jelvényezett könyvek kétharmadát, míg a többi tíz kiadó csak együttvéve a többit. Fegeréi a legdíszesebb, leggazdagabban illusztrált, legdrágább kiadványok, köztük a Thuróczy-krónika, melynek egyes hártyapéldányain a Mátyás királynak szóló ajánló előszót aranyfestékkel nyomatta.

A monarchia korabeli Magyarország bibliográfusai hazai kiadónak tekintették Koppfsteini Müer János zágrábi polgárt is, kinek költségén 1511-ben Velencében P. Liechtenstein nyomdájában egy zágrábi misekönyv jelent meg, melyet a magyar címer, a Patrona Hungariae, Szent István, Szent Imre és Szent László képe díszít. (Változatait leírtą Hubay 16. sz.)

Tény, hogy Mátyás királynak a hazai liturgiák kinyomtatására vonatkozó rendelete egész birodalmára szólt. Nemcsak az esztergomi, hanem a két másik főegyházmegye, a zágrábi és az olmützi szerkönyveit is kinyomtatták. Az olmützi breviáriumot 1484-ben Velencében Andreas Corvus magyar nyomdász társasága, a zágrábit pedig ugyanakkor ugyancsak Velencében Ratdolt nyomdája bocsátotta ki. Az utóbbi költségeit Osvaldus zágrábi püspök fedezte, szövegét pedig a már említett Blasius de Kémleck kanonok revideálta.

A budai kiadók valamennyi kiadványa latin nyelvű s kétharmaduk szerkönyv, — 72 kiadványuk közül 50; legszebb a 22 missale. Breviáriumaik száma 14; a többi (ordinarius, obsequiale seu baptismale, psalterium és Constitutiones Synodales) együtt 14.

A liturgiák a legdrágább nyomtatványok. A piros-fekete nyomás és a piros vonalzású, de fekete fejű kották miatt az oldalakat kétszer kell összerakni, két részben festékezni, két ízben sajtóba helyezni; — a munka és idő kétszeresébe kerülnek. Fametszetes kisebb és nagyobb alakú iniciálékkal, illusztráló fametszetekkel, a misekönyvekben ezenkívül kánonképekkel dízí-

tik őket s nemcsak papírpéldányokban, hanem kitüntetendő nagyurak és gazdag bibliofilek számára hártyapéldányokban is látnak napvilágot. A középkori misekönyv-kódexek hagyományos írását utánzó missale-típusokat kellett hozzájuk önteni. Így volt ez szokás Fust és Schöffer óta. Ettől eltekintve nyomtatott szerkönyvek csak az 1470-es évek közepén váltak divatossá. (Az első teljes misekönyv állítólag csak 1475-ben készült — a milánói ambrosianusok számára (H 11254) —, de hányról nem tudunk?)

Nem valószínű, hogy a budai kiadók egymagukban viselték volna az ily drága kiadványok költségeit. Ez szégyen lett volna a mérhetetlenül gazdag egyházmegyékre és szerzetesrendekre, püspökökre és apátokra. Mindazonáltal a kiadó is fektetett be tőkét. Sok volt az adminisztráció, az útiköltség a nyomdához, Velencébe, Bécsbe, Nürnbergbe stb. Hogy maguk is anyagi érdekeltséget vállaltak, látjuk abból, hogy övék maradtak a dúcok, melyeket alkalmasint más kiadványaikban, más nyomdában is felhasználtak. Időnkint azzal könnyítették terheiket, hogy összetársultak, Paep Kaymmal, Kaym Heckellel, vagy Milchnerrel, sőt egyízben a bécsi Alantse-val. Kiadásaikat s a nekik maradó, azaz a saját nyereségükre árusítható példányokat megosztották egymásközt.

Önállóaknak látszanak a nem liturgikus nyomtatványok megrendelésében. Feger Thuróczy-kiadása Augsburgban néhány héttel a brünni után jelent meg, mindkettő más-más fametszetekkel. A két kiadó közt Feger volt az ügyesebb ; ő Mátyás királynak ajánlotta a kiadványt. Nemcsak hazai, hanem nemzetközi érdeklődést váltott ki vele. Ma a világ minden nagy könyvtárában van belőle példány s látszik, hogy a kiállítása miatt megbecsülték és őrizték.

A tankönyvek is beletartoztak a nemzetközi keretbe — bárhol használhatták volna őket az akkori Európa egyforma s mindenütt latin nyelvű iskoláiban —, mégis azt hiszem, kiadásukkal a magyarországi szükségletet tartották szem előtt. Sorukban az elemi latin tankönyvek vezetnek, de akadnak grammatikák haladottabbak számára is. A közép- és felsőfokú oktatáshoz kívánt teológiai, filozófiai, retorikai és földrajzi könyvek kiadásáról sem feledkeztek meg.

A példányok számáról fogalmunk sincs. A Feger-féle Thuróczy-krónikát kivéve, a mohácsi vész előtti kiadványok általában ritkák, de — mindennapi használatra szánt könyvek lévén — ezen nincs mit csodálkoznunk s nem szabad arra következtetnünk, hogy a példányszámok alacsonyak voltak.

Azoknak, akik azzal érvelnek, hogy a kiadásoknak kis példányszámúaknak kellett lenniök, mert folyton megismételték őket s mert ismeretlen, valamint külföldi kiadók is ugyanazon művek kinyomtatásával versenyeztek a budaiakkal, — pl. 34 éven belül (1484—1518) az esztergomi misekönyvből 21 kiadás jelent meg, a hazai breviáriumokból pedig 19 —, azt felelhetjük, hogy misekönyv minden templomban, breviárium minden papnak, iskolakönyv minden tanulónak és minden tanítónak kellett s hogy évente százával szenteltek

fel új papokat és ezrével léptek a különféle káptalani és szerzetesi iskolákba új tanulók. A minduntalan megismétlődő kiadásokra s a megfelelő számú példányokra szükség volt.

Borsa Gedeon a budai könyvkereskedelem kiterjedt összeköttetéseit földrajzilag szemlélteti. Bécs, Brünn és Krakkó voltak a legközelebbi nyomdaszékhelyek, mégis Velencében és Nürnbergben nyomtattak legtöbbet. S jelentek meg budai kiadványok oly távoli helyeken mint Augsburg, Strassburg, Torinó, Párizs és Lyon. Velence vezetőhelye érthető : az akkori idők nyomdászatának központja volt. Rüm, Paep, Heckel, Schaller és Prischwitz kizárólag Velencében, sőt többször ott is csak egy nyomdával dolgoztatott. Feger kiadványai ellenben Brünnben, Bécsben, Augsburgban és Nürnbergben jelentek meg.

Az 1500 előtti legkeresettebb nyomdászok közül Ratdolt 5, a nürnbergi Stuchs 4 és a velencei Joannes Emericus de Spira 4 budai kiadvánnyal, 1500 után pedig Lucantonio Giunta és Petrus Liechtenstein vezet, mindkettő Velencében s mindegyikük legalább 11—12 kötettel. Giuntát főleg Paep és Kaym, Liechtensteint pedig Kaym, Heckel és Prischwitz részesítette előnyben.

Mind a kiadó, mind a nyomdász szerette a kiadványt jelvénnyel díszíteni, ki a címlapon, ki a könyv végén a kolofon alatt. E jelvények fametszetek, melyek a nyomdász vagy a kiadó nevére való utalásokon kívül valami ábrát mutatnak, pl. körbe zárt vagy körből kiemelkedő egyszerű, kettős vagy hármas keresztet, amilyent gyakran látni az ősnyomtatványkor papírjának vízjegyében is. A jelvény a középkori festők, kőfaragók és ötvösművészek mesterjegyeinek felel meg. A nyomdászatban először Fust és Schöffer alkalmazta, kettőscímerével, az 1457. évi Psalteriumban. A század végéig annyira elterjedt, hogy I. Ferenc francia király célszerűnek látta a használatát szabályozni. A 16. század második felében, amikor a rézmetszet kiszorítja a fametszetet, már egyre ritkábbá válik : a mélynyomású rézmetszet a betűvel való magasnyomtatás technikájától elütvén, nem hat jól.

A jelvény néha nemcsak a monogrammal, hanem ábrájával is jelképezi a nyomdász vagy kiadó nevét. Olaszországban Torresani tornyot, Fontana kutat, nálunk Paep-Pap papot, Heckel pedig bárdot választ ábrául.

Végh Gyula a budai kiadók jelvényeinek a külföldiekkel szemben való legfőbb megkülönböztető vonását abban látja, hogy ábráik gyakran szentképek. Kristeller* 170 velencei nyomdászjelvényt gyűjtött össze, de közülük csak 18 a szentkép, míg a budaiakban 50%. Hol Szűz Máriát, hol Szent Istvánt, Szent Benedeket vagy Szent Adalbertet ábrázolják. Szent István mint védszent jelenik meg *Stephanus* Heckel kiadójelvényében. A szentképeket hajbókolásnak tekinthetjük a budai kiadótevékenység legfőbb támogatója, a papság felé.

* P. Heitz : Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. I—VII. Bd. Strassburg 1892—1908. — Számunkra legfontosabb a II. kötet : Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525. Herausgegeben von Dr. Paul Kristeller.

Egy másik megkülönböztető vonás, hogy a budaiak jelvényeikben egész nevüket is kiírják s ráadásul a „librarius budensis" kifejezéssel alkalmilag a foglalkozásukat és a lakhelyüket is megjelölik. Külföldön ez nem szokás : ott csak monogramjukat szövik be a jelvény kompozíciójába, amit egyébként a mieink is megtesznek.

A budai kiadójelvényeknek eszerint általában 3 eleme van :

a) az ábra,

b) a kiadó teljes nevének és „librarius budensis"-voltának megjelölése,

c) a monogram, mely többnyire körbezártan a dúc közepén vagy alsó szegélyében központi helyet foglal el.

Rüm monogramja teljes neve alatt csak R-betűt mutat. A többiek mind vezeték-, mind keresztnevük kezdőbetűit közlik, pl.

T F = Theobaldus Feger
J—P = Joannes Paep
VK = Urbanus Kaym
J ± S = Jacobus Schaller

De vannak — s ez megint magyar különlegesség —, akik a latin szokással ellentétben első helyen a vezetéknevük s utána második helyen a keresztnevük kezdőbetűjét tüntetik fel :

M ± A = Murarius Antal
H ± S = Heckel Stephanus
W ± I = Wardia *István* (!)

Heckel monogramja néha csak a keresztnevére utaló egyszerű S.

A szakírók azt hiszik, hogy a budai kiadók jelvényeiket és fametszeteiket általában külföldön csináltatták, — szóval a nyomdát bízták meg a dúcok megrendelésével. Ez állhat a misekönyvek díszeire, iniciálékra és kánonképekre, miként Hubay Ilona valószínűsítette. De nem állhat meg általánosságban. Budán is voltak művészek, akik értettek a 15. század eleje óta divatba jött fametszéshez.

Vannak metszetek, melyeket a budai kiadó ismételten és más-más nyomdában használt fel. Dúcai tehát a tulajdonában maradtak. S vannak metszetek jellegzetesen magyar elemekkel, melyek külföldön nem lehettek közismertek. Ilyenek a heraldikai ábrák, az ikonográfiájukban hagyományos arcképek és a kéziratos krónikáink miniatúráiból ismeretes jelenetek. A Thuróczy-krónika csataképeit (pl. azt, melyen László király megszabadítja a kuntól elrabolt leányzót) érdemes összevetni Kálti Márk Képes Krónikája megfelelő képeivel. Mátyás törvénykönyve címlapján a gnómszerű király arcképében felismerjük az augsburgi Thuróczy-kiadás Mátyás királyát. A magyar szentek képei, mind a szerkönyvekben, mind a kiadói jelvényekben hagyományosak. Szent István szakálla, Szent Imre lilioma, Szent László bárdja, a Patrona Hungariae

koronája századoktól örökölt részlet, melyről külföldi művész nem tudhatott ily magától értetődően.

Legalábbis a rajzokat Budáról kellett a kiadónak a nyomdába juttatni.

A budai kiadók főfoglalkozása nem a könyvkiadás, hanem a könyvkereskedelem.

Az adatokhoz tapadók azt mondják, Budán biztonsággal megállapíthatóan csak 1476 óta volt könyvkereskedelem, mert a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnyomtatványát (Inc. 28. Biblia latina, Venetiis 1475, Fr. Renner & Nicolaus de Franckfordia, GW 4216) korabeli latin bejegyzése szerint akkor s ott vásárolta Frater Augustus de Zagrab.

Természetesen már előbb is kereskedtek nyomtatott könyvekkel. Hess András nem azért dolgozott, hogy könyveit ne adja vagy adassa el. A mai magyar könyvtárakban kb. 7000 ősnyomtatványt őriznek s közülük a kéziratos tulajdonos-bejegyzések tanúsága szerint mintegy 2000 még az ősnyomtatvány korban jutott el magyar kolostorokba. A kereskedelmi szállítás magas fokáról tesznek bizonyságot. Nagyobb részük olaszországi nyomtatvány, mely hosszú vándorútjának csak kis részét, Bécstől Budáig, tehette meg a Duna kényelmes vonalán. Korai ősnyomtatvány állományunk leggyakoribb darabja, a Schedel-krónika, a maga korában került hozzánk. Kiadója és nyomdásza, Koberger, 1503-ban Nürnbergből azt írja bázeli kollégájának, Joannes Amerbachnak, hogy a századforduló óta már nem kelnek oly jól a könyvek, mint azelőtt. „Man hat die pfaffen so ganz ausgeleeret mit den büchern, so vil gelcz von jn czogen, dass nit mer daran wollen": a könyvügynökök már annyira kifosztották a papokat, annyi pénzt szedtek el tőlük, hogy már nemigen lehet rájuk számítani.

S hát még amikor a reformáció megkezdődött! Ki érdeklődött azóta ősnyomtatványok iránt ?

A könyvkereskedelmen kívül kiadóink mint szakmájukhoz tartozó mellékfoglalkozást, a könyvkötést és az áruba bocsátott könyvek rubrikálását is művelték. Egy 1506-ból keltezett oklevél Urbanus ligatorról, Orbán budai könyvkötőről szól. Ez csak Kaym lehetett.*

A nagyszebeni káptalani könyvtárnak 3 olyan ősnyomtatványa volt, melyet Budán szereztek be („Conventus Cibinensis procurata a Magistro Michaele de Rupe") s az eladó az egyiket, Thomas de Aquino Summájának velencei kiadását, egyúttal rubrikálta s a fejezetei elé színes iniciálékat festett. „Rubricatum Bude 1492 Michael de Rupe" — olvasható a kolofon alatt.**

* Vö. Hunyady József : A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig. Bp. 1937. (Doktori disszertáció.) Ua. : A Vitéz- és Corvin-kódexek és ősnyomtatványok kötéseinek bibliográfiája 1938-ig. Bp. 1939. Attila nyomda (Könyvtörténeti bibliográfia 1. sz.) — B. Koroknay Éva : Magyar könyvkötészet a mohácsi vészig. (A Könyv V. évf. 8. sz. 1955. aug.)

** Müller J.: Die Inkunabeln der Hermanstädter Capellenbibliothek. (Klny. az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landesgeschichte 1878-as évfolyamából.) Vö. még Csontosi János ismertetését, MKSz 1879, 304. l.

Arra nincs adatunk, hogy ez a főiskolát végzett magister Michael de Rupe (magyarul Kőhalmi Mihály) önálló könyvkereskedő volt-e, vagy az ismert budai kiadó-kereskedők valamelyik ügynöke?

Forduljunk most az általánosságok vázolása után a részletekhez.

1480. november 12-én keltezte Erhardus Ratdolt Velencében az első *Breviarium Strigoniense* (GW 5468) kolofonját, mely — miként a bevezetés is — hangsúlyozza, hogy nyomtatását „őfelsége Mátyás, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. győzhetetlen királya rendelte el a papok sokaságának hasznára." És hozzáfűzi: kiviteleztetett a Ratisponából (Regensburgból) származó Joannes *Cassis* könyvkereskedő költségén.

Knauz Nándor *Kortan*-ában (122—123. l.) azt véli, hogy „ezen Cassis János kétségkívül egy eddig ismeretlen budai könyvárus, mert a neve mellett álló ex Ratispona szavak csak azt jelentik, hogy regensburgi születésű, nem pedig odavaló könyvárus volt, valamint Feger Tibold budai könyvárus is de Kirchem-nek írja magát."

Ballagi (*Buda és Pest a világirodalomban.* 10. sz.) ellentmond Knauznak: „Cassis, kinek életét ismerjük, sohasem volt budai könyvárus." S forrásként hivatkozik Michael Denis *Wiens Buchdruckergeschicht*-jére (Wien 1782, XVIII. l.). Denis azonban csak annyit tud, hogy Cassis „bibliopola wiennensis", bécsi könyvkereskedő — mondjuk: *is* — volt.

Cassis eddig ismertté vált életrajzi adatai alig támasztják alá Ballagi kétkedését. A „Cassis" név humanista latinosított alakzat. Eredeti neve Helm vagy esetleg Eysenhut lehetett. (Helm magyarul sisak, Eysenhut a. m. vaskalap, mindkettő latinul cassis.) Az ingolstadti egyetem anyakönyvébe 1472. szeptember 25-én beiktattak bizonyos Johannes Helm de Ayblinget. Ő volt-e? Aybling Regensburg közelében van, a regensburgiak legközelebbi egyeteme Ingolstadt s 1502-ben a Perger-féle latin nyelvtan új kiadásának előszava Cassist az egyetemi fokozatot jelölő „magister" címmel említi.

Latin alakú neve s mellette a „librarius ex Ratispona" megjelölés éppen a mi Breviarium Strigoniensénkben fordul elő először, 1480-ban. Viszont dr. Ignaz Schwarz az 1480-as polgárlajstromokban nem talált sem Cassist, sem Helmet. Ez ugyan nem zárja ki, hogy előfordult bennük, mert e lajstromok csak töredékesen maradtak fenn, bizonyítékunk azonban akkori bécsi tartózkodására nincsen. A következő évekre már van. Bernardus Perger bécsi egyetemi tanár *Grammatica nova*-ja, melynek első kiadása Velencében jelent meg Leonardus Wild nyomdájában, 1481-ben, s a különféle helyeken nyomtatott 12 változatlan későbbi kiadása, közrebocsátóját „Johannes cassis ciuis vuienensis"-nek, bécsi polgárnak nevezi.

(A bécsi egyetem matrikuláiban 1490 nyári félévére egy ugyancsak Johannes Cassis ex Ratispona nevű egyén iratkozott be; de ez Schwarz dr. véleménye szerint valószínűleg a könyvkiadó fia volt.)

Ballagi álláspontja tehát túlságosan határozott. Cassisnak, amint éppen az esztergomi breviárium bizonyítja, kellett hogy budai üzleti ügyei legyenek.

Ki tekinthető budai könyvkereskedőnek? Az, akinek Budán a könyvkereskedést szolgáló helyisége volt s aki ezzel kapcsolatban a budai közigazgatási és kincstári hivatalok joghatósága alá tartozott. Cassisnak a breviárium példányait valahol el kellett raktároznia; még pedig ott, ahol értékesíthette őket. Bécs nem alkalmas hely az esztergomi breviárium árusítására. Ellenséges terület, hiszen Mátyás éppen hadban állt gazdájával, III. Frigyes császárral. Az eladásra a természetes hely Buda, az esztergomi egyházmegye legnagyobb városa, ahol legtöbb temploma, legtöbb papja s egyházi hivatala volt, s hol az érseknek, mint a király után az ország legmagasabb közjogi méltóságának és zászlósurának szintén volt palotája. Az esztergomi breviárium példányainak viszonylag legnagyobb része itt kelt el, raktárainak is itt kellett lenniök s innen kellett a breviárium terjesztését, számlázását és elszámolását intézni.

Huius breuiarij finis adest feliciter. Anno christi salutiffero. M° cccc° lxxx° die. xix° mēsis Nouembris. Serenissimo principe Mathia. Ungarie. Bohemie. Dalmatie. Croatie ꝛc Rege inuictissimo regnāte ob multorum clericorum vtilitatē imprimi iubēte inclita venetiarū in vrbe sūmo studio elaboratū. Duce Joāni mocenico regnante optimo Impensis vero Joānis cassis dicti librarij ex Ratispona. Et p industriosuz artis impressorie mgrīn Erharduz radtolt de Augusta impssuz.

Cassis kolofonja

Hogy Cassis a teendőket milyen mértékben végezte személyesen, vagy végeztette ideküldött alkalmazottaival, vagy Koberger feltételezett budai fiókja segítségével (— mely ha volt, talán éppen Cassis vezetése alatt állt —), nem változtat a tényen, hogy librarius Budensis volt.

A breviárium előszavában Mihály c. püspök számunkra fontos kijelentéseket tesz: „Néhány nappal ezelőtt — mondja — a legfelségesebb fejedelem, Mátyás, megbízott, hogy tekintetes Regensburgi János könyvkereskedőnek *több* breviáriumot adjak át kinyomatás végett." („Superioribus diebus recepimus in mandatis a serenissimo principe . . . ut circumspecto Johanni de ratispona librario ad imprimendum plura breuiaria traderemus.") Hátrább, a Proprium de tempore-ben a királyi parancs időpontjával is szolgál: „imprimi mandatum per Serenissimum principem dnm Mathiam . . . anno dni 1479." A Commune sanctorum 38 b levelén pedig ott a kolofon: „Impensis vero Joannis cassis dicti librarii ex Ratispona. Et per . . . Erhardum ratdolt de Augusta impressum." A nyomdaköltségeket tehát Cassis viselte.

Az előszó szerint több breviáriumot, „plura breviaria" adtak át Cassisnak. Melyek azok? Semmi adatunk rájuk.

A magyarországi egyházak számára a hazai szentek kalendáriuma tekintetbe vételével Veronában nyomtatott *Missale Ultramontanorum* ugyan nem breviárium, hanem misekönyv, de miután ez is 1480-ban jelent meg, inkább volna fogható a „plura" értelme alá. Meg nem nevezett kiadója azonban miről sem nyilatkozik. A vele kapcsolatos feltevések merő találgatások.

Cassis breviáriuma hamar elfogyott, mert 4 év múlva, 1484-ben újra sajtó alá rendezték. Szövege változatlan, sőt új közrebocsátója az előző kiadás előszavát is lenyomatta, mindössze azzal a különbséggel, hogy Johannes de Ratispona neve helyére Theobaldus *Feger* de Kirchem nevét tette. A kolofon elhallgatja a nyomda helyét és a nyomdász nevét, csupán az évszámot közli: 1484.

Bibliográfusaink sokszor inkább egymás adataira szeretnek támaszkodni, mint az általuk tárgyalt mű példányaira. A Cassis-féle breviáriumhoz Hellebrant Árpád leírása (RMK III. 1.) szolgált nekik kiindulópontul. De Hellebrant leírása hiányos, — az előszóra s az abban foglalt fontos kijelentésre nem terjedt ki. A Feger-féle kiadásban újra közölt előszót Kemény ismertette s ő is, meg a kérdéssel utána foglalkozók, Dankótól Hubayig, a „plura breviaria" kifejezést csak Fegerrel kapcsolatban mérlegelték. S találgatni kezdték, melyek lehettek a neki kiadás céljából átadott további breviáriumok. Szemükbe tűnt mindenekelőtt az ugyancsak 1484-ben s ugyancsak Velencében Ratdoltnál nyomtatott zágrábi breviárium (GW 5517). E nyomtatványnak a kiadásra vonatkozó közlései azonban ellentmondanak feltevésüknek. Nemcsak hogy nem említik sem Feger, sem Mihály püspök nevét, hanem mindjárt első levele bevezető soraiban előadja, hogy „midőn a zágrábi egyházmegyében nagy hiány mutatkozott jóváhagyott és hiteles breviáriumokban, a használatban levők pedig rongált és meghamisított szöveget tartalmaztak, főtisztelendő Osvaldus zágrábi püspök úr elrendelte, hogy a tisztelendő Georgius de Bexin és Blasius de Kémleck egyházjogi doktor, zágrábi archidiakonusok és kanonokok által nagy szorgalommal összeállított breviáriumszöveg kinyomassék."

Kemény egy a GW-ban leírtnál teljesebb — s ma lappangó — példányt ismertet, melyben tartalomjegyzék is volt s ez a „registrum cartarum" azzal végződött, hogy „nyomatott Osvaldus zágrábi püspök parancsára és költségére . . ."

Ezek után a zágrábi breviáriumot Feger kiadványai sorából törölhetjük.

Nem említi meg Fegert az ugyancsak 1484-ben — Nürnbergben Kobergernél — megjelent esztergomi misekönyv (RMK III. 7.) sem. Pedig azt a kolofon tanúsága szerint szintén Mihály milkói c. püspök javította át. Itt, noha a mű nem breviárium, Feger közreműködése kevésbé valószínűtlen. Bizonyítékunk azonban nincs rá.

Esztergomi breviáriuma, miként az imént említettem, elhallgatja megjelenése helyét és nyomdásza nevét, de mindkettőt Haebler típusrepertóriumából könnyű volt megállapítani: Nürnbergben jelent meg, de nem Kobergernél, hanem Georgius Stuchsnál. Gondos munka fekete és piros nyomásban.

Feger ekkor — első budai szereplése idejében — élete negyedik évtizedében járt. 1466. október 13-án iktatták be a heidelbergi főiskola anyakönyvébe s 1468 nyarán lett baccalaureus. Könyvkereskedői pályáját Nyugat-

Németországban, Colmarban kezdte.* A német nyomdászokkal, amint további működéséből látjuk, jó összeköttetései voltak, míg Olaszországban tudtunkkal nem nyomtatott semmit. Levelezett Ratdolttal annak augsburgi működése idején s a század utolsó évtizedében Koberger budai bizományosa. Utóbbi levelezéséből kitűnik, hogy 1493-ban a Schedel-krónikából több tucat példányt küldött Fegernek s 1509. évi zárszámadása szerint Feger még 56 florénussal tartozott neki. A mai magyarországi, erdélyi és szlovenszkói könyvtárak Schedel-példányainak többségét még Feger adhatta el, nagyobbrészt az akkori kolostoroknak, melyek könyvállományát II. József 1782. évi szekularizációs rendelete értelmében a budapesti Egyetemi Könyvtár kapta meg.

Serenissimorũ hungarie regũ chronica bene reuisa ac fideli studio emendata finit feliciter Impressa erhardi ratdolt viri solertissimi eximia industria et mira imprimendi arte: qua nuper venetijs nũc Auguste excellet nominatissimus. Impensis siquidem Theobaldi feger concinis Budensis Anno salutifere incarnatiõis millesimo q̃drin/gentesimo octogesimooctauo tertio nonas Junij.

Feger kiadójelvénye
az augsburgi Thuróczy-kiadásban

Ausztriában is kereskedett könyvekkel s amióta Mátyás király elfoglalta Bécset, ott is volt raktára, mert Denis mint bécsi könyvkereskedőt emlegeti. De oly határozott bizonyítékok, mint budai működésére, erre vonatkozólag nincsenek.

Feger és Ratdolt levelezése azt a benyomást kelti, hogy összeköttetésük csak egy vagy másfél évvel Ratdoltnak Velencéből való távozása után kezdődött. Ratdolt egyik utolsó velencei nyomtatványa, az 1486. március 18-án megjelent esztergomi misekönyv színes nyomású kánonfametszettel és piros hangjegy-vonalzással ékes 2. kiadása (RMK III. 11.) ugyan szintén adhatna alkalmat bizonytalan feltevésekre, mert kolofonja szerint ezt is a milkói c. püspök korrigálta, de a zárósorok e része szószerinti átvétel Koberger 1484. évi esztergomi missale-jából s emiatt még kevesebb támpontot nyújt Feger közreműködésére, mint az előbbi.

Feger sajátságai közé tartozik, hogy sohasem nyomatott eredeti, hanem mindig csak megismételt kiadásokat. Az 1488. június 3-án megjelent Thuróczy-krónika is az. Szinte hihetetlen, hogy ennek első kiadása, melyet újra lenyomatott, csak két és fél hónappal korábban, ugyanezen év március 20-án került ki a brünni sajtó alól. Ratdolt teljesítménye csodálatos : nemcsak a terjedel-

* K. Stiff : Beiträge zur ältesten Buchdruckergeschichte. (Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1886, 252—253. l.)

Thuróczy augsburgi kiadásának ajánlása

Serenissimo ac inuictissimo principi ac dño dño
Mathiae hũgariae bohemiaeqz regi Theobal
dus fegher Salutẽ ⁊ gloriã exoptat.

Quod tam multae serenissime ac iuuictissime rex principũ ac po
pulorꝝ ꝑclarae res gestae quib⁹ domi atqz militiae se admirãdos
oĩbus ꝑbuerũt ab hoĩuz memoria ꝓrsus exciderint: aut ꝑpetua
obliuionis caligine ꝑmanť: quis aliã facile causaz attulerit: quaz
seu inuidia: siue hoĩm illi⁹ aeui ignorantia claros illis scriptores
defuisse. aut editis iam scriptis defuisse notarios qui librorũ nu
mero aliorꝝ scripta late diffunderẽt. Quod quum oĩb⁹ cõmune
eẽ nõ ambigã. Quae enĩ gens est quãtũuis etiã nũc obscuro no
mine: que nõ aliquãdo suo sidere effloruerit. In hũgariae tamẽ
regibus vel qđ ita ipa necessitas siue finitimorꝝ populorꝝ feritas
coegerit indignũ ꝓrsus esset res egregie gestas sine memoria: si
ne phama veluti sepultas delitescere. Maximeqz omniuz in te
rex inclite Mathia cuius iam phama ⁊ gloria totiẽs fugatis pro
stratisqz christiani noĩs hostib⁹ immanissimis thurcis victisqz fi/
nitimis populis per omnez late europam inclarescit. Quod etsi
nostra hac aetate in tanta hoĩm doctissimorum copia nemo fa/
cile ꝑtimescere possit: quo tamen animi tui magnitudo alijs prio
rib⁹ collata regib⁹ inclarescat magis: aut minus ab hoĩm memo
ria tollať: curaui ut regũ: hũgariae facta ad laudẽ maiestatis tuae
diligẽtissime atqz emẽdatissime imprimerenť. Addidi ⁊ nõ parũ
venustas picturas: quo legẽdi labor picturae varietate leuatus
gratior omnib⁹ occurreret. Ueniat itaqz ĩ gratiã serenissime rex
hic iste conatus me⁹ atqz animi institutũ. qđ si non improbatũ iri
tuae gratiae ꝑsensero: ad alia: q̃cũqz noĩs tui honori atqz ampli
tudini ꝯducere poterint: paratissimũ me atqz intentissimũ semꝑ
exhibebo. Ualeat serenissima maiestas vr̃a: regnoqz suo multa
cum laude in tempora suꝑsit longissima.

mes — 348 lapnyi — szöveget bocsátotta közönsége elé 74 nappal mintájának kibocsátása után, hanem a maga kiadását új és a brünninél lényegesen több fametszettel díszítette, sőt arany nyomású előszóval ellátott díszpéldányokat is nyomatott. Aki a két kiadást nem hasonlítja össze s csak a megjelenésük keltét nézi, azt hihetné, hogy Ratdolt nem a brünni nyomtatványról, hanem régibb kéziratos másolatból szedette a szöveget. Pedig nem : kolofonja világosan megmondja, hogy új, javított és bővített — „bene revisa ac fideli studio emendata" — kiadásról van szó. S valóban, a brünninek a szedő félrefogásából származó sajtóhibáit kijavította, viszont a téves olvasásból származó hibáját gyanútlanul átvette. Rogeriust, miként a brünni kiadás is, pesti püspöknek, „episcopus pestiniensis"-nek teszi meg, holott pápai oklevelek „episcopus prenesthiensis"-nek, praenestei c. püspöknek mondják. Pesti püspöki méltóság sohasem létezett. Ilyen elírás Thuróczy kéziratában nem fordulhatott elő. Itt Ratdolt „bedőlt" a mintájának.

Historia sancti Ladislai, Thuróczy augsburgi kiadásában

Az augsburgi utánnyomat voltát a változatlanul átvett szövegbeosztás is bizonyítja. A fejezetek, szakaszok, bekezdések külső tagolása azonos a két könyvben.

Hogy Feger az augsburginak a kiadója, azt megmondja az előszó, a kolofon és a kötet végén közölt kiadójelvénye. A kolofon („Impensis siquidem Theobaldi feger conciuis Budensis") már budai polgárként említi.

Csatakép a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában

Előszava ajánlólevél Mátyás királyhoz. Úgy látszik, a Mátyásnak szóló ajánlás is ok volt arra, hogy a krónikát újra lenyomassa. Maga Thuróczy a brünni kiadást főnökének, Drághy Tamásnak dedikálta. Feger politikusan és tapintatosan rögtön átérezte, hogy ilyen könyvet a magyar királynak illik felajánlani.

Előszavából azt is megtudjuk, hogy az augsburgi kiadásnak a brünniétől eltérő és lényegesen nagyobb számú illusztrációit maga Feger szolgáltatta. Nem azt mondja, hogy ő rendelte meg őket Augsburgban, hanem azt, hogy ő adta a kiadáshoz. „Addidi et non parum venustas picturas." Ha összehasonlítjuk őket Kálti Márk Képes Krónikájának ugyanazokat a történelmi jeleneteket ábrázoló miniatúráival, a két ábrázolásban szemünkbe tűnik a hagyomány s az alakok külső vonásainak, ruháinak és fegyvereinek jellegzetes magyar stílusa. Budán készíttette a rajzokat s talán csak kimetszés végett küldte őket Augsburgba Ratdolthoz. Ez a feltevés a kiadás gyorsaságának a rejtélyét még fokozza. Ratdolt nem várhatott a szöveg szedésével. Az illusztrációk alakja ugyan olyan, hogy dúcaikat beletördelhette a kész szedésbe, a nyomással azonban nem várhatott. Az ősnyomtatványkori betűkészlet szerény menynyisége nem engedte meg, hogy egész quinterniók kész szedését félrerakják; — a szedő nem tudott volna továbbdolgozni.

Csatakép a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában

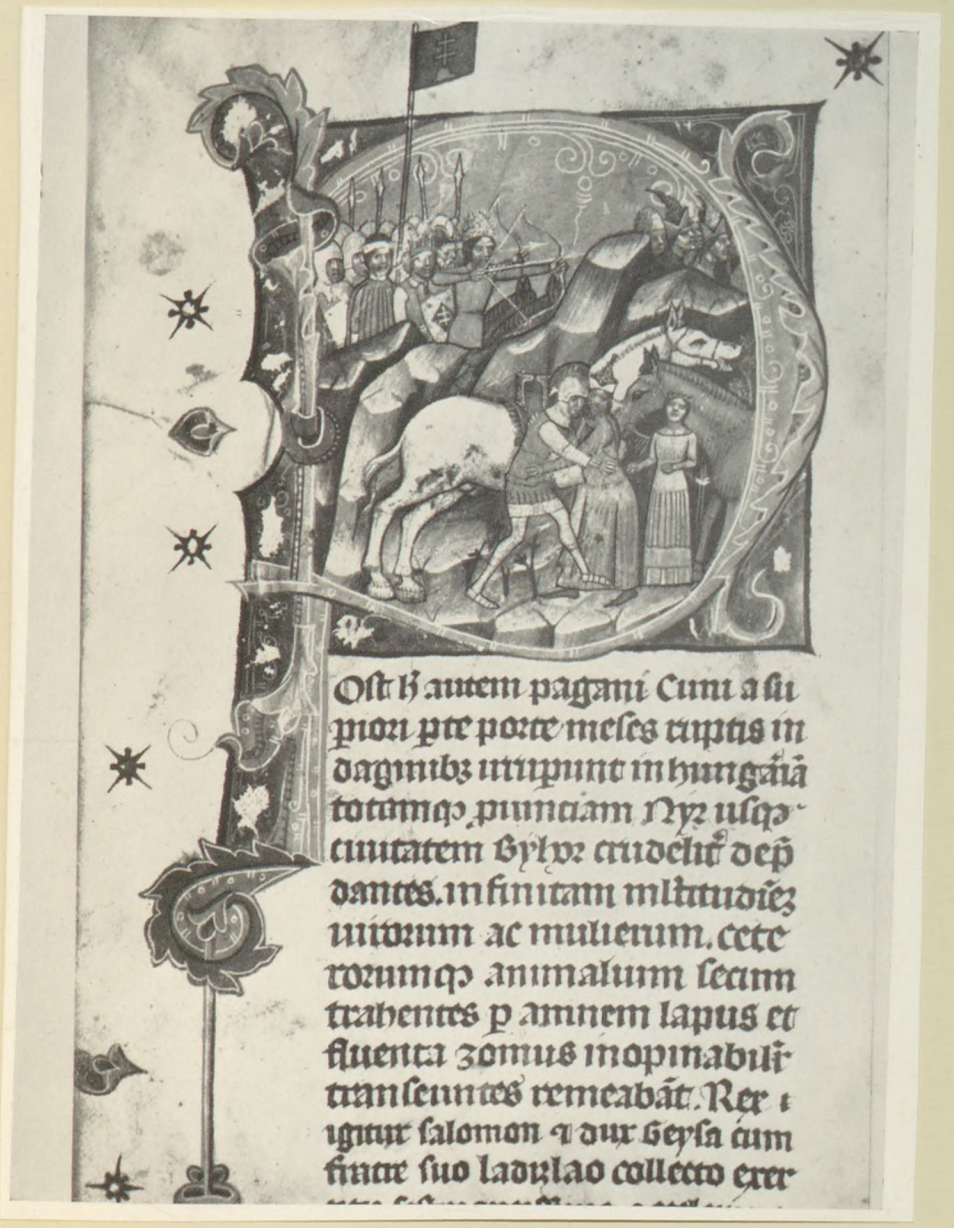

Csatakép. László megszabadítja a kúntól elrabolt leányzót
(Kálti Márk Képes Krónikájában)

M. T. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Hunyadi János képe a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában

Valószínűnek érzem, hogy Feger Budán, Ratdolt pedig Augsburgban a készülő brünni kiadásból még annak megjelente előtt folyamatosan kefelevonatokat kapott. A brünni magyar korrektor bizonyára küldött levonatokat Budára Thuróczynak, Fegernek pedig összeköttetésben kellett állnia Thuróczyval. S tudunk Ratdolt korábbi velencei kapcsolatairól a későbbi brünni nyomdászokkal. Semmi sincs kizárva. Az időnyerés lehetséges volt, ha nincs is rá bizonyítékunk.

Budai rajznak vagy metszetnek kellett lennie az augsburgi kiadás elején teljes lapon közölt címerkörnek is. A fennmaradt hártyapéldányokon a gazdagon kiszínezett címerkör pompásan hat. A vele ellátott és az előszóban aranyfestékkel nyomatott példányok — melyekből az Országos Széchényi Könyvtárban kettő is van — nyilván a Korvinának voltak szánva, sőt talán éppen ennek az állományából származnak.

Az arannyal való nyomtatás Ratdolt különlegessége. Nem tudok róla, hogy más nyomdász is alkalmazta volna. S azt hiszem, Feger éppen Ratdolt kitűnő mesterségbeli tudása miatt bízta rá a maga kiadását.

Rendkívüli sikere volt. A Schedel-krónika után az augsburgi Thuróczy ma a leggyakoribb ősnyomtatvány. Megvan Európa minden nagy könyvtárában, azonkívül számos kis könyvtárban és magángyűjtők birtokában is. Nagy

Szent István ábrázolása a brünni Thuróczy-krónikában

vonzóerejét, éppúgy mint a Schedel-krónika, gazdag illusztráltságának köszönhette. Összehasonlíthatatlanul több példány maradt fenn belőle, mint a különben szintén érdekesen illusztrált brünni kiadásból.

Gulyás Pált meglepte, hogy bár Feger a Thuróczy-krónika sikerével és Ratdolt gyors munkájával ugyancsak meg lehetett elégedve, a többi kiadványát mégsem őrá bízta. Ki tudja, miféle anyagi nézeteltérések támadhattak köztük az elszámoláskor? 1491-től 1498-ig rendeléseit a brünni Stahel és Preinlein cégnek, a bécsi Winterburgernek és végül ismét 1484. évi nyomdászának, a nürnbergi Stuchsnak adta át.

De vannak olyan vélemények is, hogy Ratdolt segítségére volt az esztergomi misekönyv ötödik kiadásában, melyet Feger nem nála, hanem Brünnben nyomatott. A nyomdászai Stahel és Preinlein, kiknek neve ezúttal tűnik fel először és egyúttal utoljára brünni kolofonban. „Impressores veneti"-nek,

Szent István ábrázolása az augsburgi Thuróczy-krónikában

velencei nyomdászoknak nevezi őket. Stahelről ezt már az olmützi egyház breviáriumáról mondottakból tudjuk, Preinleinre vonatkozólag pedig éppen az esztergomi misekönyv brünni kiadásának sajátságaiból következtetjük, hogy Velencében Ratdoltnak az alkalmazottja volt. Ratdolt találmánya a többszínű fametszet-nyomás. Az esztergomi misekönyv 1486. évi velencei kiadását ötszínű kánon-fametszettel díszítette. S Preinleinék ugyanolyan — feltehetően Ratdoltnál tanult — technikával nyomják a brünni kiadás ugyancsak ötszínű kánonképét. Két hónappal korábban, 1491. szeptember 16-án ugyane fametszet megjelent az augsburgi missalében (H 11 260). Brünnben az esztergomit ugyanezen év november 21-én adták ki. (Valamennyi missale napi keltezéssel jelent meg.) S 4 hónappal a brünni kiadás után, 1492 márciusában, Ratdolt újra felhasználja Augsburgban a freisingeni misekönyvben (H 11 303). Ekkor azonban a keresztfa INRI-felirata lemaradt a képről: dúca a visszaszállításkor nyilván megsérült.

Ratdolt más metszetekkel is kisegítette brünni kartársait. Az esztergomi misekönyv szép kánon-T iniciáléját szintén viszontlátjuk a freisingeni missalében.

Ratdolt-kapcsolatra mutat a brünni nyomda egyik betűtípusa is. A misekönyv középső részét elfoglaló kánont, mely az ostya felmutatásától az áldozásig terjedő imákat foglalja magában, Brünnben ugyanazokkal a típusokkal nyomtatták, melyeket Ratdolt is használt a Velencében kiadott esztergomi misekönyv kánonjához. Amikor Ratdolt Velencéből távozott, betűkészletét otthagyta, eladta betűöntőknek, kik beolvasztották, s maga csak a patricáit vitte Augsburgba, hol ottani típusai egy részéhez újra felhasználta őket. A kánontípus matricáit pedig átengedte Preinleinnak.

A német nyomdászattörténészek közül K. Schottenloher* a fametszetek és a kánontípus brünni és augsburgi, illetőleg velencei előfordulásából azt következtette, hogy Feger nem igen bízott a brünni kisnyomdában s annak legnehezebb és legszebb részét, a kánont, nem ott nyomatta, hanem Ratdoltnál Augsburgban. Főérve az, hogy míg a brünni kiadás füzeteit (túlnyomórészt quaterniókat) nyomtatott szignatúrákkal látták el s azonkívül levélszámozást is alkalmaztak, addig a kánont tartalmazó quaterniónak sem szignatúrája, sem levélszámozása nincs.

A szignatúrák a kánon előtti füzet *o*-jelzése után a kánont követő quaternióban *q*-val folytatódnak, a kánon részére fenntartott *p*-szignatúra azonban kimaradt. A levélszámozás figyelmen kívül hagyja a kánon 8 levelét s azt a megelőző és követő szöveg 114. és 115. számozású levele közé fogja. Amiből világos, hogy a kánont külön nyomtatták és utólag illesztették a könyvbe. Metszetdíszítése és betűje pedig Ratdolté.

Hubay Ilona kimutatta, hogy Schottenloher tévedett. A kánontípus képe ugyan egyezik, mert ugyanazoktól a betűbélyegzőktől származik, de Ratdoltnál a sorméret, ha csak hajszálnyi különbséggel is, más mint a brünni nyomdában. A hajszálkülönbség 10 sorban már milliméternyi eltérést eredményez. A betűnyelvek lécvastagsága a 2 hónappal korábban és 4 hónappal később Ratdolt által nyomtatott missalékban ugyan alig észrevehetően, de mégis csak kisebb mint a brünni kiadás betűtesteié, tehát a betűket Augsburgban is, Brünnben is a betűöntő készülék más-más beállításával öntötték.

Még döntőbb érvet szolgáltatnak a vízjegyek. Morvaország papíripara a bajororszá gihoz képest gyenge lábon állt. Ratdolt nagy tételekben vásárolt papírt, melyet többnyire ugyanaz az üzem gyártott; vízjegyei tehát az elkerülhetetlen változatoktól eltekintve egységesek. A brünni papírkereskedelem viszont sokfelől kapargatta össze áruit. Az ottani nyomda vagy annak papírszállítója kis tételekben, illetőleg többféle malomból származó papírokat tudott csak beszerezni. Az esztergomi misekönyv íveiben tízféle vízjegy lát-

* Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts in Augsburg. Mainz 1922, a XII. lapon.

szik s egymagában a 8 leveles kánon ismert 5 példányában ötféle van, köztük innsbrucki és augsburgi malmokból származók. Ilyen összevisszaságot nem tapasztalunk Ratdoltnál. S ami a legdöntőbb: mind a kánonban, mind a misekönyv más részeiben felhasznált papír vízjegyei előfordulnak a Thuróczy-krónika brünni kiadásának papírjában is.

Feger kiadójelvénye az esztergomi misekönyvben

A két brünni társ a 308 leveles ívrétű misekönyvet a maga korának legújabb divatja szerint állította ki. Címlapja van, fametszetes címmel („MISSALE STRIGOÑ"). A kéthasábos szöveget lombard kezdőbetűkkel és háromféle nyomtatott iniciáléval díszítették, a legfontosabb szövegrészekre a figyelmet piros nyomással hívták fel s az énekek kottáinak hangjegyvonalai szintén piros nyomásúak. Viszonylagos újdonság a Ratdoltot követő többszínű fametszet-nyomás. A kötet végén záródíszként Feger kiadójelvényét közölték, melyet — visszavárólag — tulajdonosa küldött meg nekik. Modern dolog volt a levélszámozás is, noha ez — miután a quaterniók sorrendjét a szignatúrarendszer már biztosította — fölöslegesnek tűnik.

Szövegtípusuk ellen nincs kifogásunk. Ugyanaz a textúra, melyet a Thuróczy-krónikában láttunk s abban időszerűtlenül túlnagy. Mennyire megfelelőbb s az akkori közízlést kielégítőbb az augsburgi Thuróczy rotundája! De Filipecz nyomdájának a Thuróczy-kiadás idejében nem volt más típusa. Most ugyanez a textúra igen jól illett a misekönyvhöz.

Feger következő ismert kiadványa, mely megint csak az esztergomi káptalannal való jó kapcsolatairól tanúskodik, az 1494. április 14-én Bécsben Winterburgernél megjelent *Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis*. (Feger minden kiadványa napi keltezésű.) A nyolcadrétű 20 leveles aprónyomtatvány az 1382. és 1449. esztergomi zsinati határozatokat tartalmazza.

Ez is utánnyomat. Eredetije a hely, nyomda és évszám megjelölése nélkül, de a típusokból megállapíthatóan 1482 körül Velencében Nicolaus de Franckfordia nyomdájából került ki. Maga a Winterburger—Feger-féle kötetke is (az *a2* levélen) „új kiadás"-nak nevezi magát.

Feger e kiadványából a legújabb időkig nem ismertek példányt. A bibliográfia Péterfy *Sacra concilia*-ja (Pozsony 1741) I. kötetéből szerzett róla tudomást. Péterfy maga sem látta a nyomtatványt, s adatait, valamint szövegét valamilyen kéziratos másolatból közölte. Péterfy nyomán adta a címet Denis, Panzer, Hain, Langer és Dolch, Szabó Károly és a többi magyar könyvész, de példányt egyikük sem ismert. Végre 1952-ben Josip Badalič horvát ősnyomtatvány-cenzusából megtudtuk, hogy létezik egy példány a zágrábi

érseki könyvtárban. Borsa Gedeon az Országos Széchényi Könyvtár számára mikrófilmet készíttetett róla s ennek alapján ő írta le elsőnek a kiadást. (MKSz 1956.) Megállapította azt is, hogy Péterfy éppen a zágrábi érseki könyvtárban levő rongált (s már akkor is rongált) példányról készült kéziratos másolat szövegét tette közzé. Ugyanazokat a hiányokat tapasztaljuk nála, melyek a zágrábi példányban megvannak s melyeket kipontozott.

A nyomdász és a kiadó még ebben a rövid terjedelmű kötetkében is bibliofil hatásokra törekszik. Nagy fametszetes iniciáléval és a fennmaradt példány megmaradt részében 34 lombard díszbetűvel ékesítette. Feger kiadójelvénye nem látszik benne. A kolofon budai polgárnak nevezi. („Impensis Theobaldi Feger librarij et conciuis Budensis.")

Feger utolsó kiadványa 1498. augusztus 25-én jelent meg Nürnbergben. Ismét az esztergomi misekönyv, mely 1484 óta, 14 év alatt, immár a 8. kiadást érte el. Közülük négy a budai kiadók költségén (kettő Feger, egy Rüm és egy Paep kiadványaként), négy pedig kiadó megnevezése nélkül (Koberger, Stuchs, Ratdolt és Joannes Emericus de Spira nyomdászkolofonjával). Később, 1518-ig még gyakrabban, 34 év alatt összesen 21 kiadásban nyomtatták s Paep is, Kaym is 4—4 kiadást rendeztek belőle. Igen kelendő, hamar elfogyott műnek kellett lennie. Az esztergomi egyházmegyének sok volt a temploma s a papjainak nem kellett szűkölködni. Más magyar egyházmegyékben is az esztergomi misekönyvet használták, miként a győri püspök 1491. évi peres keresetéből kitűnik. Ugyancsak használták a hazai szerzetesrendek is. A nyilvántartott példányok túlnyomó része magyar kolostorok állományából származik. Valóban sok ezer példányra volt szükség a missaléból.

Vajon hány példányban jelenhetett meg egy-egy kiadás?

A terjedelmük átlagosan 260—300 levél, négyszer annyi, mint Hess *Chronica Hungarorum*-áé. Papírköltségük is négyszer akkora, a hártyaköltségük pedig lényegesen több, hiszen a fennmaradt példányok jórésze pergamenre nyomatott. A rájuk fordított munka bére — nagyobb betűik s oldalankinti kevesebb sorszámuk ellenére — megfelelően többszöröse Hessének. Valamennyi piros-fekete nyomású ; az ekként nyomtatott oldalak szedésformáit kétszer kellett festékezni és kétszer a sajtóba helyezni. S valamennyi díszmunka, mindegyikben vannak iniciálék, lombardok, metszetek, mindegyiket rubrikálták, — a fametsző és rubrikátor munkadíja is tekintélyes lehetett. Ha Hess *Chronica Hungarorum*-ának előállítása — miként számítottuk — 700 forintba került, egy-egy missale-kiadását óvatosan 3000 forintra becsülhetjük.

A magasabb költségeknek megfelelően a példányok is többe kerültek. A Thurzó János boroszlói püspök költségére 1499-ben kiadott boroszlói misekönyvet az ottani káptalan a példányba írt feljegyzés szerint 3 magyar aranyforintért vette. Az ez adatot közlő *Magyar Könyvszemle* (1883. évf. 221. l.) azonban ez árt más ezidőbeli missalék 16. század eleji áraihoz viszonyítva alacsonynak mondja. Kelényi B. Ottó azt hiszi, kötött példánya 4 forintba került.

Hubay Ilona* leszögezte, hogy az 1495-ben Velencében nyomtatott esztergomi missalét bejegyzése értelmében 1497-ben Budán 3 florenusért vásárolta Matheus Rosarius pozsonyi kanonok, az 1518. évi velencei kiadást pedig a szeged-alsóvárosi ferencrendi kolostor 2 frt. 20 denárért. A győri Szent Demeter oltár 16. század eleji leltára felemlíti, hogy egy hártyamissalét 9 forintért illuminál-tak és másfél forintért kötöttek.

3000 forintos költség és 3 forintos példányár esetén egy-egy kiadásból ezer példányt kellett nyomatni.

Becslésünk persze csak hozzávetőleges.

Eszerint a Feger által rendezett 8. kiadással együtt immár 8000 példány foroghatott egyházi kezeken s utána a missale-kiadás mégis továbbra is igen kilátásos üzletnek számított, mert nemcsak a budai kiadók, hanem a külföldiek is vetekedtek érte. 1518-ig 12 különféle esztergomi misekönyvben van kiadói kolofon, 7 továbbiban pedig csak a nyomdász közölte a nevét. S az utóbbiak több országból: Velence, Nürnberg, Lyon, Bécs és Bázel városából.

Feger maga a nürnbergi kiadását ismét Stuchsra bízta, ki régebben, 1490-ben maga is kiadta a misekönyvet s kis rétalakjával keltett feltűnést. Talán ez tetszett meg Fegernek, aki az ide-oda utazó misézőknek szánta új kiadását. Stuchsszal 8° alakja miatt nem textúrával, hanem breviáriumtípussal nyomatta, többnyire csak lombard kezdőbetűkkel díszítve s még a kánonképet is mellőzve. Csak a már hagyományossá vált piros-fekete nyomáshoz ragaszkodott.

Ennek a kiadásnak is van címlapja, melyen a cím alatt a nyomdász önmagát dicsérő négysoros epigrammát közölt.

Feger kiadójelvénye ábrájának rejtelmei vannak. Keretben keresztet mutat s ennek baloldali lábánál fordított *C*, a jobboldalin pedig *E*-betű támaszkodik a szárra.

Mi utal itt Fegerre? Erőszakolt magyarázat, hogy a kereszt T-nek tekinthető és a Theobaldus nevet jelezné, s alul az E lehetne F (Feger), melyet a kereszt talpaként kifutó vonal torzít E-re. De mit jelent a „con"-rövidítést sugalló fordított C? Maga Feger szükségesnek érezte, hogy a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában jobbra és balra a kereszt felső szárától a T és F betűket tüntesse fel. A brünni *Missale Strigoniense*-ben a jelvény már pusztán, T és F nélkül áll.

Fegerrel egyidőben más könyvárusok is működtek Budán.

Fogelbaider Lénárt az akkori győri püspöktől, Erdődi (Bakócz) Tamástól eladás céljából átvett misekönyvekért fennálló ezer aranyforint tartozása fejében a püspöknek zálogba adta budai házát. A misekönyvek többet érhettek mint a ház, mert Fogelbaider elhalálozván, a püspök nem veszi igénybe a zálogot, hanem a budai bírósághoz fordul, mely 1491. január 31-én kelt ítéletében az elhúnyt örökösét, Fogelbaider Sebestyént, kötelezte az immár el-

* Valóban nincs egykorú adatunk régi magyar misekönyvek áráról? (MKSz 1943, 76—78. l.)

adott missálék után esedékes ezer forint megfizetésére.* Az akkori árakat véve tekintetbe, Fogelbaider 250 bekötött vagy 350 kötetlen példányt vehetett át a püspöktől, utóbbiakat azzal a kötelezettséggel, hogy bekötteti őket. Tudjuk, a könyvkereskedők egyúttal könyvkötők — vagy könyvköttetők — voltak.

Arra nincs adatunk, hogy a Bakócz által terjesztett misekönyv melyik egyházmegye missaléja volt.

Ugyanabban az időben, 1491-ben, egy másik budai könyvárus, Johannes Hufftel, átköltözött Bécsbe.** Ott majd utóbb üzleti összeköttetésben fogjuk látni budai kollegájával, Paeppel. Lehet, hogy Paep eredetileg a segéde volt s hogy Paep éppen Hufftel budai üzletét vette át.

A budai könyviparban foglalkozó Michael de Rupe-ról már szóltam.

Egyikről sincs nyoma annak, hogy könyvet adtak volna ki. Csak kötöttek, rubrikáltak és árusítottak.

Az ugyanakkor élt Georgius Rüm két nyomtatványban szerepel.

Az első Nicolaus de Alsentia terjedelmes teológiai munkája a miseszolgáltatásról *(De officio missae)*, melynek előszavát 1490. február 1-i budai keltezéssel Rüm írta, a több mint 7 hónappal később datált kolofon pedig azt közli, hogy Velencében nyomtatták, 1490. szeptember 10-én, „per magistrum Theodorum de Ragazonibus de Asula, impensis autem Georgii ruem librarij Budensis."

Rüm a címlap hátlapján levő előszavát Frater Benedictus Cornis c. püspök, váradi kanonokhoz intézte, neki ajánlva kiadványát, hálából azért, mert Kornis hívta őt Németországból Budára.

Itt eleinte nyilván jobban folyt a dolga mint hazájában.

A kiadás minden példányának nyoma veszett. 1834-ben még megvolt gr. Kornis Mihály könyvtárában, ahol gr. Kemény József leírást készített róla. Szerencsére részleteset, idézve kéziratos bejegyzéseit is.

Rümmel kapcsolatban még egy nyomtatvány érdekel bennünket: a *Missale Strigoniense* 3. kiadása 1493-ból. (Hubay 6.) Ez is Velencében jelent meg, Johannes Hamman (dictus Hertzog) de Landoia nyomdájában.

Eltekintve szép kánonképétől, melynek hátterében középkori tornyos olasz vár — a feléje vezető úton lándzsás lovaskatonákkal — Jeruzsálemet ábrázolja, főérdekessége az, hogy papírpéldányai csak Hamman-Hertzog nyomdászjelvényét s kolofonukban az ő nevét tüntetik fel, míg a hártyapéldányokban a nyomdászjelvény helyén Georgius Rüm igen szép piros nyomású kiadójelvénye látszik. Hubay Ilona a papír- és hártyaváltozatból azt a következtetést vonta le, hogy a papírpéldányok Hamman-Hertzog saját kiadá-

* Kelényi B. Ottó: Bakócz Tamás és egy budai polgár misekönyvüzletének bonyodalmai. (MKSz 1942, 431—435. l.)

** Zentralblatt für Bibliothekswesen. Berlin 1892, 391. l. és G. Reichhart: Beiträge zur Inkunabelkunde. I. k. 1895, 308. és 443. l.

sai, míg a hártyapéldányokat Rüm rendelte meg.

Hamman-Hertzog, aki sokféle missaléját és breviáriumát egész Nyugat-Európában, még angol és spanyol egyházmegyékben is terjesztette, ezúttal is jó üzletet csinálhatott, noha ebben az esztergomi misekönyvben nem használta fel gazdag iniciálé-készletét, hanem a bekezdések előtt a hártyapéldányokban befestendő kezdőbetűk számára üres helyet tartott fenn, ami miatt a saját költségére kiadott példányokat is olcsóbb áron kellett adnia. Rüm azonban alighanem belebukott a maga hártyapéldányaiba. A Kornis könyvtárban volt Alsentia-kötet kolofonja (Rüm neve) alatt ugyanis Kemény a következő kéziratos bejegyzést találta: „Meghalt 1498-ban Gyulai Fülöp házában, miután szerencsétlen spekulációk során elszegényedett, noha előzőleg meglehetősen jómódú volt. („Mortuus anno 1498 in aula Philippi Gyulani infelici questurae suae cursu pauper factus, licet prius sat opulentus fuerit.")

Rüm kiadójelvénye

Feger kiadói működése utolsó két esztendejében erős budai versenytársra akadt Joannes Paep személyében. Utóbbi is az esztergomi főegyházmegyének udvarolt s ennek szerkönyveit nyomatta le újra. Ugyanabban az évben, amikor Feger (s Fegert megelőzve), ő is kiadja az esztergomi misekönyvet.

Paep budai tartózkodásának első keltét a *Breviarium Strigoniense* 3. kiadásának kolofonja szolgáltatja: 1497. február 20-án jelent meg Velencében „impensis Joannis Paep librarij Budensis." (GW 5470.)

Hogy előzőleg mióta működött s hogy 1491 előtt valóban Hufftel segéde s 1491-től fogva üzleti utóda volt-e, arra bizonyítékunk nincsen.

Nevét 1505 óta többnyire magyarosan Pap-nak írta s a kiadójelvényeit is — a neve jelképezésére — papokat ábrázoló fametszetekkel díszítette: a pannonhalmi breviáriumban (1506) a bencésrend alapítója, Szent Benedek, esztergomi szerkönyveiben (1509 óta) az első esztergomi érsek, Szent Adalbert hol kisebb, hol nagyobb fametszetű képével.

A halála után 1511-ben megjelent poszthumusz kiadványa címlapján közölt mesterjegyében a neve ismét Paep, de a rubrikátor áthúzta benne az *e*-t. Velencében inkább Paep, Budán inkább Pap néven ismerték.

A magyaros névalak azonban nem jelenti azt, mintha pap lett volna. Bécsben őrzött végrendelete a feleségét és gyermekeit említi. Borsa Gedeon meggyőző érvelése szerint a Pap-név nem bizonyít magyar származása mellett sem, mert akkoriban, a papi nőtlenség idején, ez még nem lehetett családnév. Inkább

arra gondolhatunk, hogy nevét a magyarok számára ismerősen csengő, de ugyanakkor eredeti nevéhez hasonlóval cserélte fel.

Úgylátszik német volt. Végrendeletét németül írta. A nevére azonban a német etimológiában sem találok magyarázatot.

Paep Kaym mellett a legszorgalmasabb, legvállalkozóbbkedvű kiadónk. 20 vagy 22 mű kiadását jelezte a nevével. Kiadványainak a száma nem állapítható meg pontosan. Vannak elveszettek, melyeket megemlít a bibliográfia, pl. Panzer meg Kemény, de példányt nem ismerünk belőlük. Mások csonka unikumok, melyeken szerencsére Paep neve látszik. Lehetnek olyan töredékek is, melyeken éppen a neve hiányzik.

A bibliográfia szerint 1497-től haláláig, 1509-ig, minden évben jelent meg kiadványa. Volt esztendő, mikor 3—3-ról tudunk, másokból 2—2 ismeretes. De a jegyzékben vannak vitás tételek. Gulyás az egyik esztergomi misekönyv dátumát — M.cccc.ii. kal. apr. — 1500 március 31-nek olvassa; Hubay Ilona ugyanezt 1502. április 1-nek. Nem tudjuk eldönteni, kinek van igaza.

Egy másik *Missale Strigoniense* — állítja Dankó — 1504-ben jelent meg. Példány nincs belőle. Talán elírás 1503 helyett? Ebből az évből van, de kiadását közösen vállalták Paep és Kaym. A példányokat megosztották s mindegyik a ráesőket a kolofonban a maga nevével jelölte, elhallgatva a másikét. Az óvatos Hubay csak Kaym-kiadásról tud, viszont Szabó Károly a RMK-ban Dankó révén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Paep-példányát említi.

Paep kiadványai közt vannak újdonságok is, pl. a magyar szentek legendáskönyve (Ballagi BP 57), a pécsi püspökség misekönyve (Hubay 10), a pannonhalmi breviárium (Ballagi BP 105) és a hazai iskolákban használt latin nyelvkönyvek, mint Alexander de Villa Dei és Donatus grammatikái (Ballagi BP 111 és 122). A tartalmi megoszlásban vezetnek egyházi szerkönyvei, 16 vagy 17, rajtuk kívül kiadott egy prédikációs gyűjteményt, egy egyházpolitikai füzetet a plébánosok állítólagos sanyarú helyzetéről és — ha a magyar szentek legendáskönyvét is ideszámítjuk — 3 tankönyvet.

Paep egyszerű keresztes jelvénye

Kiadójelvényét folyton változtatta. Még ugyanabban az évben megjelent kiadványaiban is más meg más. Az 1498-ban nyomtatott szentek legendájában dupla körből kinyúló kettős kereszt, alatta a J—P monogrammal. Dísz csupán a keresztet körülölelő virág. Az ugyanebben az évben kiadott misekönyvben a kiadójelvényt cifrázza. A felső sarkokban a kereszttől jobbra és balra Szt. Gergely pápa és Szt. Jeromos könyvből olvas, középen két

Paep Szent Benedek-jelvénye

angyal koronát tart, a monogram körül szent idézet fut, a két alsó sarokban pedig apokaliptikus állatok — oroszlán és sas — őrködnek. Későbbi jelvényei felső részét magyarországi rend- vagy egyházalapító szentek arcképével díszítette. A Guillermus-féle Postilla kiadása jelvényében Olajbafőtt János evangelistát (Paep védőszentjét) látjuk, amint a lángoktól körülnyaldosott üstben áll, kezében serleggel, melyből kígyó búvik ki.

Paep Rümhöz hasonlóan és Fegerrel ellentétben minden kiadványát Velencében, eleinte különféle műhelyekben, majd 1505-től kezdve Giuntánál, illetőleg a Giuntának dolgozó Nicolaus de Franckfordiánál nyomatta.

Már nyomdászai megválogatása is bibliofil ízlésének irányára mutat. A velencei liturgianyomdászok ájtatosabb és szelídebb motívumokat választottak

Impressum impēsis Joānis Paep librarij Budensis.

Paep kettős kereszt-jelvénye

könyveik díszítésére, mint a mesélő kedvű északiak, pl. Koberger és Ratdolt. Az olaszok a kerekded, a németek a hegyes formákat szerették. Olaszországban még éltek a román stíl, Németországban a gótika hagyományai. Paep ízlésében olaszos. Kiadványaiban még a liturgiákban megkívánt gót típusok vonalai is finomabbak és kerekdedebbek mint az Alpoktól északra eső vidékeken. Olaszos ízlésű és magyar érzelmű. A költségén megjelent zágrábi breviárium fametszetű iniciáléiban Szent István, Szent László és Szent Erzsébet képe mosolyog ránk. Sokat ad a képzeletre. Poszthumusz esztergomi breviáriumát és esztergomi misekönyvét Nicolaus de Franckfordiával számos remek kivitelű apró fametszettel díszítette. A kánonkép Stuchs nürnbergi *Missale Strigoniense*-je kánonképének utánzata, mert ez — úgy látszik — igen tetszett az esztergomi uraknak, de a velencei fametsző fejlettebb rajztudással és finomabban adta vissza a kezdetlegesebb nürnbergi mintaképet.

Bibliofil hajlamára vall az is, hogy liturgiáinak példányai nagyobbrészt hártyapéldányok.

Hajlékony, ügyes ember létére szeretett együttműködni más kiadókkal. Az evangéliumok Postillája címlapján az ő kiadójelvényét közli, a kolofon szerint azonban Lucantonio Giunta költségén nyomta Jacobus Pentius de Leuce Velencében. E kiadásból a British Museumnak olyan példánya is van, melynek címlapján Paep jelvénye hiányzik.

Esztergomi misekönyv, 1511. Paep Szent Adalbert jelvényével

1509. szeptember 13-án kelt végrendelete* sikerei teljében mutatja. Kiadványai és az Alantse Lénárt meg Scheiringer Márton bécsi kiadóktól bizományba vett könyvek 2 szobát töltöttek meg. Kiárusításukkal István nevű segédjét foglalkoztatta. Mint minden kereskedőnek mindenkor, neki is folyó követelései és tartozásai álltak fenn. Tartozott Giunta, Liechtenstein és Nicolaus

* Borsa Gedeon: Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből. (MKSz 1957, 360—364. l.)

Regina celi letare Alla. Quia quē meruisti portare Alla.
Resurrexit sicut dixit Alla. Ora pro nobis deum Alla.

A zágrábi misekönyv (1511) egyik lapja magyar szentekkel

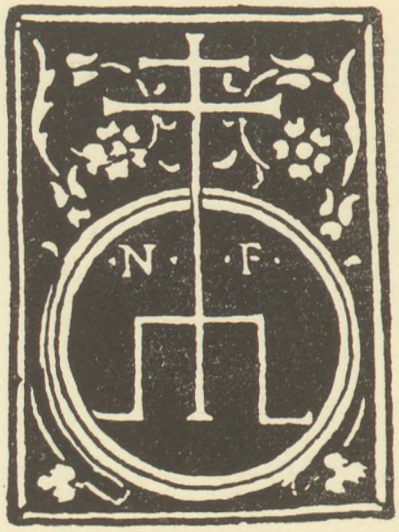

Nicolaus de Franckfordia jelvénye

de Franckfordia nyomdászoknak utolsó kiadványai előállításáért. Továbbá Alantsénak és Scheiringernek közben eladott bizományi könyvekért, és végül Hüfftel Jánosnak, az egykor Budán élt bécsi könyvkereskedőnek egy ház árával. A saját követeléseit nem sorolja fel, mert örökösei megtudhatják őket az üzleti könyveiből. Nejének és gyermekeinek a segéd, István, megadhat minden felvilágosítást s ha utóbbi megmarad az üzletben, adjanak neki 100—125 forintnyi jutalmat. S ha ez valóban Stephanus Heckel de Rivulo Dominarum, miként Paepéhez hasonló kiadójelvényéből gondoljuk, csakugyan még 3 évig tovább vezette az üzletet, mert csak 1512 óta találkozunk vele mint önálló budai könyvkereskedővel. Talán át is vette a Paep-féle vállalatot.

Paep 1509. december 10-e előtt húnyt el. Egyik utolsó cselekedete az volt, hogy Nicolaus de Franckfordiának 100 frt. előleget küldött egy kiadandó missale és egy breviárium nyomtatási költségeire s meghagyta, hogy a nyom-

Ordinarius Strigonien. accuratissime
reusus feliciter explicit: Venetijs per
Liucantonium de giunta florenti/
num: Impensis Johannis
pap: librarij budeñ. im/
pressus. Anno ab incar
natione dominica
Mccccc v. pdie
kal. augusti.

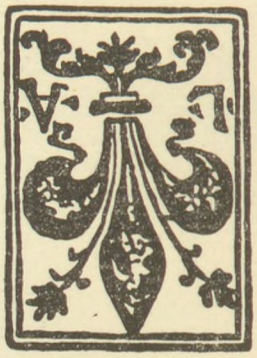

Paep kolofonja az Ordinarius Strigoniensis 1505. évi kiadásában

dai munka előhaladása esetén újabb meg újabb százasokat juttassanak hozzá. („... und wan es sein zeit hat, mag man im schicken mer hundert gulden und aber hundert damit das drukhen von stat gee ...")

A két kiadvány meg is jelent, 2 évvel a halála után. A misekönyvet Bakócz Tamás esztergomi érsek kívánságára rendelte meg. Címlapját Paep Szent Adalbertet ábrázoló jelvénye díszíti.

Az 1500-ban Bécsben Winterburger által nyomtatott *Baptismale Strigoniense*, melynek címlapján Magyarország piros nyomású akkori címere látszik (koronás pajzsban fehér mező 4 vörös pólyával), kolofonjában kiadójaként Johannes Hertzog ciuis Budensis-t nevezi meg.

A Baptismale Strigoniense, Bécs 1500, címlapja

A kolofon alatt jelvényét is közli.

Ez a kiadvány újabb bibliográfusaink előtt nehéz problémát vetett fel: azonos-e Joh. Hertzog budai polgár a híres velencei nyomdásszal?

A régiek, mint Szabó Károly (RMK III. 54.) nem tettek erre vonatkozó megjegyzést. Ballagi (69. sz.) szintén nem említi Velencét, de sokatmondóan túllő a célon, amikor kijelenti, hogy Hertzog János budai polgár könyvárus *és könyvnyomdász* volt.

A külföldiek mitsem tudnak a budai és a velencei Hertzog azonos voltáról. Pedig Haebler, aki oly nagy munkát írt a külföldön működött német nyomdászokról s akinek Hamman-Hertzog velencei nyomdászról való ismereteink javát köszönjük, el nem mulasztotta volna a kérdést tisztázni, ha egyáltalán feltűnt volna neki. Bogeng nagy nyomdászattörténetében, melyben főleg Haebler eredményeit népszerűsíti, szintén hallgat problémánkról. Persze, Bogeng csak összefoglaló, a kutató Haebler volt.

Langer és Dolch a bécsi ősnyomtatványok bibliográfiájában, melyben a *Baptismale Strigoniense*-ről a legjobb leírást adták, különösen Winterburger működésére és a külfölddel való kapcsolataira fordították figyelmüket. De nem jutott eszükbe, hogy a két Hertzogot azonosítsák.

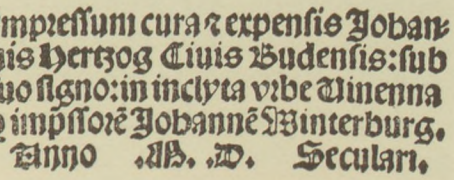

Ugyanabban Hertzog kolofonja

A magyar szakírók közt először Végh Gyula írta le e megállapítást: „Johannes Haman de Landoia dictus Hertzog civis Budensis nyomdász Velencében *és Bécsben*, 1487—1501." S Végh nyomán mondja Gulyás: „Magister Joannes Hamman-Hertzog a hazai megrendeléseken felbuzdulva maga is beállott budai könyvárusnak."

Mi indította Végh Gyulát a feltevésre?

Nemcsak a puszta név, hanem a motívumrokonság a velencei nyomdász és a budai kiadó jelvényében.

Jelvényeik nem azonosak, de a témájuk közös. A kivitelben való eltérést okozhatta a két egymástól távoleső helyen működő rajzoló, illetőleg fametsző készsége közötti különbség.

A budai jelvénye: négyszögű keretben kör, a körben egyszerű kis kereszt s ez alatt pontok közt *.J.H.*

A velenceié: hármas keretben dupla kör, utóbbiból kettős kereszt nyúlik ki, alatta (a belső kört kettéválasztó vízszintes vonal alatt) két kis h-betű.

Lényegében tehát ugyanaz, Velencében csupán a keret, a kör és a kereszt vonalait kettőzték. Ez csak stilizáló hajlam. Kristeller a velencei nyomdász jelvényének négyféle változatát közli, melynek kettejében mint hozzáadás a keresztet virágdísz veszi körül.

Azonban a változatok lélektanához tartozik, hogy a korábbi, nem a későbbi szokott az egyszerűbb lenni. Így van ez valamennyi művészetben, a költészetben, zenében stb. Liszt Ferenc ifjúkori etüdei nemesen egyszerűek, ugyanezek későbbi átdolgozása bravúrosan bonyolult. A bécsi *Baptismale Strigoniense* jelvénye 1500-ban egyszerűbb mint a velencei nyomdász korábbi jelvényei. Az 1491—93 közti kettőzött vonalú, de még virágdísz nélkül, utána pedig, 1493—97 közt virágdísszel tovább stilizált ábrát használt. Bizonyos, hogy nem a velencei dúcokat küldték Bécsbe. De érdemes volt-e ott vagy Budán kevésbé ügyes metszővel újat csináltatni?

Igaz, az utánzás gyakori. Paep és Kaym jelvényeit szívesen utánozták az utánuk következett budai kiadók.

A velencei és budai Hertzog azonosítása ellen mindenekelőtt a „civis budensis" megjelölés szól. Borsa Gedeon ugyan rámutatott arra, hogy Hamman-Hertzog ezt a rangot jó budai összeköttetései révén megvásárolhatta. Estei Hippolit esztergomi biborosérsek idején 1493-ban Rüm közvetítésére kiadta a *Missale Strigoniense*-t és 1494-ben Hieronymus Opittz krakkói polgár költségére a *Breviarium Strigoniense* 3. kiadását.

Csakhogy Hamman-Hertzog Velencében nem mint kiadó szerepelt. Úgyszólván kizárólag megrendelésre, más kiadók szolgálatában dolgozott. Üzletemberekkel volt dolga, nem a budai hatóságokkal.

S most egyszercsak mint kiadó jelentkeznék, de nem Velencében, hanem Budán, miközben Velencében mint nyomdász továbbdolgozott?

S ráadásul a kivitellel más nyomdászt bízna meg, mégpedig éppen abban a szakmában, a liturgianyomtatásban, melynek ő a legismertebb vagy legalábbis egyik legismertebb mestere ? S a liturgianyomtatásban még be nem vált kezdőt bíz meg vele!

Hamman-Hertzog, mint az Olaszországban szerencséjüket próbáló német nyomdászok többsége, a déli humanista ízlés igézete alá került s hazája nehézkes gót hangulatával szemben az olasz könnyedségtől megbabonázva a reneszánsz kerekded formáinak hódolt. A táj átformáló hatása a más égalj alatt született embereket létszemléletükben is, mozdulataikban is átalakította. (A Velencéből hazatért Ratdolt otthon, a gótika főfészkében, Augsburgban sem tudta többé levetni a reneszánsz hatását, noha igyekezett alkalmazkodni Augsburg szelleméhez.)

Winterburger, bár gondos szedése vetekszik a legjobb németországi liturgianyomdászokéval, mégis más szellemű és ízlésű, mint a velenceiek. Divat dolgában elmarad mögöttük. Liturgiastílusát egyébként is csak a *Baptismale Strigonsiense*-ben találta meg, melyben 4 új típusát mutatja be fekete-piros nyomásban, új lombardikus iniciálékkal. Ez volt a harmadik liturgikus nyomtatványa, de az előző kettő éppen nem volt olyan, hogy Hamman-Hertzogot hozzá csábíthatta volna.

A *Baptismale Strigoniense*-vel és az utána következő 22 liturgiájával már több és komolyabb sikert aratott. Valamennyit ugyanezzel, a Baptismalében először kipróbált készletével nyomatta, köztük 1508-ban és 1514-ben egy-egy *Missale Strigoniense*-t is (Hubay 15. és 21. sz.).

S kérdezhetjük még : ha Hamman-Hertzog esetleges nagy elfoglaltsága miatt más nyomdászt bíz meg, mért a tőle oly távoli Bécsben ? Miért nem Velencében, ahol régi együttműködésben élt a többi híres és vele ízlésrokon német liturgianyomdásszal ? Pályáját Hermannus Liechtenstein de Lapide segédeként, majd társaként kezdte (1482—1486). Ezután földijével, Emericus de Spirával volt közös üzeme. Mindkét volt társát ismerjük, mint Paep megrendeléseinek kivitelezőit.

1488 óta önállóan dolgozott s a nyomdáját egyre fejlesztette, teljesítőképesebbé, nagyobbá tette. S 1501-ben bekövetkezett haláláig nem hagyta el Velencét.

A *Baptismale Strigoniense* bécsi kiadásának évében, 1500-ban aligha járhatott Budán. Mindazonáltal nevezhette volna magát „civis budensis"-nek, ha régibb kapcsolatai lettek volna a magyar fővárossal, pl. ha egykor Hess András segéde lett volna.

Több olaszországi és franciaországi német ősnyomdász magát „de Moguntia", „de Argentina", „de Colonia", „de Bamberga", „de Augusta" névvel jelöli, noha nem volt mainzi, strassburgi, kölni, bambergi, augsburgi, de ezeken a híres nyomdahelyeken tanulta mesterségét s ezek után való elnevezéssel ajánlgatta magát és termékeit. Ilyenek mintájára Hamman-Hertzog, ha

Missale Strigoniense, Bécs, Winterburger 1508, magyar szentek ábrázolásával

csakugyan Hess segéde lett volna, Magyarországnak szánt termékeiben alkalmasint nevezhette magát „civis budensis"-nek. Erre is van analógiánk. Han hosszú olaszországi pályája vége felé, 1478-ban egyik kolofonjában így jelöli meg magát: „impressum per uenerabilem urium magistrum Vdalricum Gallum almannum alias han ex ingelstat ciuis Winensis" — (magyarul: nyomtatta tisztelendő Kakas Ulrik, másként Han, német magister, aki Ingolstadtból származó bécsi polgár). Haebler szerint ő volt a nyomdásza az 1462. évre a bécsi meridián időszámítására nyomtatott német naptárnak, mert ebben még gutenbergi csatlakozóformák fordulnak elő s ilyeneket Olaszországban egyedül csak Han alkalmazott. Vándorlegény korában Bécsben készíthette ezt a kalendáriumot.

De: Hertzog a Rüm-féle kiadásban 1493-ban megjelent *Missale Strigoniense*-ben délbajorországi származási helye után Jo. Hamman de Landoia-nak nevezi magát. Itt, bár magyarországi műről van szó, nem civis budensis. Az 1494-ben Opittz Jeromos krakkói polgár rendelésére nyomatott *Breviarium Strigoniense* kolofonjában is csupán „magister Jo. Hertzog de Landoia."

A Joannes keresztnév és a Hertzog vezetéknév a leggyakoribb német nevek közé tartozik. A velencei nyomdász ép ezért különbözteti meg magát: Joannes Hertzog dictus Hamman de Landoia. S a *Baptismale Strigoniense* kiadója szintén megkülönbözteti magát: Joannes Hertzog civis budensis.

Mindez a velencei nyomdász és a budai kiadó azonosítása ellen szól.

Csak érveket tudunk felhozni, s az érvek nem tények. A kérdést csak tények ismerete, nem pedig érvek dönthetnék el.

Paep után a következő vezető könyvkereskedő, aki a vele egyidőben működő egyéb budai kartársai közül kiadótevékenység tekintetében messzire kiemelkedett, Urbanus Kaym.

Neve először az 1503. évi *Missale Strigoniense* példányainak egy részében szerepel, — abban a kiadásban, melyet megosztott Paeppel. Utána 1506-ban, a pannonhalmi bencés levéltárban levő okirat említi meg: „Urbanus ligator librorum"-nak a budai vár Szent János utcájában omladozó toronnyal összeépített háza volt.

A hatóság azt követelte tőle, hozassa rendbe a járókelőkre közveszélyessé vált toronyromot. Urbanus könyvkötő erre igéretet is tett, de aztán úgylátszik sokalta a költségeket s inkább megvált a házától. Az Országos Levéltár ugyanis a Berthóthy család irományai közt őrzi Calixtus közjegyző 1514. november 27-én kelt oklevelét, mely Kaym könyvkereskedése helyéül a „négy varga házát" („in domo quatuor sutorum") jelöli meg. Ez a ház más forrás szerint a Vizivárosban állt.*

Kaym 18 év alatt 1503-tól 1520-ig 22 a bibliográfia által ismert könyvet adott ki: 14 liturgiát és 8 iskolai tankönyvet. Ugyanannyit mint Paep. Ők

* Romer Flóris: A régi Pest. Bp. 1873, 163. l. — Kelényi B. Ottó: Kaym Orbán budai könyvesháza. (MKSz 1943, 428—429. l.)

ketten a budai kiadók költségén megjelent munkáknak több mint a felét nyomatták.

Tankönyvkiadványaiból látjuk, hogy a mohácsi vész előtti két évtizedben milyen iskolakönyveket használtak Magyarországon. Elsősorban a latin nyelv tanulására szolgáltak, mind alsófokú mind középfokú alapon. De van filozófiai tankönyve is a dialektika és logika tanításához, sőt természetfilozófiája, mintegy a természettudományok magasabb szempontból való összefoglalására.

A latin nyelvkönyvek már nem Donatus és Alexander a Villa Dei régi kiadásainak lenyomatai, hanem azok modernizált, jegyzetes, Joannes Glogoviensis német tanító által némileg átdolgozott szövegei.

Kaym valamennyi kiadása utánnyomat. Tankönyveknél nem is lehetett másként. Egész Európában minden iskolában ugyanazokat a tankönyveket használták s ezek ezernyi — az egyháztól szigorúan ellenőrzött — kiadásban forogtak közkézen.

Liturgikus kiadványai is utánnyomatok. Van köztük 4 esztergomi misekönyv, 3 esztergomi breviárium, továbbá 1 bencés breviárium, 2 esztergomi obsequiale és 2 esztergomi ordinarius.

De egyes esetekben a bibliográfia adataiban ezúttal is kételkednünk kell, pl. a *Missale Strigoniense* 1517. évi kiadásának létezésében. Wallaszky említi, de példányunk nincs. Ballagi sajtóhibára gyanakszik 1518 helyett, mindazonáltal mindkét címleírásnak helyet ad (206 és 214. sz.). A bibliográfiában is van bürokrácia.

S vannak változatok, melyekben a kolofonban *egy* szóval több, illetőleg kevesebb van (pl. Ball. 143 és 144), egyebekben azonban egyeznek, de melyeket a bibliográfia szintén két különféle tételszám alatt tart nyilván.

Kaym többször működött együtt más kiadókkal. Az 1503. évi Missale példányait Paeppel, az 1512. és 1513. évit pedig Heckellel osztotta meg; a példányok hol az egyik, hol a másik kiadó nevével és jelvényével vannak ellátva s ilykép bibliográfiai változatok. A Lyonban 1510-ben nyomatott *Ordinarius Strigoniensis* viszont együtt nevezi meg Kaymot és Milchert, a jelvényeiket azonban nem közli. Az 1519. évi *Breviarium Strigoniese*-hez Schallerrel, a bencésrend breviáriuma kiadásához pedig Alantse bécsi könyvkereskedővel társult.

Itt ismét példányszám-megosztás történt, — egyes példányokon a címlap fametszete alatt „Lucas Alantse librarius Wiennensis", másokon „Urbanus Kaym librarius Budensis" neve áll.

Miként Paep, leginkább a velencei nyomdászokat kedvelte s a liturgiák kiadásakor ő is Liechtensteint és Giuntát részesítette előnyben. De nyomatott alkalmasint Lyonban is. Tankönyvei Strassburgban Knoblouchnál, Bécsben Singreniusnál, Nürnbergben Hubernél és Velencében két kedvencénél, Liechtensteinnél és Giuntánál jelentek meg.

A nyomdászok az akkori szokás szerint kolofonjaikban a nevét úgy szedették, ahogyan hangjait a fülük esetenként felfogta: hol Kaym volt, hol Keim, hol Kaim, hol Keym.

Feltűnő, hogy velencei dúckészlete egyik nyomdából a másikba vándorolt. Pl. az 1518-ban Giuntánál megjelent esztergomi misekönyv kánonképe és A-iniciáléja Joannes Emericus 1502-es (= 1500?) és 1503-as misekönyveiből, Kaym könyvárus jelvénye pedig Petrus Liechtenstein 1513-as esztergomi misekönyvéből származott. A dúcok vagy Kaym tulajdonában voltak s a megrendeléskor bocsátotta őket Giunta rendelkezésére, vagy pedig megbízta Giuntát, hogy szerezze meg őket velencei kartársaitól.

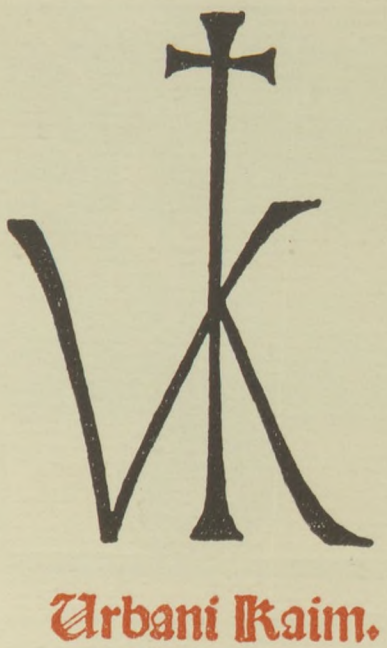

Kaym keretnélküli keresztes sziglája

Első jelvénye (az 1503. évi esztergomi misekönyvben) egyszerű fakereszt, melyhez balról a V, jobbról a K betű támaszkodik s a szép fekete kombináció alatt piros betűkkel áll genitívusban a neve: „Urbani Kaim." Második a Ballagi szerint szintén 1503-ban megjelent *Obsequiale*-ban a fekete alapon fehér kereszthez támaszkodó fehér VK-kombináció, alatta fehér szalagban fekete betűkkel „Urbani keym lib. Buden". Ballagival és Kremmer Dezsővel szemben másodiknak vélem, nem pedig elsőnek, mert előbbi jelvénye itt a kerettel és szalaggal továbbfejlődött. Az egyszerűbb mindig előbbinek tűnik a bonyolultnál.

A kereszt és betűkapcsolat rajza ugyanattól a művésztől származik, az ábra alatti névváltozat (Kaim — keym) azonban másmás szedőtől.

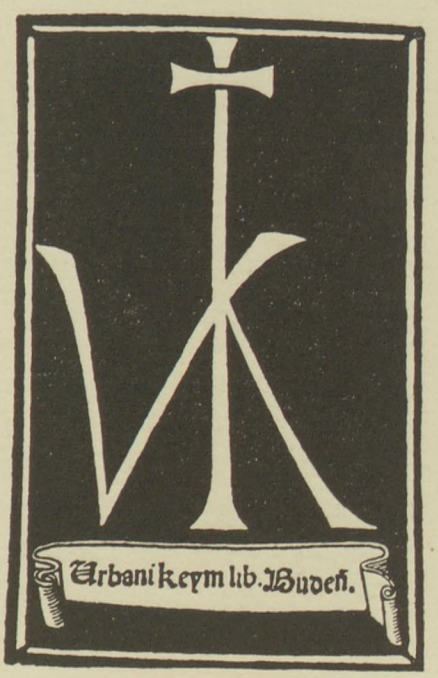

Kaym keretes kereszt-sziglája

Az 1512. évi misekönyv ama példányain, melynek címlapján Heckel jelvénye helyett Kaymé áll, régi idegen fametszetet használt fel, mely előzőleg az 1507. évi würzburgi breviárium (Brev. Herbipolense, impensis Jo. Rynman) címlapját díszítette: sugárözönben Szűz Máriát ábrázolja a kisdeddel. A kép alsó részét megtoldotta mo-

Kaym sziglája fametszetes képpel

nogramjával és nevével: „Urbanus Kaym librarius Buden."

Az ugyancsak Liechtensteinnél 1517-ben megjelent Donatus-kiadásban e vásárolt dúc helyett új fametszetet látunk, melyben azonban az előbbi elképzelése tovább motiválódott. Szűz Mária itt nem sugárözönben tűnik elénk, hanem trónon ül, a háttérben virágos kárpit, lábainál is virágok, előtte pedig az egyházi és világi hatalom fejei fejezik ki hódolatukat.

Kaym 1519. július 15-e és 1520. június 27-e közt halt meg. Az előbbi dátummal

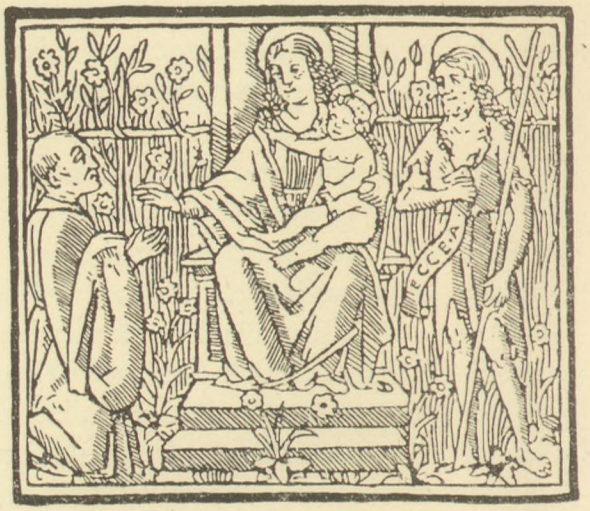

még megjelent kiadványa, az utóbb említett napon az *Ordinarius Strigoniensis* már örökösei cégjelzését mutatja. Átvették a címlapra az ő 1915. évi breviáriumkiadásában használt kisebb monogramos jelvényét, a kolofon kifejezése azonban: „Expensis heredum quondam Urbani Kaym librarij Buden." (Néhai K. O. örököseinek költségén.)

Más fametszeteit 4 és 5 évvel később Prischwicz Mihály kiadványaiban látjuk viszont. Ez azt a gondolatot keltheti, hogy Prischwitz lett az utóda, az vette át Kaym üzletét. De a dúcokat meg is vásárolhatta a hagyatékból.

1511-ben érdekes könyv jelent meg Velencében Jacobus Pen-

Kaym esztergomi szerkönyv-kiadásának címlapja

tius nyomdájában: *Vita diui Pauli primi heremitae.* A Budaszentlőrincen üveglappal befödött koporsóban nyugvó Remete Szent Pál ereklyéiről szól. Félszázad alatt, 1452-től 1503-ig 50 csoda történt sírjánál s ezeket gyűjtötte kötetbe Frater Valentinus pálos szerzetes, budaszentlőrinci hitszónok, aki két esetben — legalábbis azt állítja — maga is szemtanú volt a csodáknál.

Kaym örököseinek jelvénye

A könyvet Mathias Milcher adta ki, aki jelvényein „bibliopola budensis"-nek, budai kiadónak nevezi magát.

A csodák leírója ugyancsak pálosatya lehetett, ha a könyvön levő fametszet — miként Fraknói Vilmos bizonyította — valóban őt ábrázolja: sisakban, páncélban. A metszet meg is nevezi, mégpedig magyarul: „Hadnagy bálinth"-nak. Amiből azt következtetjük, hogy eredetileg, mielőtt a világtól megcsömörlötten barátcsuhát öltött és kolostorba vonult, katona volt.

Milcher első kiadványa egyébként nem ez, hanem egy évvel korábban, 1510-ben Lyonban nyomatott *Ordinarius Stigoniensis*, melynek költségeit megfelezte Kaymmal. S mielőtt kiadó lett, már működött mint könyvkereskedő Budán. Alantse üzleti feljegyzése szerint annak bécsi könyvkereskedéséből átvett áruk fejében többek között „Matthias in Ofen" is tartozik neki.

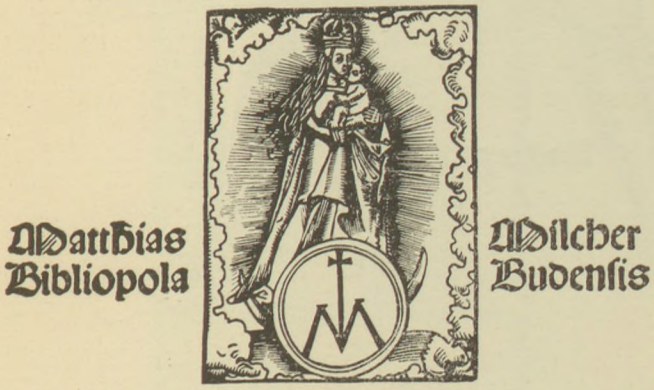

Milcher kiadójelvénye

1514-ben Winterburger bécsi sajtóján esztergomi misekönyvet nyomatott, melynek első — piros nyomású — levelét Milcher holdsarlón álló Madonna-jelvénye díszíti, alatta középen M-monogramja kis kereszttel, s tőle jobbra meg balra a teljes neve a „bibliopola Budensis" megjelöléssel. A kiadójelvény Kaym stílusának kétségtelen hatásáról tanúskodik. A Missale utolsó levelén viszont Winterburger nyomdászjelvényét látjuk. A könyvben ezeken kívül is számos szép fametszet van, köztük a címlevél hátlapján a magyar szentháromság: Szent István, Szent László és Szent Imre képe.

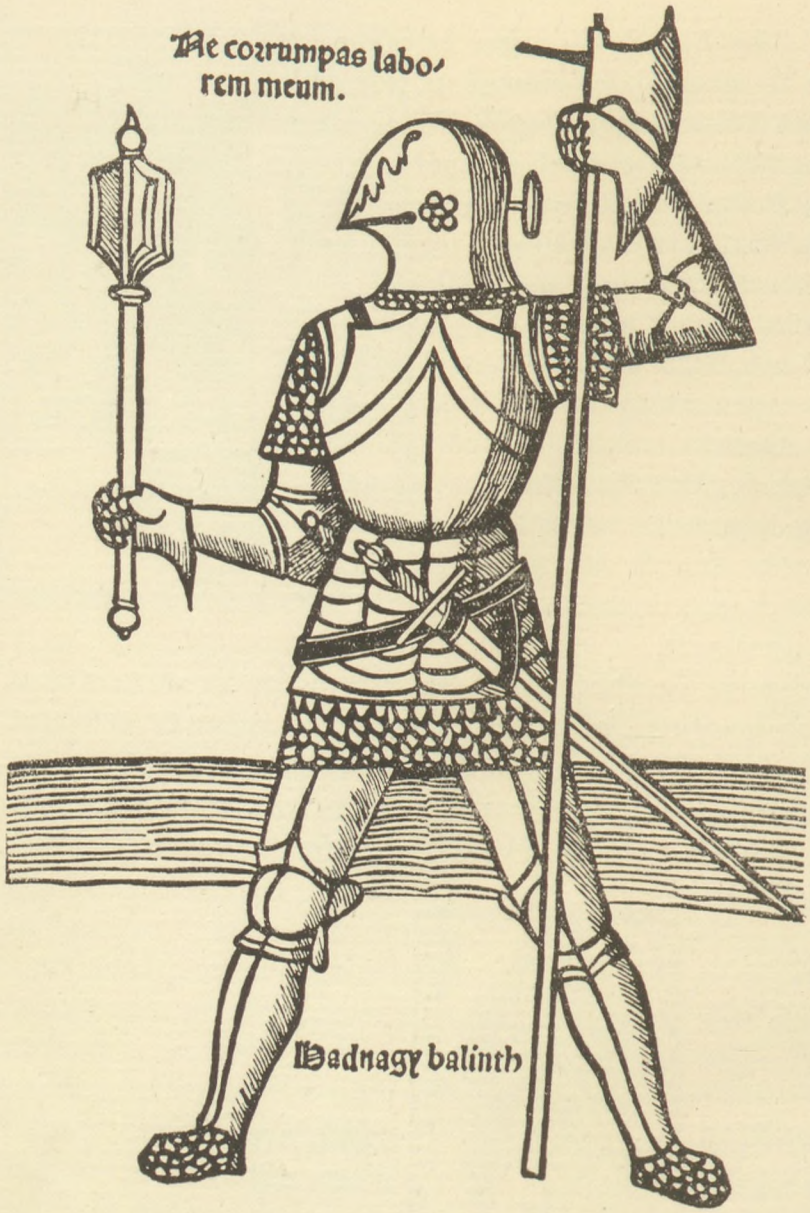

A szerző (Frater Valentinus = Hadnagy Bálint) képe a pálosrend alapítójáról írt életrajzában

Milcher 1514-ben Bécsbe költözött. Ezután 1519-ig itt szerepel mint könyvárus és kiadó. Hű maradt a már elaggott Winterburgerhez, kinek egyes dúcait is átengedte. Winterburger pl. Milcher holdsarlós Madonna-fametszetét újra felhasználta *Cura pastoralis* c., év nélkül megjelent nyomtatványa (Langer 114) végsorainak díszítésére, de a kiadványban részt nem vállalt Milcher nevét és monogramját levágatta a fadúcról. Milcher misekönyv-kiadása szép kánonfametszetét is újra felhasználta a *Missale Defunctorum*-ban.

Milcher hű maradt Magyarországhoz. Utolsó kiadványa — Singrenius típusaiban — a *Proprium Sanctorum Regni Hungariae* (1519).

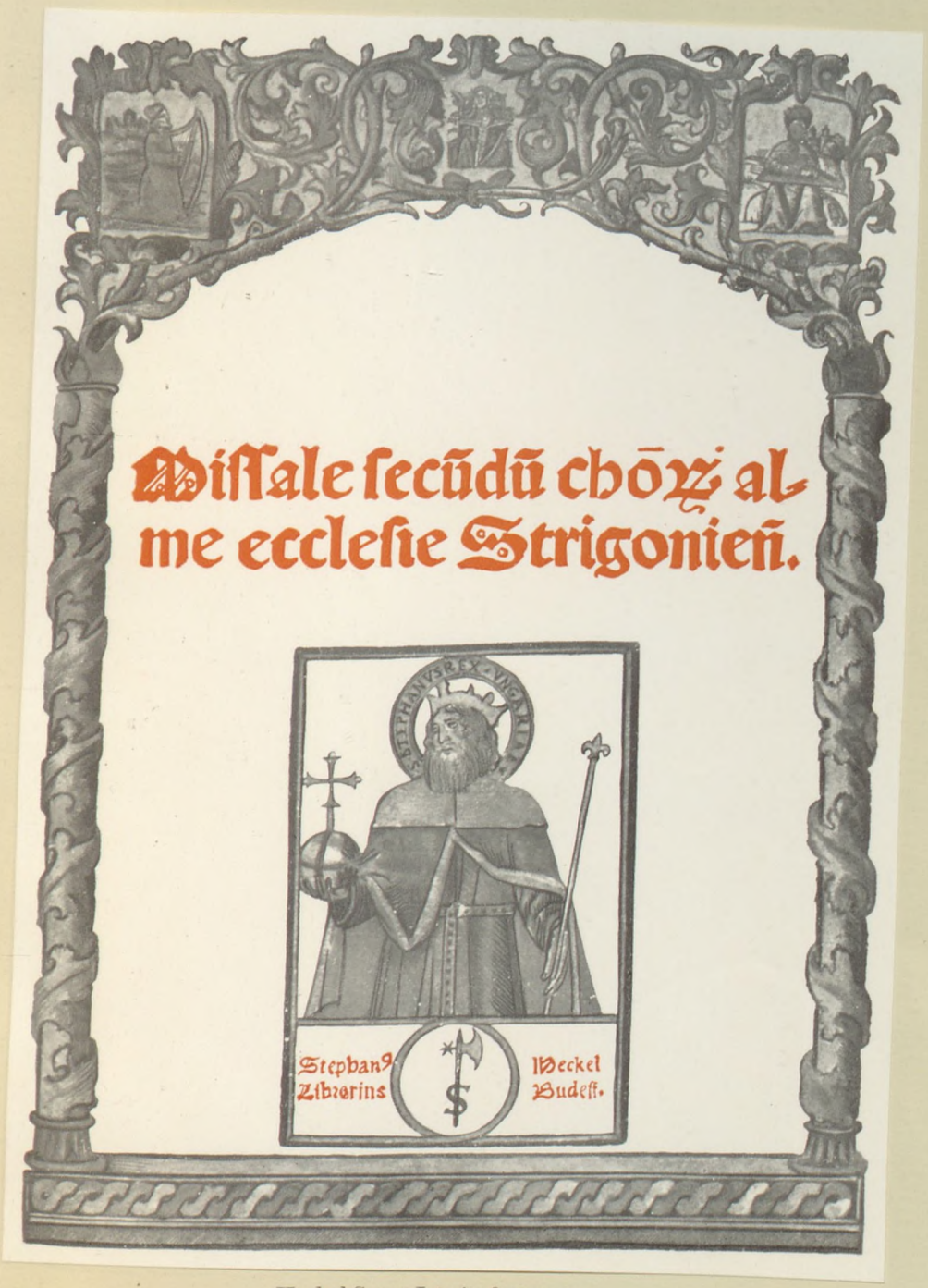

Heckel Szent István fametszete

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

¶ Expliciunt preclara Opuscula q̃ luculentissime im-
pressa ad laudem gloriaz ⁊ honorem Altitonantis
eterni Dei: atq; diui Pauli primi hereniite
Venetijs anno virginei partus. 1511.
die primo Decembris. Impensis
Matthie Milcher librarij
Budensis: arte au-
tem Jacobi pen-
tij de leu-
cho
✠

Milcher kolofonja

Elfogadom Gulyás Pál feltevését, hogy Paep cégét halála után — a végrendeletben megnevezett — István nevű segéde vezette tovább, akit Nagybányai Heckel Istvánnal (Stephanus Heckel de Rivulo Dominarum) szoktak azonosítani. Heckel a saját neve alatt is forgalomba hozott négy kiadványt, melyek mind Paep egykori nyomdászánál, Liechtensteinnél készültek Velencében. A legkorábbit, az 1512-ben megjelent *De sanctorum invocatione*-et csak Kemény leírásából ismerjük. (*Kalászatok.* 39. 1.) Megvolt Hochmeister Márton szebeni könyvnyomtató tulajdonában. A ma ismeretlen nyomtatvány végén a $H+S$ jelvényt látta Kemény. Szokatlan és valószínűtlen, hogy a vezetéknév kezdőbetűje állt volna az első helyen, de példány híján mitsem bizonyíthatunk.

Heckel és Kaym 1512. augusztus 3-án és 1513. január 4-én, öthavi időközben, kétszer is kiadta megosztott példányokban az esztergomi misekönyvet. Az 1512. évi ívrét alakú és díszesebb; címlapján a neki járó példányokon Heckel, a többin Kaym kiadójelvényével, az utolsó lapon pedig Liechtensteinéval. Az 1513-i negyedrétű és szerényebb kivitelű, olcsóbb kiadás. Heckel jelvénye az előbbinél kisebb alakban ismét Szent Istvánt, Kaymé fénysugarakkal övezett kis Madonnát ábrázol; — de ezúttal a jelvények is kevésbé finomak.

Heckel püspöki misét ábrázoló fametszete

Utána Heckel rendelésre 1514. július 20. keltezéssel pálos missalét nyomatott. Szerény kivitelű, remeteszerzetesek használatára. Nem volt első kiadás. Megelőzte az 1513 karácsonykor meghalt Amerbach Bázelben nyomtatott *Missale Fratrum Heremitarum*-a, melyet még 1487-ben Magister Anthonius

Schaller jelvénye

de Tata, a Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor hitszónoka állított össze. Hubay azt hiszi, Amerbach e nyomtatványát is megelőzte egy ma ismeretlen velencei kiadás.

Heckel ezúttal új kiadványjelvényt használt: misejelenetet ábrázol s alján „beszélő monogramja" látszik: harci bárd (Hacke = Heckel), s az ennek szárát átfonó S-betű.

Ugyanezt a monogramot alkalmazta előző, Szent Istvánt (Heckel védőszentjét) mutató kiadójelvényében is. Ezt nagyobb alakban a *Missale Strigoniense* előbb említett 1512. évi, kisebb kivitelben pedig 1513. évi kiadása címlapján látjuk. Ugyanaz a metsző készítette, aki Paepnak dolgozott.

A Kemény feltevése szerint svéd származású Schaller Jakab — „librarius budensis" — 1512 és 1519 közt 5 munkát adott ki: 2 esztergomi és 2 egri liturgiát és egy egyházi beszédgyűjteményt. Valamennyit Velencében. Az utolsót *(Breviarium Strigoniense)* Kaym Orbánnal közösen.

Schallernél elgondolkodtatók a kiadójelvényei. Kettőt használt s mindkettő eredetileg Paepé volt. Az egyik (az 1512-ben megjelent szentbeszédgyűjteményben és az 1514. évi egri Ordinariusban) Szent János evangélista képét mutatja. Szent János Paepnek volt a védőszentje, nem pedig Jacobus Schalleré. A másik, ugyancsak 1514-ben (az esztergomi Breviariumban) Szent Adalbert képe, ugyanaz, melyet 1508-ban és 1509-ben Paep használt. Alatta Schaller monogramja és szedésben (nem metszetben) a neve. A monogramban a keresztnevek (Joannes és Jacobus) kezdőbetűje azonos lévén, a dúcon csak a P-t kellett S-re igazítani.

A Schaller-féle Guillelmus: Postilla-szentbeszéd gyűjtemény kiadásának (1512) címlapján az igazítás nem jól sikerült, a monogramon még látni lehet a dúc kivésésének a nyomát. A Breviariumban már nem vésték át, hanem újjal pótolták.

Schaller rendszerint Paep utolsó nyomdászánál, Giuntánál nyomatott, s annál is jelent meg az 1514. évi esztergomi Breviarium, de ugyanezen a héten készült el Nicolaus de Franckfordiánál az egri Ordinarius is. Ez az egyidejűség tette szükségessé, hogy a két könyvben két különféle jelvény dúcait használják fel.

Borsa Gedeon abból a tényből, hogy Schaller részére külön jelvényt nem faragtak, hanem Paep dúcait használta, továbbá abból, hogy folytatólag

MTA KÖNYVTÁRA

ugyanazon nyomdákban dolgoztatott, azt a következtetést vonta le, hogy ő lett Paep üzleti utóda.

De akkor mi van Heckellel, illetőleg azzal a Stephanusszal, kiről Paep végrendeletében szól? A dúcok vétel útján is Schaller tulajdonába kerülhettek.

Paep és Schaller Szent János jelvénye

Schaller jelvényei és kolofonja egyébként, miként azt másoknál is láttuk, némely kiadás nem valamennyi példányába kerültek, hanem csak azokba, melyeket a maga számára átvett. Guillelmusból pl. van olyan példány is, melyben a kolofonban Schaller neve helyett Giuntáé áll.

Időrendben a következő budai kiadó Wardia István volna. Volna! — mert mint annyiszor régi bibliográfiánkban, létének bizonyítékai elvesztek. Csak azt tudjuk róla, amit Kemény mond. S Kemény ezúttal is szavahihetőnek tűnik, mert nemcsak részletes leírást ad a kezében volt könyvről, hanem könyvtári jelzetét is közli. Adatait cikke megjelenésekor bárki ellenőrizhette.

A nagyenyedi gimnázium könyvtárában volt meg B. 309 raktári szám alatt. Autopsziából írta le, de 1849-ben a nagy tűzvészben elpusztult a könyvtár s benne Wardia István kiadványa is.

Más példány pedig mindmáig sehonnan sem került elő.

A könyv: *Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones.* Nem egyházi, hanem humanista kiadvány. Címlapján mint kiadójelvény Mária képe látszott s alatta a monogram: *W + J.* A végén pedig a kolofon: „impressi Parisiis in edibus Ascensionis et joanis Peticij Anno partus Virginis M. D. XI. impensis vero honesti viri Stephani de Wardia librarij budensis in Ongria".

A leírás olvastakor több kérdés merül fel bennünk. Mindenekelőtt a kiadó neve. „Wardia", amint az előtte álló „de" praepositio mutatja, helynév. Lehet-e a név magyarra fordítva Váradi István? Eddig az alakzat szokatlansága miatt sem ezt, sem az ellenkezőjét nem merték állítani. Nincs kizárva, lehetséges, de kétes is lehet. Várad egyébként több volt az országban, pl. a Bánátban is.

A következő bökkenő Wardia monogramja. Ha csakugyan olyan, mint ahogyan Kemény ábrázolja, eltér a latin könyvekben használatos monogramok formájától, amennyiben első helyre teszi a vezetéknév kezdőbetűjét, a szokatlan módon második helyen álló keresztnévből nem a latin Stephanus S-betűjét, hanem a magyar István I-betűjét tűnteti fel. Más ilyen modern magyar írásmódú monogram egy sem ismeretes ebből a korból. Még ha War-

dia előzőleg magyar nyelvű könyvet adott volna ki, akkor sem valószínű, hogy 1511-ben vagy az azt megelőző években ilyent használt volna. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a 16. században magyar beszédben a vezetéknév megelőzte a keresztnevet. (Milcher ugyancsak 1511-ben kiadott Remete Szent Pál életrajza előtt álló fametszetén a „Hadnagy balinth" névben a Hadnagyot ne tekintsük vezetéknévnek, hanem foglalkozás-jelölésnek.)

Végül megakadhatunk azon is, hogy Arnoldus de Bryennio dömés szerzetes prédikációs gyűjteményének e kiadása megjelenési helyét a szokottabb „Lutetiae Parisiorum" helyett a később elterjedt „Parisiis" szóval jelöli. 1511-ben e korai alakzat nem lehetetlen, de mégis feltűnő.

A bibliográfusok óvatosak, kétkedők, még a szavahihető Keménynek sem hisznek föltétlenül, szerintük még az autopszia is tévedhet, — mégis minduntalan „bedőlnek". Tán ezért is alkalmaznak annyi kérdőjelet.

Kemény pontosnak látszó leírásai ellenére ugyanilyen kételyeket ébreszt egy másik budai kiadóval, Antonius Murariusszal kapcsolatban. Ez 1513-ban Nürnbergben, Peypus nyomdájában latin retorikai iskolai tankönyvet adott ki — „impensis vero honesti viri Antonii Murarii bibliopole budensis" — s kiadói monogramjában a *M* + *A* betűjegyet használta, szintén a keresztnév hátravetésével. Kemény Kenderesi Ferenc könyvtárában látta, ott készítette leírását, de azóta a példány eltűnt és más nem ismeretes.

Még egy harmadik — szintén magyar származású — budai kiadóra is Kemény az egyetlen forrásunk. A neve Leonardus de Sessardia, bibliopola budensis. (Sessardia = Szekszárd.) Ő is tankönyvet adott ki — földrajzit — Turinban 1523-ban. Megvolt a nagyenyedi könyvtárban G. 27 raktári jelzet alatt, de a példány csonka volt. Kemény nem tudta megállapítani, hogy Szekszárdi Lénárd használt-e kiadójelvényt? Ha igen, a hiányzó levelek egyikén lehetett.

1526 előtt az utolsó budai kiadó Michael Prischwicz. Három kiadványa maradt fenn: az 1523. évi *Psalterium Strigoniense*, az 1524. évi *Breviarium Strigoniense* és az 1525. évi *Obsequiale Strigoniense*. Szabó Károly (RMK III. 264) Wallaszky nyomán negyediknek még egy esztergomi misekönyvet is említ, de ebből példányt nem ismerünk. Szabó feltételezi, hogy Wallaszky tévedett: „Breviarium" helyett a „Missale" szóra emlékezett, s a kiadó nevét is akaratlanul elferdítette Pelschnitzre. Ami Szabóval is előfordult: az Obsequiale címlapján szerinte a kiadó neve „Michael brischwicz", — jóllehet ott „Michael Prischwicz" áll, miként a Szabó által helyesen visszaadott kolofonban is.

Mindhárom — példányokkal is hitelesített — kiadványát ő is, miként Heckel, kizárólag Petrus Liechtensteinnél nyomatta Velencében. Mindegyiknek címlapja is, kolofonja is van. A könyv új korszak felé halad, de az új szokások mellett még megtartja a régi hagyományt. A Psalterium és a Breviarium címlapja a címen kívül már a modern impresszum-adatokat tartalmazza (a nyomtatás helyét és évét, a nyomdász és a kiadó nevét); az Obsequiale címe

alatt csak a kiadó monogramja és neve látszik. A kolofonok aztán megismétlik, illetőleg kiegészítik a címlap adatait.

A Breviarium és az Obsequiale címlapjának dísze egy-egy fametszet. Úgylátszik, ennek dúcait nem a nyomdász, hanem a kiadó adta, mert más budai kiadványokból ismerjük őket. Végh ezért nem is egyszerű dísznek hanem kiadójelvénynek véli őket. A Breviarium fametszete (Végh 24) Szűz Máriát ábrázolja a kisdeddel. Ugyanez az immaculata kép látható az 1519-ben Alantse és Kaym költségén kiadott Breviarium Ordinis Sancti Benedictiben, — de egy 1540-ben Velencében Liechtensteinnél nyomtatott Breviarium címlevelének hátlapján is, amikor budai kiadóknak már másfél évtized óta nem volt se híre, se hamva . . . Az Obsequiale címlapján pedig szintén Kaym által több ízben alkalmazott metszet (Végh 16) látható.

Prischwitz sziglája

A metszetek e vándorlásából — más adatok hiányában — bajos messzemenő következtetéseket vonni, mint pl. hogy Prischwicz Kaym üzleti utóda és hogy a mohácsi vész után Liechtenstein már nem tudta visszaküldeni a dúcot, mely végül is — ismeretlen jogcímen — tulajdona lett.

Prischwiczcel a budai kiadótevékenység befejeződik.

„Mohács után, 1526-ban már Budán a török. Az inkább német és olasz Budát odahagyja a polgárság. Üresen maradt házaikat s egész Budavárát a királyi palota kivételével fölégeti Szulejmán. Három év múlva a tiszta magyar Pest városa is jóformán elnéptelenedik." (Ballagi BP 14.)

Irodalom. Kemény József gr. : Történeti és irodalmi kalászok. Pest 1867. — Ábel Jenő : Die Amfänge des Buchhandels in Ungarn. (Ung. Revue 1883, 3. füzet.) — Uhlirz Karl : Beiträge zur Geschichte des Wiener Buchhandels. (Centralblatt für Bibliothekswesen 1892.) — Végh Gyula : Budai könyvárusok jelvényei 1488—1525. Bp. 1923, Magy. Bibliophil Társaság kiadása. 2.°. — Gárdonyi Albert: Budai könyvkiadók a középkor végén. Bp. 1931. (Pest-budai Emléklapok, 69—75. l.) — Hubay Ilona : Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938, az Orsz. Széchényi Könyvtár és a Magyar Bibliophil Társaság kiadása. (A 73—105. lapon hasonmásokkal.) — Borsa Gedeon : Budai könyvkereskedők a középkorban. (A Könyv 1955, 6. sz. 270—273. l.) — Ua.: Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. (MKSz 1955, 296—298. l. — Ua.: Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis. (Uo. 1956, 287—293. l.) — A liturgiákra vonatkozólag vö. még Knauz Nándor : A magyar egyház régi mise- és zsolozsmáskönyvei. Esztergom 1870. — — Ua. Libri missales ac breviaria Ecclesiae Hungariae. Uo. 1898. — Dankó József : Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893. — Radó Polycarpus : Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Bp. 1947, Orsz. Széchényi Könyvtár kiadása.

KÜLFÖLDI NYOMDÁSZOK ÉS KIADÓK A MAGYAR KÖNYVKIADÁS SZOLGÁLATÁBAN

Áttekintésük. E fejezethez bibliográfiai főforrásunk Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*-a III. kötetének első része. Hiányos, de ha a nyomtalanul elveszett kiadványok tömegére gondolva nem a statisztikája számait, hanem arányait tekintjük, mégis képet alkothatunk magunknak arról, hol és kik nyomtatták hazai szerzőink műveit, vagy a magyarországi kiadóktól, iskolákról és hatóságoktól megrendelt egyéb kiadványokat. Számuk tekintélyes. Szabó Károly és Hellebrant Árpád a mohácsi vész előtti időben megjelentekből 267-et ír le. Köztük 88 a 15. században, 179 pedig 1501 és 1526 közt nyomatott. Hét német nyelvű és egy olasz hírtközlő röpiraton kívül valamennyi latin.

Európában nyomdászat csak Budától és Krakkótól nyugatra volt, a legkeletibb könyvrendelők pedig Lengyelországban és Erdélyben éltek.

A magyar vonatkozású megrendeléseket és a magyarországi közönség számára külföldi vállalkozóktól rendezett kiadásokat 8 ország 22 megnevezett és ismeretlen számú meg nem nevezett városának műhelyeiben nyomatták. (Lásd táblázat.)

Az impresszumos RMK-nyomtatványok közt Hessé után a legrégibbek 1480-ban Velencében és Veronában keletkeztek. Utánuk néhány évig kiadóink továbbra is főleg Olaszországhoz fordultak (Pádua 1482, Velence 1484), de azután a német Strassburg—Nürnberg—Augsburg vonal nyomul előtérbe.

Az egyes tipográfusok közül legtöbbet a hagenaui Henricus Gran nyomtatott számunkra. Utána a budai kiadóknak dolgozó velencei Petrus Liechtenstein és Lucantonio Giunta következnek, mindegyike másfél évtized alatt fejenként 12, a püspöki misék pompájára emlékeztető szerkönyvvel. A nyomtatványok száma, de nem terjedelme tekintetében vetekszik velük Hieronymus Vietor, akinek nevét 9 bécsi és 1518 óta a mohácsi vészig 7 krakkói magyar eredetű kiadvány kolofonjában látjuk. Csakhogy ő nyomtatványai külsejének polgári hétköznapisága miatt csínben és minőségben messzire elmarad a velenceiek mögött.

A többi nyomdász ritkábban szerepel. Vannak köztük világhírű remeklők, mint Ratdolt Velencében (1480—1486) és Augsburgban (1488), Koberger

Ország	Városok	A kiadványok száma 1480—1500	A kiadványok száma 1501—1526	Összesen	%
Németország		32	79	111	40
	Strassburg	8	7		
	Nürnberg	6	4		
	Augsburg	1	6		
	Lipcse	1	—		
	Köln	4	4		
	Hagenau	12	58		
Olaszország		15	42	57	21
	Velence	10	37		
	Verona	1	—		
	Pádua	1	—		
	Firenze	1	—		
	Róma	2	1		
	Bologna	—	4		
Franciaország		4	22	26	10
	Lyon	2	11		
	Párizs	2	11		
Ausztria		7	14	21	8
	Bécs	7	14		
Lengyelország		—	10	10	4
	Krakkó	—	10		
Hollandia		8	—	8	3
	Leyden	1	—		
	Deventer	1	—		
	Löwen	6	—		
Morvaország		2	—	2	1
	Brünn	2	—		
Svájc		—	2	2	1
	Bázel	—	2		
Hely megjelölése nélkül		20	10	30	12
RMK-kiadvány együtt		88	179	267	100

Nürnbergben (1483—1484), Winterburger (1494—1514) és őt követően Singrenius Bécsben, Stephanus-Etienne Párizsban (1509, 1511), Frobenius Bázelben (1518) és Aldus Velencében (1522).

Nyomdász-kiadók. Ha a nyomdász a kolofonban az „impressit" (nyomatta) vagy „laboribus" (munkájával) kifejezés mellett az „impensis" vagy „expensis" vagy „sumptibus" (költségén) szót használja, akkor nemcsak a tipográfiai munka az övé, hanem ő vállalta a kiadói terheket is. Csakhogy nem minden kiadványban van kolofon, s ha van, nem tünteti fel minden esetben a

kiadó nevét. Emiatt oly sok a nyomdászattörténetekben a találgatás. Feltevés pl., hogy Párizsban Stephanus 1509-ben és 1511-ben a maga költségén tette közzé a jó üzletnek bizonyult, mert sok érdeklődést keltett *Tractatus de Turcis* (a törökök erkölcseiről, szokásairól és lehetőségeiről szóló emlékirat) 7. és 8. kiadását. Avagy Bázelben Frobenius Janus Pannonius Panegyrisét és Velencében Aldus a kiadói irányába igen beillő Seneca-magyarázatokat, melyeket ott átutazó magyar diplomata adott át neki.

Ha a kolofonok határozott kiadómegjelöléséhez ragaszkodunk, mindössze három olyan nyomdászt vehetünk tekintetbe, aki magyarországi szerzők munkái megjelentetésének költségeit viselte. S valamennyi elég későn, — már a 16. században.

Ámbár a hozzánk legközelebb fekvő külföldi nyomdaváros Bécs, mégis soká kerültük. Nyugat felé sem a Duna természetes és egyenes vonalán közlekedtünk, hanem északnyugati kerülővel Csehországon át. Az ok: Mátyás háborúskodása Frigyes császárral, kitől élete végén el is foglalta az osztrák fővárost. Csak az elhúnyta utáni időből ismerünk magyar vonatkozású bécsi kiadványokat. Valószínűleg több jelent meg, mint ahány tudomásunkra jutott, sőt az 1492 óta gazdag felszereléssel működő Winterburger állítólag magyar szöveget is nyomtatott, de misem maradt belőle. Plakát alakú, piros-fekete nyomású naptára az 1495. évre a budai délkörre szerkesztetett. Mint kiadótól — „impensis et laboribus Joannis Winterburger" — az esztergomi misekönyv 1508. évi kiadása való tőle. Ebben az első fametszet Szent Istvánt a jogarral és országalmával, Szent Lászlót a jogarral és bárddal, Szent Imrét a liliommal és karddal — az azóta hagyományossá vált jelképekkel — és mindegyik lába előtt más-más változatú magyar címerrel ábrázolja. Némelyik figurális iniciáléja tájképi hátterével az utána következő szövegrészt illusztrálja, pl. az „Ad te levavi" ima előtt álló A-ban a térdeplő Dávidot látjuk.

Winterburger után a kor leghatalmasabb nyomdáját bíró Antonius Koberger nevét látjuk Magyarországról származó munkák kiadói záradékában. Már volt szó 100 munkással és 24 sajtóval dolgozó nürnbergi üzeméről, mely nyomdát, kiadóvállalatot és könyvkötészetet egyesített magában. Sokat nyomtatott egyrészt megrendelésre — többek közt 1484 óta a budai könyvkereskedők számára —, másrészt pedig ő maga, a saját számlájára adott ki könyveket, köztük a legismertebb és legnagyobb alakút, Schedel krónikája latin és német kiadásainak súlyos köteteit, ezernyi fametszetes illusztrációval. Bennünket leginkább a Michael Wohlgemuth metszette Mátyás király Budájának képe miatt érdekel. Még ma is ráismerünk benne a Halászbástya környékére. Nálunk elért sikerét bizonyítja, hogy mai régi könyvtárainkban több példányban maradt fenn, mint bármely más ősnyomtatvány. Ballagi a latin kiadásból 18-at, a németből 15-öt talált Magyarországon.

Koberger nemcsak a saját nyomdájában adott ki könyveket, sőt nem is csak Nürnbergben. Érthető, hogy túlterhelése esetén Joannes Stuchsnál, nürn-

bergi kartársánál, nyomatta — „sumptibus honesti viri Antonii Kobergeri" — Temesvári Pelbárt *Stellarium*-át (1518) és beszédeinek 3 kötetét (1519), de ami meglepőbb, Pelbárt beszédeit 4 kötetben más országban, Lyonban is közzétette, Jacques Sacon (eredeti nevén Zacchone) műhelyében — „impensis commendabilis viri domini Anthonij Koberger ciuis Nurembergensis" (1509). Öt évvel később, 1514-ben ugyancsak Lyonban, de magister Bernardus Lescuyer nyomdájában jelenik meg Koberger költségén Pelbárt munkáinak új négykötetes kiadása. (Neve a kolofonban ezúttal sajtóhibásan Johannes Lroberger ciuis Nurembergensis.)

Temesvári Pelbárt beszédei lyoni kiadásának (1509, Sacon) kiadójelvénye

Ez a lyoni nyomda fiókja lehetett Kobergernek, előbb Sacon-Zacchone, később Lescuyer vezetése alatt. S ez esetben Koberger adhatta Saconnak azt a korábbi megbízást, hogy a magyar könyvpiac számára nyomja az esztergomi misekönyv fekete-piros és hangjegyes 1501. évi lyoni kiadását, mely ugyan nem nevezi meg nyomdászát, de típusai a Sacon-félék. A címlap hátoldalát Szent István, László és Imre fametszetes képe díszíti, amint pajzsukra támaszkodva egymás mellett állnak. Pajzsukon a magyar címer, István és László fején a magyar korona, Imre kezében liliom. Fejük fölött a Patrona Hungariae, a kép alatt pedig disztichonok ünneplik őket mint a magyarok védőszentjeit. A képek rajzait nyilván a szöveggel együtt kapták Magyarországból.

A harmadik bizonyítható nyomdász-kiadó Joannes Knoblouch Strassburgban. Michael de Hungaria Evagatoriuma 1516-i kiadásában az ő sumptibus-záradékát látjuk.

Hivatásos nem nyomdász-kiadók. Ha a kolofon „iussu et impensis"-t (megrendelésére és költségére) mond, akkor a kiadó nem a nyomdász, hanem vagy könyvkereskedő, vagy alkalomadtán nyomdához forduló magánember.

A mi számunkra működő legrégibb hivatásos kiadók az előbbi fejezetben tárgyalt budai könyvkereskedők. Már közel másfél évtizeden át arattak kiadványaikkal szép sikereket, mikor 1494-ben mint első külföldi Hieronymus Opittz krakkói polgár jelentkezett Velencében, nyomtatott esztergomi breviáriumával.

Utána, 1497-től kezdve, Joannes Rymman (vagy Ryman, illetőleg Rynman = Rheinmann, a. m. Rajna vidéki) valamennyi kiadó közt a legfeltűnőbb érdeklődést tanúsította a latinul író magyar szerzők iránt.

Pars vltima.

Impressum Lugduni p magistrū Bernardū lescuyer Impensis circūspecti viri domini Johānis Kroberger ciuis Nurēbergeñ. Finit feliciter. Anno dñi. M.ccccc. xiiij. die vo. xij. Julij:

¶ Registrum hui⁹partis.

aa bb cc dd ee ff gg hh ii kk ll mm nn oo omnes sunt quaterni: preter pp: qui est quinternus.

Temesvári Pelbárt beszédei 1514. évi Lescuyer—Koberger-féle kiadásának kolofonja Lescuyer jelvényével

Hagenau, nem pedig a nála nagyobb és szerencsésebb összekötő vonalak mentén fekvő Strassburg volt az elszászi városok szövetségének főhelye. Noha gazdasági szempontból s a könyvpiac tekintetében is a frankfurti évi vásároktól függött, a könyv világában az egész 15. század folyamán kiemelkedő szerepet játszott. A kéziratkorban itt működött a gótikus kódexek legismertebb művésze, Diebold Lauber. Talán éppen kéziratpiacának hagyományai miatt honosodott meg itt a nyomdászat elég későn. De aztán első mestere, Henricus Gran, 1489-től 1527-ig annál nagyobbarányú tevékenységet fejtett ki. A város tanácsa hívta meg s privilégiummal is biztosította boldogulását. A saját költségére és kiadásában azonban csak pályája elején jelentetett meg könyveket, köztük mindjárt az első évben — állítólag, mert a kiadást csak hírből ismerjük, egykori egri példánya elveszett —, Temesvári Pelbárt beszédeit. 1497 óta kizárólag rendelésre, más kiadó számára dolgozott. S a korszak legtermékenyebb kiadója, Joannes Rymman, éppen Hagenauban élt és Grant szüntelen munkával, állandó megrendelésekkel látta el. Három évtized alatt 240 mű kinyomtatására adott neki megbízást. A terjedelmes kötetek előállítása Grant műhelye kibővítésére kényszerítette. 1497. október 6-án e célra kölcsönt vett fel

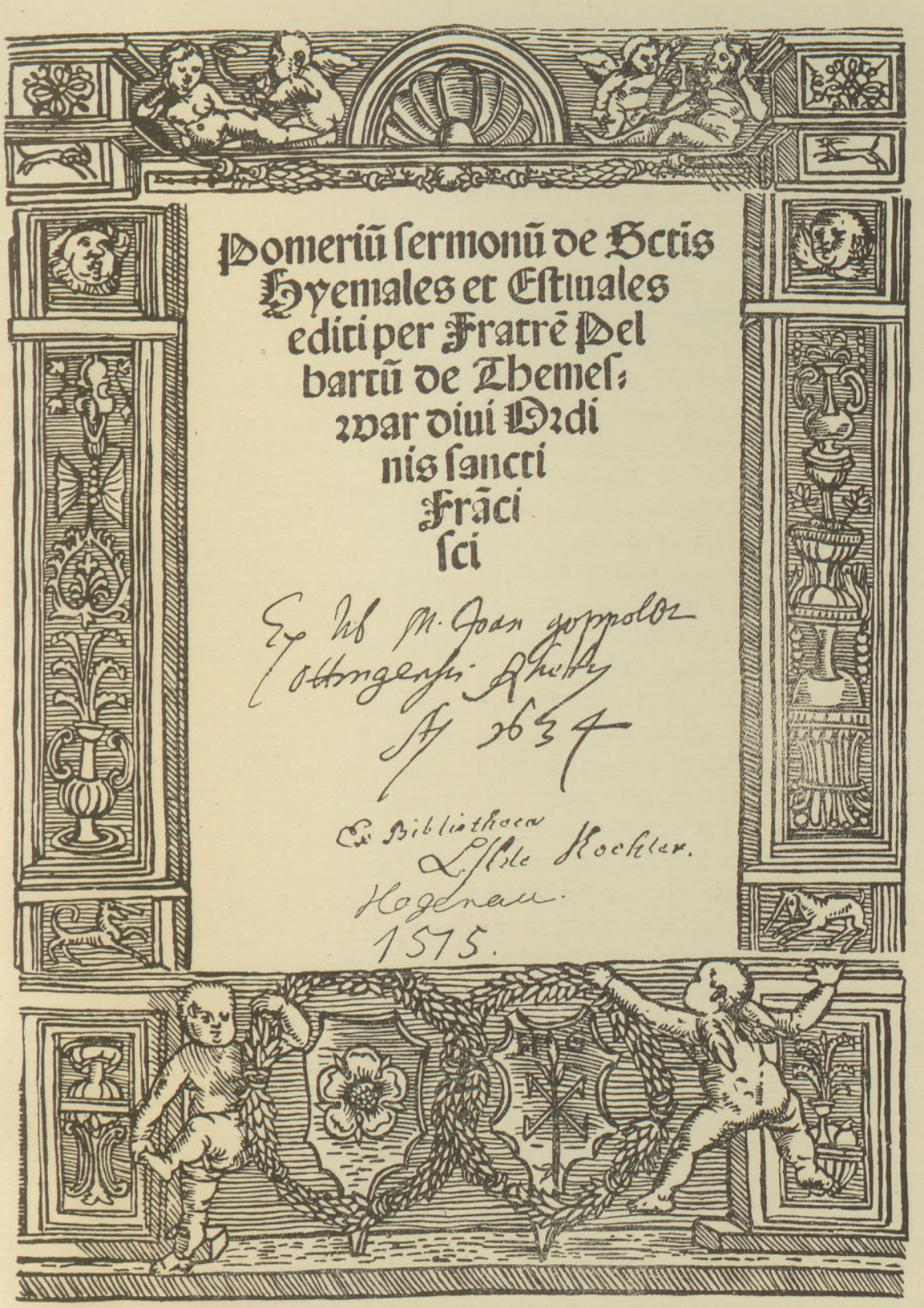

Temesvári Pelbárt beszédei egyik hagenaui kiadásának címlapja

Sermones triptiti Quadragesimales p fratrez Pelbartū de Themeswar pfessum diui ordis sancti Francisci comportati Impssiqz ac diligēter emēdati/expensis circūspecti viri archibibliopole Joānis Rynman de Oringaw: in officina industrij Hērici Gran Finiunt feliciter Anno salutis nre Millesimo qngentesimo quindecimo: mense Octobri.

Temesvári Pelbárt beszédeinek egyik hagenaui kolofonja

s zálogul lekötötte ingatlanát, a várfal melletti kertes telkét, rajta két egybeépített házát, pajtáját meg gazdasági épületét.* A műhely nagyobbítása jól sikerülvén, 1498-ban, egyetlen év alatt, ki tudta hozni Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát 6 vastag kötetét.

Rymman nem kevesebb mint 53 kiadást rendezett 30 év alatt Pelbárt és 16 kiadást a másik magyar ferencrendi szónok és író, Osvát műveiből. Szakíróink azt sejtették, valami személyes kapcsolata lehetett a budai és pesti ferencesekkel. Ballagi Aladár (BP 51) és nyomában Pintér Jenő azt hitték, Rymman az 1490-es évek derekán Magyarországon járt, — (Ballagi : „sokszor meg kellett fordulnia Budán és Pesten",) — hol Pelbártot és tanítványát, Osvátot, bekapcsolta vállalatába s kézirataik testes csomagjait vitte magával Hagenauba. Ez esetben nála jelentek meg munkáik első kiadásai, — következésként a bibliográfiákban említett 1497 előttiek s példányokban fenn nem maradtak nem létezhettek.

Valóban, Pelbárt további kiadási utánnyomatok, melyek szövegüket Rymmantól vették át. Négy kötete 1502-ben Augsburgban ifj. J. Schönsberger, a híres bibliofil nyomdász fia költségén, de nem az apai nyomdában, hanem Joannes Otmarnál készült. 1505-ben és 1506-ban pedig ugyancsak négy kötetben Joannes de Ravesberck (kolofonváltozatban Rauenspurg) kölni polgár nyomatta le újra őket Strassburgban Knoblouchnál.

Utánnyomatok Jehan Petit és párizsi társainak Pelbártjai is.

Petit kiadó voltát a kolofonok rendszerint nem a költségviselésre utaló kifejezésekkel, hanem a „pro" (számára) viszonyszóval jelzik. Eleinte Michael de Hungaria beszédeit terjesztette, hol évszám nélkül, hol 1501-ben, hol 1510-ben. Pelbárt 5 kötete 1517-ben jelent meg. Egyikük sajtóhibásan 1507-et jelez, de Petit 1517. évi társkiadóit említi : „Impressum per Joh. bienayse Pro honestis viris Johanne petit, Francisco regnault et Ponceto lepreux."

Regnault 1521-ben a maga nevében külön is nyomatta Pelbártot.

Petit mellett más francia könyvkereskedő cég is dolgozott érdekünkben. A török veszélyről szóló *Turchice perfidiae* 1514-es kiadását a nyomdász, Jodocus Badius ajánló előszavával a Marnes-testvérek hozták forgalomba. A címlapot jelvényük díszíti.

1509-ben Joannes Haller Krakkóban az egri egyházmegye *Ordinarius*-ának kiadási költségeit fedezte. Az 1510-es években a bécsi Alantse-testvérek

* A. Hanauer : Les imprimeurs de Hagenau. 14. l.

hol Bécsben, hol Velencében rendeltek meg magyar szerzőktől (pl. négy ízben Ambrosius Pannoniustól) írt munkákat; kinyomatták a pannonhalmi bencés breviáriumot is.

Állami és egyházi hivatalos kiadványok. A *Régi Magyar Könyvtár*-ba tartozó nyomtatványok tekintélyes része nem nevezi meg sem a kiadóját, sem a nyomdászát. Adatok hiányában a tartalmukból vonunk ingadozó következtetéseket közzétételük indokaira és körülményeire. De ilyenkor kutatásunk eredményeként nem biztos tényeket, hanem csupán vitatható feltevéseket adunk elő.

Válasszuk el a többi nyomtatványtól mindenekelőtt azokat, melyek hivatalos kiadványoknak tekinthetők. Ezeket is két csoportra osztjuk: államiakra és egyháziakra. De vajon mondhatjuk-e, hogy az államiak kiadatásáról állami hatóság, az egyháziakról pedig az érdekelt egyházmegye káptalanja gondoskodott? Az államiak közt vannak olyanok, mint II. Lajos király hat segélytkérő levele a török közeledése idején, melyeknek a könyvpiacon bizonyosan keletjük lehetett s ezért hivatásos kiadó is vállalhatta őket. Az egyháziak közt pedig éppen a legfontosabbak, a szerkönyvek, meg is nevezik világi kiadóikat. Ennek ellenére mégis hivatalosaknak kell őket tekintenünk. Az első nyomdábaadását Mátyás király rendelte el, sajtó alá pedig egyházmegyéjük valamelyik megbízott kanonokja rendezte őket. Csupán a nyomdai megrendelés és a közreadást követő terjesztés lebonyolítását bízták üzletemberekre, a budai könyvkereskedőkre. Alkalomadtán külföldi kiadókat is juttattak e keresethez: Koberget, Opittzot, Hallert, az Alantse-testvéreket.

A 24 misekönyvből egyházmegyétől függetlennek mindössze egy látszik: az Alpoktól északra magyar földön misező papok számára általában készült *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum.* Nem lehetett sem vatikáni, sem egyéb hivatalos kiadvány, mert amióta Nicolaus de Cues bíboros az 1450-es évek óta a miseszövegek egységesítésének tervét kidolgozta, az egyházmegyéknek nem volt szabad misekönyvüket kinyomatni, egészen 1483-ig, amikor a pápa kiadatásukat megengedte.* Már pedig ez a hegyeken túli használatra szánt missale 1480-ban jelent meg Veronában, ismeretlen felhatalmazásra, a kolofonjában meg nem nevezett roueni származású Petrus Maufernél. Valamennyi példánya Magyarországon maradt fenn s naptára meg sequentiái a külföldön nemigen ismert magyar szenteket sorolják fel.

Állami hivatalos kiadvány volna mindenekelőtt Mátyás király törvénykönyve. Hubay Ilona azonban azon a véleményen van, hogy Koberger adta ki, mégpedig ezúttal sem a maga nyomdájában. Ebben megakadályozta Frigyes császár tilalma. Amióta Mátyás Bécset 1485-ben elfoglalta, haláláig, 1490-ig nem jelenhetett meg magyarországi mű Nürnbergben. Ezért Koberger a kiadás helyéül Lipcsét választotta. Ott a jogi szöveg korrektúráját rábíz-

* O. W. Fuhrmann: Über die Auflagenhöhe der ersten Drucke. Mainz (1954), 36. l.

A Constitutiones regni Hungariae címlapja Mátyás király és Filipecz kancellár arcképével

hatta a nagyhírű egyetem valamelyik jogtanárára, a kelet felé szabad utakkal rendelkező Lipcse vásárairól az áruforgalmat lebonyolító karavánok pedig aránylag gyorsan és biztosan szállíthatták a példányokat Budára.

Az előzőleg kéziratos másolatokban elterjedt törvénykönyv nyomtatott kiadása 1488. június 2-án Lipcsében kelt, de sem nyomdászát, sem kiadóját nem nevezi meg. A nyomdász a típusok szerint Moritz Brandis. Tudjuk, ha valamely kiadvány nem nevezi meg nyomdászát, annak rendszerint az az oka, hogy nem rendelkezett a kiadvány fölött. A nyomdász nyilván itt is csak a

Mátyás király képe az augsburgi Thuróczy-krónikában

munkát adta, a költségeket azonban más fedezte — mint Hubay Ilona hiszi —, Koberger, aki a császár miatt nem merte magát megjelöltetni.

A „B.R.L." (BRandis Lipsiensis ?) által aláírt előszó közli, hogy a könyvárusok régóta sürgetik e törvények kiadását, amiért is Mohorai Vidfy Ambrus, Nógrád vármegye alispánja sajtó alá rendezte őket.

Példányait hamarosan elkapkodták és új kiadás vált szükségessé. Ez sem nevezi meg nyomdászát, sőt megjelenési helyét és évét sem. A típusvizsgálat azonban kiderítette, hogy szintén Lipcsében, de ezúttal Konrad Kachelofennél jelent meg. Aláírás nélküli előszava Mátyást, aki 1490. április 6-án váratlanul meghalt, még élőként említi.

A két kiadvány azonos sajtóhibái azt bizonyítják, hogy Kachelofen a Brandis-félét nyomatta le újra. Brandis maga már nem foglalkozhatott vele, mert miután rendezetlen anyagi körülmények közé került s a hitelezői német törvénykönyve, a Sachsenspiegel példányait elkoboztatták, Lipcséből Magdeburgba költözött. Ott — vetekedve a lübecki Bartholomaeus Ghotannal — több magyarországi hírt közlő aprónyomtatványt, népszerű beszámolókat állítólag nálunk történt csodatételekről, szörnyszülöttekről és járványok pusztításáról adott ki.

Mátyás törvénykönyve második kiadásának fametszetes címlapja azt a jelenetet ábrázolja, amikor a trónon ülő gnómszerű királynak Filipecz kancellár és egy másik püspök átadja a kinyomtatott törvénykönyvet. Az alsó jobb

sarokban a hollós korvincímer látszik. A király arcképe hitelesnek tűnik, ha összehasonlítjuk a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában közölt Mátyás-képpel. Nem osztom Hubay Ilona ama véleményét, hogy a dúcokat a nyomdász — lipcsei fametsző-műhely híján — a lipcsei vásárra érkező fametszőkkel készíttette. A király ábrázolása egyáltalán nem sablonos és megfelel a Mátyás-ikonográfia többi fennmaradt emlékének. Valószínűbb, hogy a metszet vagy rajza a kézirattal együtt közvetlenül Magyarországból származik. S ez esetben Hubay ötleténél közelebbfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy Mohorai nem Koberger, hanem a budai kormánykörök megbízásából rendezte sajtó alá a törvénykönyvet, költségeire pedig Drágffy utalt ki állami pénzt.

A magyar törvénykönyv kiadása mintául szolgált a lengyelek *Constitutiones regni Poloniae*-jének.

Hubay szerint ezt is Koberger nyomatta, szintén Lipcsében, ismét két egymást követő kiadásban, az elsőt megint Brandis, a másodikat újra Kachelofen üzemében. Brandiséra egy 1489. szeptember 8-án tartott lengyel bírósági tárgyalás hivatkozik, tehát e dátum előtt, de a magyar törvénykönyv után jelent meg. Kachelofen pedig 1491 körül, éppúgy mint a magyar törvénykönyv esetében újra lenyomatta Brandis szövegét. Mindkét nyomdász típusaiban is követte a magyar törvénykönyvet. Sőt Kachelofen a címlapot is ugyanazzal a Mátyást ábrázoló fametszettel díszítette, csak éppen Mátyás címerét helyettesítette IV. Kázmér lengyel király címerével.*

E problematikus esettől eltekintve, nincs okunk kételkedni abban, hogy az 1490-ben és 1491-ben a hely és évszám megjelölése nélkül valószínűleg Bécsben nyomtatott állami megegyezések pontozatai (Mátyás és Frigyes közt: *Capitula concordiae* s ua. németül *Capittel der bericht*, továbbá mint Ulászlóval kötött szerződés a *Concordia*) valóban hivatalos kiadványok. Csak az a kérdés, melyik kormány tétette közzé, a magyar-e vagy az osztrák? Talán megosztották őket: a példányok egyrészét a magyarok, másik részét az osztrákok vehették át.

Mecénások. Ha piaci sikerhez számításba nemigen jövő szerző a műve kiadatására nem talált vállalkozó üzletembert, támogatásért gazdag és a hazai meg általános műveltség emeléséért lelkesedő mecénáshoz fordult. Utóbbi több esetben az egész nyomdaköltséget fedezte, úgyhogy ő tekinthető a voltaképpeni kiadónak. Tőkeszegény nyomdászok is hozzáfordultak, ha nem élő szerzők vagy jelentős régi névtelen művek megjelentetéséről volt szó.

Az első hazai mecénásokkal, Karai Lászlóval Hess András budai nyomdájában és Filipecz Jánossal a Thuróczy-krónika brünni kiadásakor már találkoztunk.

* Horvát István: I. Mátyás király 1486-diki Törvényének három régi nyomtatványáról. (Tud. Gyűjtemény 1833, II. köt. 25—36. l. — Borovszky Samu: Jelentés egy bibliográfiai felfedezésről. (Akad. Értesítő 1898, 339—342. l.) — Hellebrant Árpád: Mátyás király törvénykönyvének nyomtatási helye. (Uo. 1915, 222—223. l.) — Hubay Ilona: Mátyás király törvénykönyve. Bp. 1939. (Klny. a MKSz 1939. évi 3. füzetéből.

A későbbi, 16. század eleji mecénások közreműködését egyrészt a támogatásukat megköszönő dedikáló előszókból, másrészt a kiadványok ban közölt címerükből állapítjuk meg.

Paulus Crosnensis Bécsben megjelent költeményei (*Ad divum Ladislaum et sanctum Stephanum carmina.* 1509) címlap-fametszetén Szent László alatt a Perényi címert látjuk s ezenkívül a rutén szerző előszavát is Perényi Gábor ugocsai főispánhoz, „patrónusához" intézte. A kiadójelvény Vietoré, de a kiadvány Perényi hozzájárulása nélkül aligha jelent volna meg.

Perényi Gábor egy másik bécsi könyvben is szerepel. Janus Pannonius (*Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis*) 1512-i kiadását Vietor és Singrenius neki ajánlották s a címlapon ezúttal is közölték címerét.

IOANNIS Pannonii Epiſcopi quinq; Eccleſiarũ, Poetæ & Oratoris clariſsimi Panegyricus: in laudẽ Baptiſtæ Guarini Veronẽſis Præceptoris ſui conditus.

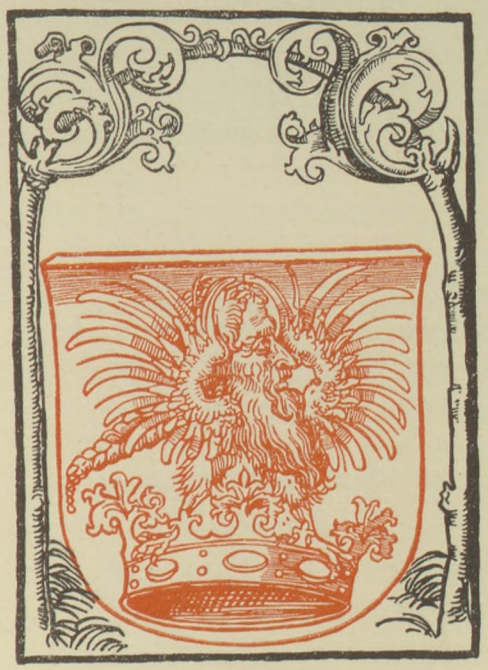

Janus Pannonius Panegyricus-ának címlapja a Perényi címerrel

Vietor Krakkóba költözése után, 1518-ban Janus Pannonius epigrammáinak első kiadását (*Epigrammata antea non impressa*) tette közzé, igénytelen hatleveles füzetben s ebben nem említi Perényi nevét. A tudománypártoló irodalombarátnak mégis köze lehetett hozzá, mert a Mohácsnál elesett főúr családja Krakkóban is támogatta Vietort. Perényi özvegye, Frangepán Katalin, nála nyomatta Komjáthi Benedek Szent Pál-fordítását (1533), valamint Ozorai Imre Krisztusról és az Antikrisztusról szóló könyvét (1535). Gálszécsi István *Énekeskönyv*-e (1536) pedig Perényi Péternek szóló ajánlással jelent meg.

Vietor és Singreniusnak van olyan Janus Pannonius-kiadása is (*Elegiae* Bécs 1514), melyet Werbőczynek dedikáltak. Az utóbbi más alkalommal is mecénáskodott. Legalábbis a Károly császár előtt Wormsban elhangzott beszéd (*Oratio coram diuo Carolo Caesare.* 1521, Singrenius ny.) az ő költségén nyomathatott, mert Werbőczy a szónoklatnál ott volt a wormsi birodalmi gyűlésen mint Magyarország egyik követe.

Az ajánlásból felismerhető mecénási kiadványok további példái Krakkóban Monetarius hangjegyes *Epithoma musices*-e (1518) Thurzó Györgyhöz, és Georgius Wernher elégiái (1523) Salcanus egri püspökhöz intézett ajánlással.

A Bécsben tanuló Bartholomaeus Frankfurter Pannonus színdarabját (*Comoedia Gryllus.* 1516) György brandenburgi őrgrófnak, II. Lajos király Budán élő nevelőjének, s ugyane kötet függelékét (*Dialogus Vigilantiae et*

Opuſculum De Laudi
bus & uituperio Vini & Aquæ Va
lentini Cybelei, Canonici Eccle
ſiarum Quinqeecleſien.
& Albeñ.

Hagymási Bálint munkájának címe
(Hagenau 1517.)

Tripartitum opus iuris conſuetudinarij
inclyti regni Hungarie: per magiſtrū
Stephanum de Werbewcz per-
ſonalis preſentie regie maieſta-
tis locum tenentem: acura-
tiſſime editum.

Werbőczy Tripartitumának címe
(Bécs 1517. Singrenius)

Torporis) Szakmári György pécsi püspöknek (a későbbi esztergomi érseknek) dedikálta. Elméletünk szerint tőlük koldulta össze a költségeket.

Számos esetben a mecénás kilétét nem tudjuk felderíteni. Frater Petrus de Sopronio, aki bizonyára nem volt pénzes ember, egykori útitársának, Capistran Jánosnak *Preconisatio*-ját (felmagasztaltatását) nyomatta 1523-ban, ismeretlen helyen, — talán rendi apátja költségén. Földi javakkal el nem látott más szerzetes szerzők, mint Valentinus Vngarus, a Buda környékéhez tartozó Szent Lőrinc-zárda hitszónoka 1500 táján és Tyrnavinus (Nagyszombati) Márton bencés író munkáikat feltehetőleg szintén rendjük segítségével jelentethették meg. Tyrnavinus ugyan a magáét (*Opusculum ad Regni Hungariae Proceres.* Bécs 1523) Szalkai László egri püspöknek ajánlotta, de azt hiszem, nem mint mecénásnak, hanem a tárgy miatt annak a politikusnak, aki a szerző javaslatait megvalósíthatja. Szalkai egyúttal II. Lajos kancellárja volt.

Önkiadók. Ez az utolsó csoport.

Akadtak köztük gazdag püspökök és államférfiak, akik munkáik nyomdai előállítását könnyen fizethették. Elsejüknek Miklós módrusi püspököt ismerjük. A szixtuszi kápolna bíborosának halálát sirató beszéde négy kiadást ért; keltezett csupán a páduai 1482-ből. A következő évben ő maga sem élt már.

Macedóniai László szerémi választott püspök latin és ugyanakkor német kiadásban bocsátotta ki a nürnbergi diplomáciai tanácskozásokon a törökök megfékezése érdekében tartott beszédét (Augsburg 1522). Báthori István nádornak és Szapolyai János erdélyi vajdának ajánlotta, de nem mint kiadást fedező mecénásoknak (— pénze neki magának is elég volt), hanem mint Magyarország katonai főkapitányainak, akik a török előnyomulásnak gátat vethetnének. Amint ajánlólevelében írja, négy magyar kiküldött-társa, köztük Werbőczy, valamint az egyik német delegátus kérte, hogy szónoklatát nyomassa ki.

Bécsben az 1514-ben önállósult Singreniusnál jelent meg 1517-ben Werbőczy *Tripartitum*-a. Errata-jegyzékében a nyomdász azzal mentegeti a sajtóhibákat, hogy a közel 300 oldalas könyvvel 40 nap alatt kellett elkészülnie. Egy másik kiadványát Werbőczynek ajánlotta hálából „pompás ajándékaiért".

Takarékosabbak az egyetemi hallgatók, akik professzoraiknál egy-egy kinyomtatott rövidterjedelmű füzettel úgy jelentkeztek, mint világháborúink előtt doktori disszertációjukkal a bölcsészszigorlók. Kiadványaiknak azonban nem kellett tudományosaknak lenniök. Versek, könnyű csevegések, dialógu-

sok is megfeleltek. Nem is mindig a saját szerzeményeik. Érdemüket egyetemi fokozatra azzal is elérhették, hogy szövegkiadásokban régi vagy új irodalmi nevezetességek alkotásait mentették át az utókorra.

Kiadványaikat tanáraiknak dedikálják, pl. Wolfhard Adorján, a Bécsben tanuló beszterce-naszódi teológus, a császárnak udvarló *Panegyris*-ét (1512) a bölcselet és jogtudomány erdélyi származású professzorának és egyúttal Bécs főcenzorának, Martinus Capinius Transsylvanusnak; — Kassai János Antal orvostanhallgató Dubravius *Theriobulia*-ját (1521) a krakkói egyetem rektorának, Erdzijeschow Jakab kanonoknak; — ugyanannak az ugyancsak orvostanhallgató Stein Kristóf (Christophorus Stratander Steynensis, akit Weszprémi István orvosi bibliográfiájában kassai magyarnak mond) Arisztotelész-szemelvényeit (*Textus Elenchorum Aristotelis*. Krakkó 1521). Stein még több másfajta idegen szöveget adott ki: az 1506-ban elhúnyt velencei Szent Márk könyvtár humanista igazgatója, Marcus Antonius Sabellicus poémáját szintén Erdzijeschownak, egy másik humanista tudós, Georgius Valla, retorikai dolgozatait pedig Michael Vratislaviensis krakkói egyetemi tanárnak dedikálta.

Sabellicus különösen közkedvelt lehetett Krakkóban. Újhelyi Buzás Ferenc is vele keresett babérokat, amennyiben kiadta Szűz Máriához intézett himnuszait (1524), de a füzetkét a vele együtt Krakkóban tanuló neveltjeinek, a gazdag Homonnai-Drugeth fiúknak ajánlotta.

Bécsben inkább ókori klasszikusokhoz fordultak. Graffinger Farkas Pannonus teológus Aurelius Prudentius *Cathemerino*-ját bocsátotta ki négyszólamú kottákkal Vietornál 1515-ben, Bartholomaeus Frankfurter Pannonus pedig mint mecénási kiadványt ugyanott a Homérosznak tulajdonított béka-egérharcot (*Batrahomyomyomachia*. 1516), melyet rokonának, Mihály kalocsai prépostnak — nyilván támogatójának — ajánlott.

A krakkói kapcsolatok egyik érdekes terméke a thébai klasszikus cinikus, Crates, 1512-ben közzétett párleveles elmefuttatása, melyhez Robertus Haller Budensis bevezető disztichonokat írt. Apponyi Sándor szerint e versek szerzője Haller Ruprecht budai kanonok, a kis füzet nyomdásza pedig Haller János, Krakkó legrégibb tipográfusa.

A legsikeresebb magyar szerzők. Ami a szerzők és műveik jelentőségét illeti, számarány tekintetében messzire kiemelkednek a szerzetes hitszónokok beszédgyűjteményei.

A domonkosrendi magister Michael de Hungaria szónoklatai 1482 óta Strassburgban és Löwenben 6—6, a századforduló évtizedében Kölnben 7, majd Párizsban 5 kiadást értek s megjelentek Leydenben, Deventerben és Lyonban is. Csupa Rajnán-túli városban.

Még híresebb, talán Európa, az egész akkori világ legismertebb egyházi szónoka Temesvári Pelbárt, aki a budai ferencrendi zárda templomában, amikor fent a várban Mátyás király a legkáprázatóbb luxust fejtette ki, lent a Víziárosban mert ez ellen mennydörögni. Világhatását 90 mohácsi vész előtti

kiadása bizonyítja. Franciaországban (Párizsban és Lyonban) 16 jelent meg, Németország négy városában (Nürnbergben, Strassburgban, Augsburgban és Hagenauban) 68 s ezenkívül további 6 kiadás ismeretlen helyen. Nyomaveszett kiadásai is lehettek, — hiszen a fennmaradtak egy részét csak unikumpéldányaikból ismerjük.

Sikere meglepő, mert a lelkipásztorok számára mintakönyvül közrebocsátott félezer beszéde korszerűtlen: humanistaellenes. Az akkor legbámultabb írókat — Homéroszt, Vergiliust, Ovidiust, — erkölcsteleneknek bélyegzi. Talán éppen a bátorsága gyakorolt oly vonzó hatást: szembeszállt a hatalmasoktól, pápától, püspököktől, királyától és főhatósági vezetőitől dédelgetett korszellemmel.

Máig sem akadt még olyan hazai író, kinek külföldön akkora sikere volt, mint neki. Egyik sem ért el oly rövid időn (két évtizeden) belül annyi kiadást mint ő. Még hozzá javarészben a halála után. (†1504 január 22.)

A harmadik nagy prédikátor a pesti szalvatoriánus ferencrendi kolostor főnöke, Pelbárt tanítványa, a baranyai származású Osvaldus de Laskó. (†1511.) Őt csak Hagenauban adták ki, 1497-től 1516-ig tizenötször. Kevésbé népszerű, mert oktató modora és hosszadalmasan elemző módszere miatt nem volt annyira közvetlen mint Pelbárt.

A világi irodalom képviselői közül Janus Pannonius vezet. Több mint 40 év telt el, amióta Mátyás király haragja az ifjú pécsi püspök-költőt halálba üldözte. 1512 után aztán egyszercsak hét kiadást ért, — Bécsben, Bázelben, Krakkóban és Bolognában, csupa 16. század eleji humanista központban.

Ma a szigorú prédikátorokat nem olvassuk, a könnyed reneszánsz-poétát is csak ritkán. A mi számunkra a 15. század legnevezetesebb külföldi könyve a Thuróczy-krónika, a 16. század második évtizede termékeiből pedig a régi magyar magánjog alapvető tárháza és főforrása, Werbőczy *Tripartitum*-a.

Tudománytörténeti szempontból megemlíthető még Nicolaus de Farnad évszám nélkül Bécsben — a típusok szerint Singreniusnál — megjelent útleírása Jeruzsálemről, valamint Georgius de Hungaria *Arithmetica*-ja (Deventer 1499).*

A korra jellemző, hogy a szászsebesi névtelennek 1438-tól 1458-ig elszenvedett húszévi fogsága tapasztalatairól írt *Tractatus de moribus Turcorum*-át 1509 óta a közelgő török veszedelemre ráeszmélő közönség számára 9 ismert kiadásban nyomatták, többnyire Párizsban. Korszerű Stephanus Taurinus Olomucensis *Stavromachia*-ja is, mely 1519-ben az ifjúságnak szóló s Gyulafehérvárt kelt ajánlólevelével meg a székely Franciscus Siculus Transilvanus kisérő versével Bécsben Singreniusnál jelent meg. Fametszetes címlapján Dózsa György máglyahalálát ábrázolja, művésze a tüzes trónuson szenvedő elítélt

* Szily Kálmán: Magyarországi György mester Arithmetikája. (Akadémiai Értesítő 1892. nov., és két hasonmással MKSz 1892—1893, 86—91. l.)

Temesvári Pelbárt arcképe, Augsburg 1502.

kínjait vidám dudaszóval kísérteti. (Szabó Károly e kiadványt nem vette be a RMK-ba ; Apponyi írja le).*

S 1523-ban, majd 1526-ban a sajtó útján terjedt el II. Lajos király német nyelvű segélykiáltása a török veszedelem ellen. Mire a harmadik megjelent, a mohácsi csatatérről menekült király már belefult a Csele patak iszapjába.

STEPHANI TAVRINI OLOMVCEN. STAV/
romachia/id eſt Cruciatoꝝ Sernilę Bellum. Qd'anno ab
orbe redẽpto poſt ſeſqmilleſimũ quartodecimo & Pan
noniã/& Collimitaneas puincias ualde miſerabiliter de/
populauerat. In Quinq; libros ſummatim digeſtũ.

EIVSDEM Index eorum quæ in hoc
opere uiſa ſunt annotatu digniora.

Taurinus : Stauromachia címlapja (Bécs 1519.), Dózsa György kivégzését ábrázoló fametszettel

* Alexander Graf Apponyi : Hungarica. München 1913, Rosenthal Verl. Bd. I. No. 137.

Keményről nem tételezzük fel, hogy csalt volna. Az általa leírt példányok, melyek még megvannak, lelkiismeretes pontosságról tanúskodnak. Az elveszett példányok leírásának hitelességét pedig részletezése és raktári jelzetközlése biztosítja.

Wallaszky itt-ott tévedett, elírta magát, de csalási szándék bizonyára benne sem volt.

Velük szemben légiója áll a tényleges irodalmi hamisításoknak. A világirodalomét már bibliográfiák gyűjtötték össze.* A történetüket elmondó könyvek szinte polcokat töltenek meg. A legmulatságosabb eseteket Fumagalli, a firenzei könyvtörténeti intézet igazgatója meséli el bibliográfiai adomagyűjteményében.** Néha tragikomikusak, sőt vannak köztük tragikusak is.

Nálunk a *Régi Magyar Könyvtár* I. kötetének legelső száma olyan magyar nyomtatványról szól, mely valószínűleg sohasem jelent meg s melynek idézett verssorait alighanem közel 300 évvel állítólagos kiadása után írták. Szövegét 1771-ben Bécsben és 1797-ben Budán egy-egy néhányleveles aprónyomtatványban közölték: 22 strófás költeményt régi magyar nyelven a „deucheoseeges zenth iob keez"-ről. A közzétevők azt állították, hogy egy 1484-ben Nürnbergben megjelent könyvből idézik. Első 4 sorát 1794-ben leírta Bartalis Antal Kolozs megyei plébános, névtelenül kiadott latin munkájában (*Notitia Parochiae Jegenyensis*. Claudiopoli 1794, 122—123. l.), de hangsúlyozza, hogy csak hírből ismeri, a nürnbergi példányt nem látta.

Más sem látta.

Irodalomtörténetünkben nagy port vert fel. Toldy Ferenc száz évvel azelőtt, az *Új Magyar Múzeum* 1857. évi kötetében komolyan foglalkozott vele, hitt benne, s azt a címet adta neki: *Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról.*

De minél inkább haladt a magyar nyelvtörténet régi nyelvünk sajátságainak megállapításában, annál több kétely támadt a költemény hitelességé-

* E. Weller: Die falschen und fingierten Druckorte. Két kötet, Leipzig 1864.

**G. Fumagalli: Aneddoti bibliografici. Roma 1933. — Vö. még Ráth-Végh István: A könyv komédiája. Bp. 1937. (Ebben 123—128. l.: A nemlétező könyvek katalógusai.) — Franciául G. Brunet írt hasonló koholásokról: Essai sur les bibliothèques imaginaires. Paris 1862.

ről. A 15. században nem ilyen nyelvezettel írtak magyarul. Ha pedig a nürnbergi kiadás régi, 12—14. századi nyelvemléket akart volna közölni, azt az akkori általános szokás szerint átírta volna a maga korának helyesírására.

Ma hamisítványnak tartjuk. Pintér Jenő véleménye szerint valamelyik katolikus egyházi költő írta az 1770-es évek elején, Mária Terézia környezetének felhívására.

A *Régi Magyar Könyvtár* II. kötete, mely a Magyarországon nyomtatott könyvekkel foglalkozik, szintén leír jónéhány munkát, melynek létében kételkedünk. Még lesz szó róluk, különösen a reformáció korabeli nyomdászattal kapcsolatban.

Csak mint kuriózumot említem meg egy régibb olasz író, Baruffaldi, ama feltevését, hogy Manardus egyik műve Magyarországon, Bernardus Odonius sajtóján nyomatott, 1521-ben, s címlapján hamis megjelenési helyként Ferrarát nevezi meg. (MKSz 1881, 201. l.)

Az e század eleji lengyel és a legújabb szlovák nyomdászattörténetben szó esett egy a mohácsi vész előtt Lőcsén élt nyomdászról, — nyomtatványairól azonban nem tudunk. Fiol Szvatopluk 1491-ben Krakkóban valóban nyomtatott cirillbetűs egyházi szerkönyveket, de aztán *huszita üzelmek* miatt börtönbe került. Kiszabadulása után Lőcsén telepedett meg s itt is halt meg 1525-ben*. Még pedig mint nyomdász. (De ezt az állítást már megkérdőjelezzük.) Hradszky kanonok a múlt század második felében látott egy ma ismeretlen német—szlovák nyomtatványt s azt emlékezete szerint Fiol adta ki 1515-ben Lőcsén.**

E sovány adatok nem nyújtanak alapot arra, hogy hitelt adjunk nekik.

A *Régi Magyar Könyvtár* III. kötete a mohácsi vész előtti időből 267 külföldön megjelent hazai származású kiadvány címét közli. 23-nak azonban, vagyis 9%-nak, példány-lelőhelyét nem tudja megadni. Szabó Károly és Hellebrant Árpád lelkiismeretesen megemlítik a forrást, melyből a címadatot merítették, e 23 állítólagos kiadásnál azonban éppen csak a döntő bizonyíték, a példány hiányzik. Nevezetes munkák is vannak köztük, pl. 5 hazai liturgia, Temesvári Pelbárt 5 kiadása stb. Valóban megjelentek-e, vagy csak elírásból, esetleg téves emlékezésből származik a címadat ? Lehet, hogy egyik-másik felsorolt könyv megjelent — hiszen annyi veszett el —, de lesz olyan is, amelyik sosem létezett. Úgy állunk velük, mint Hain ősnyomtatvány-bibliográfiája csillagtalan számaival.

* Rožicky : Die Buchdruckerkunst in Polen. (Zeitschrift für Bücherfreunde 1906, 487—488 l.

** Mišianik Ján : Dejiny levocského knihtláčiarstva. Trnva 1945. — Repčák Josef : Prehl' ad dejin knihtláče na Slovensku. Bratislava 1948.

A GYAKORLAT

RÉGI KÖNYVEKKEL VALÓ FOGLALKOZÁS

Mi a célunk a nyomdászattörténettel ?

Nem önmagáért műveljük, mert nem önálló studium, nem állapít meg olyan okokat és következményeket, melyek ismerete tárgyának továbbfejlesztéséhez, pl. a könyvkészítéshez nélkülözhetetlen. Csak segédtudomány, mely a más területek kutatóinak — főleg a művelődéstörténet, irodalomtörténet és tudománytörténet tudósainak a munkáját elősegíti.

A foglalkozási ágakban a könyvtáros látja legtöbb gyakorlati hasznát. Régi nyomtatványok bármikor bármelyiknek a kezébe kerülhetnek, úgy hogy hivatalból kell velük foglalkoznia : meghatározza korukat, hazájukat és tartalmukat, katalogizálja őket, érdeklődőknek felvilágosítást ad róluk, vagy pedig hatóság vagy magányos részére árbecslést kell végeznie. Bajos volna azt mondania, „nem értek hozzájuk".

Akit nagy könyvtárban, pl. nálunk az Orsz. Széchényi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban, a M. Tud. Akadémia Könyvtárában alkalmaznak, azt fogja tapasztalni, hogy ezek állományában többségben van a régi könyv. Használóik is aránylag sok régi könyv iránt érdeklődnek. Ismerniök kell tudományszakuk forrásait. Tudományuk részleteit csak úgy ismerhetik alaposan, ha azokat keletkezésükben és fejlődésükben ismerik.

Ezért van a szakkönyvtárakban is sok régi könyv. Közművelődési könyvtárakba magánosok adományaival kerülnek, már pedig alig van könyvgyűjtő magánember, kinek többek közt nem volna régi könyve.

A népkönyvtárakban ritka. De a népkönyvtároshoz is fordulnak kérdésekkel. Öreg nénike tudni szeretné, mennyit kaphat dédapja bibliájáért? A könyvtáros csak akkor felelhet neki, ha meg tudja állapítani, híres nyomda terméke-e, sok példánya ismeretes-e, keresett-e, milyen árakat ért el, stb.

Mi a régi könyv? Igen viszonylagos valami. A fogalmát talán úgy fogjuk legjobban megérteni, ha keletkezésében és fejlődésében vizsgáljuk.

A régi nyomtatvány fogalma 1640-ben született. Németországban akkor ünnepelték meg először a nyomdászat jubileumát — felfedezésének 200 éves emlékét. Ez alkalomra egész sereg ünnepi beszéd, értekezés meg vitairat jelent meg, köztük Bernardus de Mallinckrot műve : *De ortu et progressu artis typographicae.* (A nyomdászat keletkezéséről és fejlődéséről.) Feleletül szánta egy

holland írónak, Petrus Scrivernek, aki régi hagyományokra támaszkodva azt állította, hogy az első betűszedést 1430 táján Jan Laurens Coster haarlemi tanító eszelte ki. Mallinckrot bőbeszédű aprólékossággal azt igyekszik bizonyítani, hogy a feltaláló Fust János, az ismert monda Doktor Faustusa, kit a gazdag főnemes Gutenberg pénzzel támogatott. De nem ez a tévedés a lényeges. A lényeges az, hogy már időbeli távlatból tudja nézni az ősnyomtatványokat és összehasonlítja őket a saját korabeli könyvekkel. Ezzel az összehasonlítással fedezte fel a „régi nyomtatvány" fogalmát.

Mallinckrot az első író, aki az ősnyomtatványokat „incunabula"-nak, azaz a nyomdászat bölcsőkorából származó nyomtatványoknak nevezi. (Incunabula latin szó, a. m. bölcső, pólya, csecsemőkor.) Ő az első, aki záró korhatárukat a ma is elfogadott „annus saecularis"-ban (a félévezredes jubileumi évben), az 1500. évben jelölte meg. Ő az első, aki azáltal, hogy a köztük meg a későbbi nyomtatványok közti különbségekre rámutatott, a többitől lényegesen eltérő könyvekként külön nyomtatványcsoporttá avatta őket. Felismerte, hogy különleges sajátosságaik miatt más bibliográfiai módszerekkel kell foglalkozni velük, mint a többi könyvekkel.

Ha mi ma, miként 1640-ben ő, összehasonlítanók a 140—190 évvel azelőtt megjelent könyveket a saját korunkbeliekkel, tehát Bessenyei, Kazinczy, Virág Benedek, Dugonics András első kiadásait a mai kiadványainkkal, alig találnánk lényeges különbségeket. A papírjuk kissé bolyhosabb mint a miénk, az illusztrációk rokokó- és empíre-stílusú rajzokat mutató rézmetszetek, szemben a mi élesvonalú fametszetes vagy élénk színű offset-illusztrációinkkal, a helyesírásuk régies, a stílus és szellem ódon, de egyébként a könyv ugyanolyan alakú és beosztású, van címlapja és tartalomjegyzéke, vannak fejezetcímei stb. Ha a könyvtárban katalogizáljuk őket, pontosan ugyanolyan szabályok szerint írjuk le az 1780-ban megjelent könyvet, mint az 1958. évit.

Mallinckrot sokkal nagyobb különbséget talált az 1500-ban és az 1640-ben megjelent könyvek közt. Az ősnyomtatványok betűi — mondja — a kéziratok betűit utánozzák, még pedig — szerinte — esetlenül és nyersen. A 17. század betűit az övékhez képest kiforrottaknak, egyenleteseknek, tökéleteseknek látja. Az ősnyomtatványok a folytonos szórövidítések és betűösszevonások miatt nehezen olvashatók. A szedésük egyhangú, mert az ősnyomdász rendszerint csak egyféle típussal szedte az egész könyvet, míg a 17. század tipográfusa 10—12 betűfajtát is alkalmazhatott ugyanabban a nyomtatványban. Mallinckrotnak művészi szempontból is vannak kifogásai : az ősnyomtatványokban a díszítő, szakaszkezdő betűk csak kézzel festettek, nem pedig nyomtatott iniciálék, mint az ő korában. A 17. századi pompás rézmetszetekkel szemben az ősnyomdász kezdetleges fametszetekkel illusztrálta a könyvet. Pajzsalakú nyomdászjelvényei is esetlen fametszetek ; mennyire elegánsabbak a kortársai, Plantin és Elzevir emblémái ! A legfurcsább pedig, hogy az ősnyomtatványnak nincs címlapja, sőt rendes címe sem, sokszor sem a szerző

nevét, sem a kiadás helyét és évét nem említi meg, s ha mégis, nem a könyv elején, hanem a végén, a zárósorokban (kolofonban) teszi. Otromba nehéz könyv a maga nehéz fatábla-kötésében a könnyed 17. századi libellihez képest. Még a papírja is milyen durva, milyen kellemetlen tapintású. Régi holmik, de érdekesek, mert régiek és ritkák. Csak egy tekintetben hajol meg Mallinckrot: az ősnyomdászok tudós férfiak, akik maguk válogatták ki és gondozták a szöveget, míg a saját kora nyomdászai csak mesteremberek, a kiadók alárendeltjei s a hivatásukat csak üzleti szempontok szerint űzik.

Három évvel Mallinckrot könyve után, 1643-ban, megjelent egy kis könyv — *Historia Bibliothecae Norimbergensis* (A nürnbergi könyvtár története) —, melyhez szerzője, Johannes Saubertus, rövid függeléket csatolt: *Appendix de typographia*. Párlapos bevezetésül elmondja, hogy a nyomdászatot a tudós Faustus doktor találta fel, kinek famulusai között szerepelt az a bizonyos Gutenberg nevű lovag. Ezután közli a Szt. Sebaldus templom 825 ősnyomtatványának címjegyzékét. Ez az első nyomtatott ősnyomtatvány-katalógus. Míg Mallinckrot még csak külön bibliográfiai csoportot látott az ősnyomtatványokban, Saubertus már külön könyvtári felállítást követelt számukra s könyvtári különgyűjtemény anyagaként tárgyalta őket.

Címleírásai rövidek: első helyen a megjelenés évét és helyét említi, ezután következik a szerző neve, a mű címe és a nyomdász neve. Két újítás volt ezekben a címleírásokban: az időrendes elrendezés és a nyomdász neve. A régibb bibliográfia ez utóbbi adatra nem volt kiváncsi. Az évszám Gesner óta ugyan benne volt a címleírásokban, de a címeket nem az évszámok sorrendjébe helyezték, hanem vagy a szerzők betűrendjébe, vagy pedig szakrendbe. Az időrendes módszerrel Saubertus a nyomdászat fejlődésének haladását kívánta szemléltetni s a történeti szempontot még aláhúzta a nyomdász nevének közlésével. Kisebb gyűjteményekben még ma is az ő módszerét követik.

De ha az ősnyomtatványoknak nem volt címük, honnan vette Saubertus a címeket? A művek későbbi, címlapos kiadásaiból. Ha pedig a műnek későbbi kiadása nem volt, az irodalomból, a bibliográfiából, főleg Gesnerből. Azt a címet adta, melyet az irodalom idézni szokott. Ezt a módszerét is átvette az utókor.

Katalógusának hibája egyúttal erénye is. Lelkiismeretességében csak olyan ősnyomtatványokat ír le, melyek zárósoraiban meg van jelölve az évszámuk. Abszolút megbízható: kétségtelen ősnyomtatványok s hogy semmilyen kétely ne merülhessen fel, adva van a lelőhely is: a nürnbergi Sebaldus-könyvtár. De ugyanebből az erényből fakadt a katalógus hibája: hiányos. Ha Saubertus mai meghatározó módszereinket ismerte volna, háromszor annyi művet sorolhatott volna fel. Annyira pontos volt, hogy könyve végén helyreigazítja az ősnyomdákban itt-ott elkövetett sajtóhibákat a keltezés tekintetében s ezzel a 16. századba utal át olyan nyomtatványt, mely az impresszumban vagy a

kolofonban a szedő tévedéséből 15. századinak vallotta magát. Szigorú kritikával katalogizált.

A 17. században még két további ősnyomtatvány-jegyzék jelent meg. Az egyik — Philippe Labbé szerkesztésében (1653) — a párizsi királyi könyvtár kéziratkatalógusának függelékében 1289 ősnyomtatványt ír le. De nem Saubertus módja szerint időrendben, hanem helyrajzi jelzeteik sorrendjében. A kéziratok leírásában ugyanis gyakran utalt rájuk, utalt a jelzetükre. Nem a nyomdászat fejlődése érdekelte, hanem a szöveg. Most bukkan fel először a „prima editio", az „első kiadás" fogalma. Az ősnyomtatványokat a kéziratokhoz való viszonyukban vizsgálja. Azt nézte, hogy az ősnyomtatvány szövege mennyiben egyezik a kézirat szövegével, vagy mennyiben tér el tőle. Ebből következtetések vonhatók a szöveg hitelességére, értékére vonatkozólag. Címleírásaiban nem a nyomdász nevét közli, hanem a korrektorokat nevezi meg, amennyiben nevük a kolofonban előfordul. A katalógus elkészítésénél nem a történészekre, hanem a filológusokra gondolt.

A másik jegyzék szerzője a holland Cornelius a Beughem emmerichi könyvkereskedő. Műve (*Incunabula Typographiae.* Amsterdam 1688) nem katalógus, hanem a lelőhelyektől független bibliográfia. A bibliográfiáknak a katalógusokkal szemben gyakran van meg az a hátránya, hogy kevésbé megbízhatók. Leírásaik nem mindig példányok alapján készülnek, hanem a címeket sokszor átveszik más könyvészeti munkákból, valamint a tudományos szakmunkák címidézeteiből. Így tett Beughem is. Ő maga csak egyetlen ősnyomtatványt látott — a Fust és Schöffer-féle 1462. évi latin bibliát — a többi címét átvette Gesner és későbbi kiegészítői, Simler meg Frisius általános bibliográfiáiból, továbbá Scriver, Mallinckrot, Saubertus és Labbé munkáiból. Az efféle könyvészetnek is van haszna, mert összeszedi a különféle helyeken szétszórt címeket. Ez előny, de egyúttal hiba is, sőt végzetes hibaforrás, mert a címekkel együtt átveszi a tévedéseket. Utóbbiak aztán továbböröklődnek, átmennek más bibliográfiákba, későbbi idézetekbe s úgyszólván kiirthatatlanok.

Beughem 3000 ősnyomtatvány címét közli. Ennyit ismertek 1688 táján. A kor, melyet a jegyzék átfog, az 1441. évtől 1500 végéig terjed. Csakhogy mindjárt a legrégibb ősnyomtatványnál tévedés csúszott be a jegyzékbe s ez a tévedés a mai napig kísért. Legalábbis ez a holland nyelvű munka mindeddig nem került elő s ilyen évszámmal ellátott könyvet sem ismerünk. Beughem az adatot átvette Scrivertől, mint jó hollandus örült neki, de a kritika gyakorlását elmulasztotta.

Jegyzéke betűrendes. Ezzel — bár a betűrend az akkori bibliográfiában általános volt — az ősnyomtatványokat új szempont szerint csoportosította. Nem Saubertus történeti és Labbé filológiai szempontja szerint, hanem a 15. századi irodalom tanulmányozására. Megemlíti a szerzők életrajzi adatait s egy-egy szerző műveit együtt, egymás alatt sorolja fel. (Ha a bibliográfia az irodalom szempontjait követi : betűrendes ; ha a történelemét, a fejlődés gon-

dolatát : időrendes ; ha a tudományét : szakszerinti.) Címleírásaiban a szerző nevén és a mű címén kívül csak a megjelenés helyét és évét, valamint a könyv formátumát tünteti fel. Csak azt, ami az akkori irodalomtörténész-könyvvásárlót közvetlenül érdekelte.

A 18. század tudományos életét a nagyarányú adatgyűjtés jellemzi. Forráskiadványok hatalmas sorozatai jelennek meg. A tudósok felfedező utakra indulnak a régi klastromi könyvtárakba és új műfaj, az irodalmi útleírások műfaja keletkezik. Részletesen ismertetik a kolostorok kincseit s ezek megtárgyalásával ők indítják meg a nagy vitát a Gutenberg-bibliáról s ők teszik meg a nyomdászat feltalálójává Gutenberget.

A könyvtárak átbúvárlása után sor került a városi levéltárak és a kancelláriák iratanyagára. Míg Scriver és Mallinckrot kolofonokból, előszavakból, elszigetelt megjegyzésekből bogarászta össze adatait s főként vakon hitt a szájhagyománynak, a helyi legendáknak, most megindult a rendszeres levéltári kutatás. Egyelőre csak lassú részlet-célkitűzéssel, csak egyes nyomdák vagy csak egyes városok nyomdászata elszigetelt történetével. Monográfiák jelennek meg Lipcse, Lübeck, Mainz, Speier, Augsburg, Bamberg, Nürnberg, Oppenheim, Bécs, Firenze, Róma, Ferrara, Párma és Párizs nyomdászatáról. Legtöbbje két részre oszlott, az egyik oklevelek alapján a történeti adatokat hámozgatta, a másik a városban megjelent nyomtatványokat sorolta fel. Magyarország sem maradt ki : Wallaszky Pál *Tentamen*-je utolsó fejezetében 1769-ben megírta a Mátyás király-korabeli budai nyomda történetét. A sokféle részlettanulmányból lassanként összefüggő kép alakult ki : Michael Denis, a bécsi Garelli-könyvtár prefektusa *Einleitung in die Bücherkunde* c. munkája első kötetében 1777-ben megírta az első általános, minden országra kiterjedő nyomdászattörténetet.

A 18. századi ősnyomtatvány-bibliográfia e két studiumra — a régiségek felkutatására és a nyomdászattörténetre — támaszkodott. Leírásainak száma rohamosan emelkedett : a század első felében Maittaire 5600-at címtároz, a század második felében kiegészítője, Michael Denis az ismertek számát 12 000-re emeli, a század végén pedig Panzer több mint 16 000-re. S amilyen mértékben nő a címek száma, ugyanúgy nő a régi könyvek ismerete és finomodnak a meghatározási módszerek.

Michael Maittaire angol bibliofil, aki időrendes *Annales Typographici* c. ősnyomtatvány-bibliográfiáját 1719-től 1741-ig 5 kötetben adta ki Hágában, Amsterdamban és Londonban, újításként a címleírásai végén, a nyomdász megnevezése után, rendszeresen közli a kolofonokat és számontartja a nyomdászjelvényeket is. Denis, aki bár nem akar más lenni mint Maittaire kiegészítője, s aki — elsősorban a bécsi udvari könyvtár állományából — 6311 eddig nem ismert ősnyomtatvány címével gazdagította a bibliográfiát, további új szempontokkal szolgál a meghatározáshoz, amennyiben a középkori kéziratok leírásánál használt módszereket alkalmazza, megjelölve a használt betű-

fajt (gót vagy antiqua), a laponkénti hasábok és sorok számát, a szignatúrák (őrszók), valamint a registrum (kezdőszavak jegyzéke) használatát. Abból a meggondolásból indult ki, hogy az ősnyomtatvány közelebbi rokonságban van a kódexszel, mint a későbbi nyomtatványokkal. Mesterségesen — szedéssel és sajtóval — sokszorosított kódex. Az ősnyomdász annyira a kéziratokat utánozta, hogy termékei olvasásához szükségünk van paleográfiai ismeretekre. Tehát leírásuknál is igénybe kell vennünk a paleográfia módszereit.

Denis mikroszkopikus eljárásával elérte, hogy meg tudott határozni keltezetlen nyomtatványokat is. A régi könyvek rendezésének és bibliográfiai feldolgozásának legnagyobb nehézsége az, hogy az ismert ősnyomtatványoknak mintegy egy harmada nem árulja el sem a nyomdásza nevét, sem a nyomtatása helyét, sem pedig az idejét. Nehéz őket lokalizálni és nehéz őket időrendbe sorolni. Ezzel a problémával vette fel a küzdelmet Denis. A paleográfia segítségével megállapította azokat a jellegzetes összevonásokat, amelyek többnyire csak 15. századbeli típusokban fordulnak elő s ebből sok esetben meg tudta állapítani, hogy valamely impresszum nélküli könyv egyáltalán ősnyomtatvány-e vagy sem? Lokalizálásukat pedig, meglepő sikerrel, a típusok összehasonlítása segítségével kísérelte meg. A 15. század nyomdászata ezer meg ezer betűtípust használt s Denis felismerte, hogy a nyomdászok sohasem alkalmaztak olyan típust, amely minden részletében, hajszálnyi egyezésben előfordulna más nyomdásznál. Mindegyiknek megvolt a saját típusa, a típusból tehát következtetni lehet a nyomdászra. Persze fel kellett tételeznie, hogy minden nyomdász maga metszette és öntötte a betűit, s hogy nem volt betűkereskedelem. Mindenesetre sikere volt, mert míg Maittaire mindössze 84 impresszum-nélküli könyvről állapította meg — előszókból és irodalmi forrásokból —, hogy ősnyomtatvány, addig Denis típus-összehasonlításai folytán 2237 keltezetlen nyomtatványt tudott *Supplementum*-ába iktatni.

A *Supplementum* hátránya, hogy éppen csak supplementum, kiegészítés Maittaire-hez, mely nem tette fölöslegessé Maittaire-t, mert hiszen annak címadatait nem ismételte. A keresőnek mindkét könyvet kell használnia. Maittaire módjára az időrendet követi, az évrendet tehát újra előlről kezdte s mégis el kellett térnie Maittaire sorrendjétől, mert a 18. század végén már tudománytalannak látszott az a szakbeosztás, melyet Maittaire az évszámokon belül követett. Denis ehelyett az ugyanabban az évben megjelent könyvek címeit betűrendben közölte.

Jönnie kellett a nagy rendszerezőnek, aki az addig ismeretessé vált ősnyomtatványokról összefoglaló egységes áttekintést ad. Ez volt Georg Wolfgang Panzer. Bámulatos gyorsasággal és szorgalommal dolgozott. Ő is, mint Maittaire, *Annales Typographici*-nek nevezte művét. 1793 óta évenként adott ki egy-egy vaskos kötetet, ötöt az ősnyomtatványokról s további ötöt az 1501-től 1536-ig megjelent kiadványokról, de aztán a XI. kötetben ismét visszatért az ősnyomtatványokhoz s *Supplementum*-ot csatolt vele az első öt kötethez. Panzer a

nyomtatványok tipográfiai származására helyezte a fősúlyt, s a könnyű áttekinthetőségnek megfelelő új, az eddigiektől eltérő beosztást választott. Földrajzi sorrendet követett: az országok s az országokon belül a nyomdaszékhelyek (a városok) betűrendjét, a nyomdaszékhelyeken belül pedig az ott megjelent nyomtatványok időrendjét. Ezáltal az olvasó egészen új összefüggésben látta az ősnyomtatványokat és értékelni tudta az egyes városok és az egyes nyomdák teljesítményét. Kár, hogy a német nyelvű könyveket nem vette fel az *Annales*-be, hanem külön munkában, a kétkötetes *Annalen der deutschen Literatur*-ban írta le. Két bibliográfiája tehát szervesen kiegészíti egymást, a használó azonban — mint Denisnél — kénytelen két helyen tájékozódni a nyomdák termelése fölött. Az *Annales*-ben és az *Annalen*-ben együtt jóval több mint 16 000 ősnyomtatványt ír le; vagyis ő maga 4000 új leírással gazdagította a bibliográfiát. A dél-németországi könyvtárakat búvárolta át s a másutt még elő nem forduló saját leírásait a cím előtt álló csillaggal jelölte meg. Denis tanítványa, annak módszerét követi, de nála is van egy fontos újítás: megnevezi a leírt ősnyomtatványok lelőhelyeit, vagy pedig, ha ezeket nem ismerte, a forrást, melyből a címet vette. Az incunabula-címek nagy száma, a bibliográfia földrajzi, illetőleg nyomdaszékhelyek szerinti beosztása s a lelőhelyek meg irodalmi források közlése tette Panzer művét oly kiemelkedően jelentőssé.

Panzer munkájával a 18. századi ősnyomtatvány-bibliográfia véget ért. Nemcsak az évszám szerint, hanem szellemben meg érdeklődésben is. A nyomdászattörténeti szempont kimerült, a 18. századi bibliográfusok hosszú időre mindent learattak, amit a nyomdászattörténet nyújthatott. A 19. század az ősnyomtatványokban nem annyira a ritkaságot nézte, hanem inkább a műveket. A 15. században jelentős irodalmi szövegeket nyomtattak, a görög és latin remekírók prima-editióit, Arisztotelész és a skolasztikus bölcselők első kiadásait, a reneszánszkori humanisták könyveit és a német, francia, angol, olasz, spanyol, holland és cseh középkori irodalom és nyelv emlékeit. A 18. században a bibliográfia elsősorban a történetírók és bibliográfusok segédeszköze, a 19.-ben új, fiatal tudomány — az összehasonlító irodalomtörténet — mellé szegődik s az új célnak megfelelően átalakított módszerekre tér át.

Első képviselője Ludwig Hain *Repertorium Bibliographicum*-ával, mely, mint másfél századdal korábban Cornelius a Beughem *Incunabula Typographiae*-ja, ismét betűrendes. Egymás mellé kerültek a szerzők különféle művei és azok kiadásai. Az olvasó a nyomdák helyett a 15. században nyomtatott irodalmat látja. De Hain nemcsak a címeket csoportosította át, hanem a címek mellett szövegleírást is ad, amit a régebbi bibliográfia elmulasztott. Panzer és elődei a leírt munkának csak egészen rövid s voltaképpen önkényes címét s a nyomdászattörténeti adatokat tartalmazó kolofonját közölték s ezenkívül legföljebb tipográfiai ismertetőjeleket adtak. Szempontjuk szerint többre nem is volt szükségük. Hain egyazon mű különféle kiadásainak téves azonosíthatását

és megkülönböztetése nehézségeit tapasztalva, felismerte ennek az eljárásnak a fogyatékosságát s betűhűen közölte leírásában a könyv első és utolsó mondatait, sőt nemcsak ezt, mert hiszen a nyomtatványok nagyrésze előszóval kezdődött és kolofonnal végződött, hanem mindenkor a tulajdonképpeni szöveg kezdetét és végét, az Incipitet és Explicitet is.

Ezt a fontos újítást tetézte a sormetszet bevezetésével, a nyomtatott szöveg sorvégeit jelölő függőleges vonalakkal, melyek segítségével némely mű szószerint lenyomtatott újabb kiadásait tudta egymástól megkülönböztetni. Hasonlóképpen lényeges újítása volt, hogy bibliográfiája számára abbreviatúra- és ligatúrajeleket öntetett, hogy ezeket a paleográfiai sajátságokat is híven adhassa vissza. Segítségükkel pl. 34 különféle keltezetlen Donatus-kiadást tudott széjjelválasztani, míg elődei leírásában ezek azonos kiadásnak, egyetlen kiadásnak tűntek. Pontos és következetes szövegleírásaival Denis mintájára, de tárgyilagos rövidséggel megadta a tipográfiai ismertetőjeleket is. Egy-két keskeny hasábsorban kis kezdőbetűkre redukált rövidítésekben elmond mindent, ami a nyomtatvány tulajdonságaira vonatkozik : formátumot, terjedelmet, betűfajt, hasábok és sorok számát, szignatúrák, levélszámozás, fametszetek, iniciálék, registrum használatát. Módszere a példányok azonosításakor kizár minden tévedést.

A nyomdászattörténeti problémákkal azonban nem sokat vesződött s az impresszum-nélküli nyomtatványok nyomdászának meghatározása kevés gondot okozott neki.

Ez a különös műkedvelő a legsanyarúbb életviszonyok közt, részben az adósok börtönében írta Repertoriumát, mely minden további ősnyomtatvány-kutatás alapja lett s ma is az. Igénytelen köntösben jelent meg, nincs előszava, egyetlen megjegyzése, mely a szerző törekvéseire utalna. Leírásai megtöltenek 4 kötetet, anélkül, hogy a szerző csak egyszer is magyarázó szóval fordulna az olvasóhoz. A címleírásoknak körülbelül kétharmada előtt csillag áll, de Hain nem mondja meg, mit jelez vele. Nyilván azt, hogy Panzer módjára a megcsillagozottakat maga vizsgálta meg, míg a csillagtalanokat átvette mások bibliográfiáiból. A megcsillagozott leírások mindvégig pontosak, Hain módszerére jellegzetesek, kifogástalanok. De van néhány ugyanilyen kitűnő, sormetszetes, abbreviatúra- és ligatúrajeles leírása, mely előtt nem áll csillag. Talán sajtóhibából maradt el.

Hain 1836-ban, 55 éves korában sorvadásban halt meg s korai halála megakadályozta, hogy művét befejezze. Az utolsó kötet 4000 címleírással már csak a halála után jelent meg, 1838-ban. A hozzá nem értő kiadó gondatlansága miatt ez a poszthumusz kötet csonkán került ki a sajtó alól s épp a legfontosabb szerzők, a V-betűs Vincentius Bellovacensis, Vergilius és Jacobus a Voragine kimaradtak belőle. Pedig a bibliográfia technikája a cédulázás, a cédulákat akkor írják, amikor a könyv a címleíró kezébe kerül s elképzelhetetlen, hogy Hain a betűk sorrendjében cédulázott volna. Föltétlenül meg-

voltak, még pedig már betűrendezett gyűjteményben, dehát munkájának ez az utolsó része elkallódott.

A 4 kötet együtt 16 311 címleírást tartalmaz, körülbelül ugyanannyit, mint Panzer Annalesei. Hibájául rójják fel, hogy nem nevezi meg a lelőhelyeket és nem idézi a forrásait azoknál a címeknél, melyeket más bibliográfiákból vett át. Művének mégis oly nagy jelentősége volt, hogy az utána következő ősnyomtatvány-bibliográfusok még 70 évvel később is kénytelenek voltak Hain hiányait számkonkordanciákkal, nyomdászindexszel és supplementumokkal pótolni. Konrad Burger 1908-ban kiadott egy testes számkonkordanciát, melyből Hain forrásait meg tudjuk állapítani s ugyanő készítette el Hain művéhez a nyomdászregisztert is. Hain listájának kiegészítésére pedig a 19. század végéig megjelent adalékokat összegyűjtötte és kiadta az angol Copinger 3 kötetes Supplementumában, összesen 6832 címleírást. Copinger azonban kritika nélkül vette át az időközben megjelent katalógusok és bibliográfiák igen vegyes módszerű és értékű leírásait.

Copinger után Dietrich Reichling münsteri tanár 6 folytatólagos füzetben (1905—1914) még további 2143 eddig ismeretlen ősnyomtatvány leírását közölte, Hain módszere szerint, de mindenkor feltüntetve a lelőhelyet. Az olaszországi és svájci könyvtárakban kutatta fel őket.

Hain, Copinger és Reichling együttvéve 25 286 ősnyomtatványról adtak számot. De a kép nem valami egységes : Hain csillagtalan számai, Copinger kritikátlan átvételei, helyenként Reichling tévedései az impresszum-nélküliek keltezésében, a bizonytalanság érzetét keltik. S bosszantó, hogy meghatározásainkban 3 különféle műhöz kell fordulnunk. Mert ha Hainban meg is találjuk a keresett leírást, mégis meg kell néznünk, hogy Copinger vagy Reichling nem nyújt-e valami kiegészítő adalékot (variációt, lelőhelyet) Hain leírásához.

Mint Panzer idején, ismét esedékessé vált egy összefoglaló áttekintő ősnyomtatvány-bibliográfia készítése.

A 20. századnak más az irodalomszemlélete mint amilyen az előző koroké volt. Az összefüggésekre figyel : a sokféleségre való tekintettel kutatását a szervezettség jellemzi. A munka bizottságokban kapja irányítását, a szerepeket szétosztják, az egyéni munka mechanizálódik és beilleszkedik az összmunkába. Az egyes országokban bibliográfiai hatóságok, felvilágosító állomások, bibliográfiai központok létesülnek s az ország könyvtárainak állományát összkatalógusokban tartják nyilván. Csakhamar még szélesebb program: világösszkatalógus terve vetődik fel. Brüsszelben nemzetközi bibliográfiai intézet alakul. De a végtelent nem lehet megfogni s a terv végrehajtását 20 millió címleírás kartotékolása után felfüggesztik. Belátják, hogy világbibliográfiát csak részletről részletre, korszakról korszakra haladva lehet tervszerűen felépíteni. A legegyszerűbb és legkönnyebb (mert már előmunkálatokra lehet támaszkodni) az ősnyomtatványkorral kezdeni. A porosz közoktatásügyi minisztérium bizottságot létesít (Commission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke)

és a berlini Állami Nyilvános Könyvtár osztályt szervez az ősnyomtatványok összkatalógusának elkészítésére. A feladat óriási, a bizottságot átalakítják nemzetközivé, az anyaggyűjtés szempontjából átbúvárlandó területeket felosztják a munkatársak között s ezek nemcsak Európában dolgoznak, hanem a többi világrész könyvtáraiban is, mert vásárlás útján oda is jutottak ősnyomtatványok.

Húsz évi előkészület után megjelent a GW első kötete. Akkorára berlini központjában 38 000 egyöntetű ősnyomtatványleírás gyűlt össze. A második világháború kitöréséig ez a szám jóval a 40 000 fölé emelkedett. A hadüzenet után a nemzetközi együttműködés és vele a munka megakadt.

A GW hármas célt tűzött maga elé. Betűrendes részében, melynek eddig megjelent 8 kötete még csak az F-betűnél tart, Hain szempontjai szerint az egyes ősnyomtatványokkal foglalkozik : szövegleírásaikat és tipográfiai ismertetőjeleiket közli, azonkívül idézi a róluk szóló irodalmat és felsorolja példányaik lelőhelyeit. Utóbbiakból látjuk, mennyire ritkák e nyomdászattörténeti emlékek ma is, amikor pedig már az egész világon felkutatták őket. A második részben a nyomdák termelését fogja áttekinteni, valószínűleg a nyomdászok időrendjében. A földrajzi beosztású harmadikban pedig a nyomdáknak a szellemi centrumokkal való belső összefüggését világítja meg. Köln, Löwen és Párizs az ősnyomtatványkorban még a skolasztikus gondolkozás központjai, míg Bázel, Erfurt, Lipcse, Buda és az olasz városok a humanisztikus és antiskolasztikus törekvések szolgálatában álltak. Bemutatja, miként oszlottak meg a szellemi erők, hol és hogyan ágazódtak el a tudományos és irodalmi irányok a középkor végén, a 16. századi súlyos lelkiválság, a reformáció előestéjén.

40—45 000 ősnyomtatvány! Nagy szó. De a GW jelentősége nemcsak e hatalmas számban van, hanem — talán méginkább — a módszertani újításaiban, melyekből az ősnyomtatvány-meghatározás úgyszólván holtbizonyossá válik. Amikor munkaközössége tagjait szétküldte a világ minden tájára, útravalóul pontos utasításokkal látta el őket, hogy a begyűjtendő leírások egységesek legyenek. E módszereknek — számolva az emberi értelem állhatatlanságával és befolyásolhatóságával — gépieseknek kellett lenniök.

Denis paleográfiai módszere lángeszű, de hátránya, hogy a nagyon is véges emberi emlékezőképességben bízva, az impresszum-nélküli nyomtatványokat a betűtípusok hasonlósága alapján akarta meghatározni. Csakhogy, mi a hasonlóság? Valami, ami tisztára az egyén képességeitől függ. A típusok finom árnyalatokban különböznek egymástól s a hasonlóság köre a megfigyelő felfogása szerint tágul vagy szűkül.

Már a század első éveiben Robert Proctor a British Museum és az oxfordi Bodleiana közös ősnyomtatvány-katalógusában megkísérelte, hogy a típusmeghatározásból száműzze az egyéni véleményt, a hasonlóság fogalmát, s helyébe milliméterekben lemérhető anyagi tényezőket állított. Katalógusában

Panzer földrajzi beosztására tért vissza, de azzal a változtatással, hogy az országok és azokon belül a városok nyomdászati elsőbbségének időrendes sorrendjén belül a nyomdák, a nyomdákon belül pedig nem a művek, hanem a betűtípusok következtek s végül egy-egy típuson belül az azzal nyomtatott műveket sorolta fel. A főhangsúly a típusokra esett. Szövegleírásokat mellőz, de a típusok sajátságait (rövidítési és elválasztó jeleit, betűpárjait és változatait) részletezi és mindenkor megadja 20 sor méretét. Hibát követett el, amikor a sorméretet a lap legalsó sora alsó peremétől az alulról számított huszadik sor felső pereméig mérte. Ezáltal oszthatatlan méretet kapott s a töredékeket, vagy a túl nagy betűs nyomtatványokat, melyekből a lap tükrébe nem fért 20 sor, nem tudta meghatározni. Maga is belátta félrefogását és utolsó — halálos — svájci kirándulása előtt azt javasolta, hogy követői a sorméretet a legalsó sor peremétől az alulról számított 21. sor alsó pereméig mérjék ; ezáltal 20 teljes sor méretét kapják s ez a legkisebb részekig, akár egyetlen sor erejéig is osztható.

A hiba kiküszöbölésére maga a British Museum vállalkozott 1908 óta eddig megjelent 8 kötetnyi új ősnyomtatvány-katalógusában. Címleírásai a Proctor javasolta osztható méretet közlik. Minden kötethez függelékül a típusok hasonmás-próbáit mellékeli.

A British Museum azonban minden gazdagsága ellenére is az összes ősnyomtatvány-kiadásoknak a negyedét sem bírja. Szükség volt olyan meghatározó eszközre, mely függetlenül bármely gyűjteménytől bárhol alkalmazható. S ezt adta útravalóul a munkatársainak Konrad Haebler, a GW bizottságának elnöke, 6 kötetes *Typenrepertorium der Wiegendrucke* c. munkájában. A típusokat két, egymástól az első szempillantásra könnyen megkülönböztethető főcsoportra, gót meg antiqua típusokra osztotta, azután a gót típusokat a variációiban legváltozatosabb nagy M-betű szerint 207 alcsoportra tagolta, az egymáshoz inkább hasonló antiqua-típusokat pedig a nagy Q-betű szerint különböztette meg, aszerint, hogy a Q az u-val közös lécre van-e öntve, vagy pedig külön-külön lécre. A csoportokat aztán a 20—20 teljes sorról vett osztható sorméret szerint aprózta tovább, az egyenlő sorméreteken belül pedig a többi betűalakot mutatja be. Az ekként táblázatokba osztott típusok mindegyikéről elmondja, melyik nyomdász és milyen eltérésekkel használta, azonkívül külön táblázatokból megtudjuk, hogy minden egyes nyomdász melyik betűkészlettel és milyen sorméretekkel dolgozott. A típust sorméret után indulva könnyen megtalálhatjuk. A tipográfia e logaritmustáblái segítségével az impresszum-nélküli nyomtatványok meghatározása gépiesen folyik s az összehasonlítás eredménye független a megfigyelő egyéni véleményétől.

Egy másik ősnyomtatványszakértő, Ernst Consentius, szellemes könyvben *(Die Typen der Inkunabelzeit)* Haeblerrel szemben azt vitatta, hogy a 15. században is volt betűkereskedelem s a legtöbb ősnyomdász nem maga rajzolta, még kevésbé metszette a betűképeket — a Denis—Proctor—Haebler-féle

alapfeltevés tehát téves és erre nem lehet a típusrepertóriumot felépíteni —, de amint Haebler bebizonyította, ez az ellenvetés csak elméletben igaz. Megtörtént — ritkán, de mégis megtörtént —, hogy valamelyik nyomdász egy másik nyomdásztól betűkészletet szerzett és azzal nyomtatott. A gyakorlatban a két azonos típus mégis különbözik. Az átvevő nyomdász vagy hozzátett vagy elhagyott belőle valamit, a gyorsan kopó ólombetűket adjusztálnia vagy átöntenie kellett s akarva-nemakarva megkülönböztető jelek támadtak. Erre mi is mondhatunk példát. A budai ősnyomdászt, Hess Andrást, volt gazdája, Lauer római nyomdász látta el betűkkel. Hess maga betűt metszeni nem tudott. Lauer matricáit magával hozta Budára s azok öntvényeivel nyomtatott. De amikor a Basiliushoz átöntötte őket, lécvastagságuk és sorméretük megváltozott. A különbség jellegzetessé teszi típusát.

Ezek után lássuk, mit cselekszik az a könyvtáros, akinek ősnyomtatvány kerül a kezébe? Megvizsgálását az utolsó lapon kezdi: megnézi a kolofont. Ha megtalálja benne a szerző nevét és ez a név az A—F betűk valamelyikével kezdődik, a címleírást a GW megfelelő kötetében találja és összeveti a példánnyal. Ha a név az F—Z betűk egyikével kezdődik, Hainhoz, vagy ha annak Repertóriumában a kiadás leírását nem találja, Copinger vagy Reichling Supplementumához fordul. A címleírás tezúttal is pontosan össze kell vetnie a példánnyal.

Ha a kolofonban nem talál szerzőnevet, de megtalálja a nyomdász vagy a nyomdahely nevét, Burger nyomdászregiszterében (Copinger III. kötete függelékében) keres útmutatást. Burger közli a nyomdász termékeinek címét utalással Hain vagy Copinger megfelelő leírására. Esetleg kombináltan Proctornál vagy a British Museum katalógusában a nyomdahely alatt megtalálja a nyomdászt és ha szerencséje van, a kiadás leírását is.

Ha pedig a meghatározandó ősnyomtatványban nincs kolofon és egyéb támpont sem áll rendelkezésére, melyből a szerző, vagy a nyomdász, vagy a hely, vagy az év megállapítható volna, Haebler *Typenrepertorium*-ához folyamodik. Amíg be nem gyakorolta magát a típusmeghatározásba, nehézségei lesznek, de segíthet magán, ha az Orsz. Széchényi Könyvtárban a remek, többezer táblából álló típus-hasonmásgyűjteményekben (*Monumenta Typographica* és a *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde* köteteiben) lapozgat. Haebler elvezeti a nyomdászhoz, innen aztán Burgeren vagy az angol katalógusokon át ismét könnyű az útja.

Ha a kezében levő példányt a GW-ből vagy Hainból, illetőleg ez utóbbi kiegészítőiből, esetleg részletező újabb ősnyomtatvány-katalógusból meghatározta s az ott talált leírással azonosította, könyvtára számára rövid címleírást készít. Adatai folytatólagosan a szerző neve, a mű rövid címe, a megjelenés helye, a nyomdász neve, a kiadás éve és a formátum. Jól jegyezzük meg: a formátum, nem pedig a gerincmagasság centiméter-mérete, mert a 15. századi könyv nem rétrehajtott, hanem füzetekből összetett s az összetételt a vízjegyek

fekvése szerinti formátumból ismerjük meg. A címadatok leírása után külön bekezdésben feltüntetni annak a bibliográfiának a szigláját, valamint leírása számát, melyből a példányt meghatározta ; pl. GW 8501, vagy H 246, vagy C 5490, vagy R 1980. A nagyobb gyűjteményekben érdemes a betűrendes katalógus mellett nyomdászok szerinti címjegyzéket is vezetni s ez utóbbi céljaira ajánlatos a meghatározó bibliográfián kívül a British Museum katalógusának megfelelő kötet- és lapszámát is feltűntetni, pl. BMC VII. 1490. (A BMC leírásai ugyanis nincsenek számozva.) Végül a példány egykorú kötésére hajdani tulajdonosaira és kéziratos bejegyzéseire vonatkozó megjegyzést teszünk a bibliográfiában szokásos rövidített formában. Pl.: „15. sz. bk. — Prov. : 1605 Conv. SJ Poson. ; Kazinczy F. — Magy. marg. 16. sz." Ami azt jelenti : „15. századi bőrkötés. Provenientia (Egykori tulajdonosok) : 1605-ben a pozsonyi jezsuita rendházé, majd — a 18. század végén vagy a 19. század elején Kazinczy Ferencé. 16. századi magyar bejegyzésekkel (margináliákkal)."

Szövegleírást és tipográfiai jellemzést nem adunk, mert hiszen azt már megadta a GW, illetőleg Hain stb, kikre utalunk.

Ha példányunk leírását azonban egyik bibliográfiában sem találtuk, a típusa viszont előfordul a típusrepertóriumban és a szöveg sem kelti azt a gyanút, hogy 1500 utáni kiadásról van szó, — akkor mint eddig nem ismert unikumról a GW módszere szerint teljes, szöveges leírást készítünk (ennek szabályait a GW II. kötetének bevezetése közli), s ennek egy másolatát megküldjük a GW-nek, melynek ezáltal munkatársává válunk.

Mit csináljunk azokkal a régi könyvekkel, melyek nem ősnyomtatványok?

Említettem, hogy Panzer a régi könyvek körét az 1536-os korhatárig terjesztette ki. Vannak az ilyenekben gazdag könyvtárak, melyek ennél is tovább mennek és az 1550-ig, némelyütt az 1600-ig megjelent nyomtatványokat *Vetustissima* nevezetű különgyűjteményben állítják fel. De itt disztingválni kell. 1501 óta a ma is szokásos címlap gyorsan terjed, noha a század harmadik évtizedében is jelentek még meg ősnyomtatvány-formájú könyvek. A címlapos könyvet viszont maga a címlap határozza meg. Azonkívül 1501-ben divatba jön az Aldus Manutius-féle kisebb és keskenyebb formátum, a rétrehajtás, a modern lapszámozás és a könnyű kötés. 1530 után mindinkább eltűnik a régi nehézkes foliált alak is. Misem indokolja, hogy a mai értelemben vett címlapos könyveket másként katalogizáljuk, mint a modern könyveket. Vetustissimaként tehát csak azokat a 16. századi könyveket kezelném, melyek még ősnyomtatvány-jellegűek.

S ezzel eljutottam oda, ahonnan kiindultam: a régi könyv fogalmához. Mi ez? Azt mondanám: régi könyv először is az, melyet nem lehet az újkori nyomtatványok címfelvételi szabályai szerint katalogizálni ; másodszor pedig az, melyre az újkoriakra vonatkozó szabványunkat ugyan alkalmazzuk, de egyúttal annotációban hivatkozunk az őket, mint fontos emlékeket leíró bibliográfiákra és számontartjuk a példánytörténeti (kötésre, provenientiára, be-

jegyzésekre vonatkozó) adatokat. S itt bukkan fel ismét a bevezető szavaimban említett viszonylagosság szempontja. Könyv lehet régi a tudomány fejlődése szempontjából is. Láttam könyvtárat, melyben külön kezelték az 1800-ig megjelent technikai irodalmat ; ez ott, abban a könyvtárban profilszerű, tehát indokolt volt. Más könyvtárakban ugyanezeket a könyveket nem tekintik régieknek.

Mi magyarok az 1712 előtt megjelent magyar, magyarországi és külföldön magyar szerzőktől, továbbá külföldi szerzőktől magyar tárgyról megjelent könyveket régieknek tekintjük, mert nemzeti bibliográfiánk ilyenekként tartja őket nyilván. Más nemzetek könyvtáraiban nem különböztetik meg őket a többi könyvtől. A korhatárt ott tolják ki, ahol a nyomdászat később honosodott meg, vagy ahol a nemzeti ősnyomtatványok leírásaiból nem telik ki külön kötet.

A nemzeti biblográfia, mely mindent felölel, ami a nemzet nyelvén, területén vagy a nemzettel kapcsolatban egyebütt megjelent, a 19. század szüleménye. A nemzeti mozgalmak gazdasági okokból keletkeztek, azonban a nemzeti gondolat csakhamar az elméleti politika, az irodalom és a történettudomány vezető szólama lett. A bibliográfia kora érdeklődését szolgálja, az irodalmat is tehát a kor szempontjai szerint lajstromozta. Így került bibliográfiánkban a nemzeti irányzat előtérbe. Elég korán : Sándor István *Magyar Könyvesház*-a már 1803-ban jelent meg. 75 évvel később Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*-a a magyar könyvrégiségek korhatárát a kuruckort lezáró szatmári béke évében állapította meg és Sándor Istvánnak ebből a korból felsorolt 905 magyar nyelvű tételét megkétszerezte. Második kötete, mely a Magyarországon, de nem magyar nyelven kiadott nyomtatványokat sorolja fel, 2452 címleírást tartalmaz. A gyűjtés Szabó után is tovább folyt és Sztripszky Hiador 1912-ben 738 újabb címet közölt. Máig az ismert régi magyar nyelvű és hazai nem magyar nyelvű könyvek együttes száma 5500-ra emelkedett. (Ma egyetlen év alatt több könyv jelenik meg nálunk.) Külföldi magyar vonatkozású mű (ideértve Apponyi Sándor gyűjtőkörét) kb. mégegyszer annyi van. Apponyi értelmében magyar vonatkozásuaknak a nem magyar szerzőktől írt, de részben vagy egészben Magyarországról vagy a magyarságról szóló külföldi műveket tekintjük. A legrégibb Gutenberg Türkenkalendere, mely Hunyadi Jánosnak a török előnyomulást gátló hadmozdulatairól emlékezik meg.

Szabó nem követte Haint, nem ad sem szövegleírást, sem tipográfiai ismertetést, nem alkalmaz sormetszeteket, nem ad képet rövidítésekről és betűkapcsolatokról. Az egyes leírásokhoz csatolt jegyzetei az értékesek. Ezekben a felsorolt mű korábbi bibliográfiai leírásaira utal és megnevezi a lelőhelyeket. Kiegészítője, Sztripszky — aki Szabónak mintegy a Copingere s ahhoz hasonló vegyes módszerű, különféle forrásokból átvett leírásokat közöl —, a variációk megkülönböztetésére leírásai egy részében alkalmazta a sormetszetet. A rövi-

dítéseket azonban nem jelezhette, mert munkája gépírásos sokszorosítmányként jelent meg.

Régi könyveinket a szabványosított címleírási szabályzat szerint katalogizáljuk, de annotációban utalunk Szabóra vagy Sztripszkyre, s ha a példánynak régi mintás bőrkötése vagy korabeli bársonykötése van, s ha a könyvbe írt bejegyzés elárulja az egykori tulajdonos vagy tulajdonosok nevét, ezt is megemlítjük.

Minden RMK keretébe tartozó mű címleírásának másolatát küldjük meg az Orsz. Széchényi Könyvtárnak, ez anyagnak, illetőleg bibliográfiai adatainak főgyűjtőhelyére és országos nyilvántartó központjára.

Irodalom. K. Haebler: Handbuch der Inkunabelkunde. Leipzig 1925, K. W. Hiersemann. (Főként az 1—30. lapon.) — Gulyás Pál: A bibliográfia kézikönyve. Bp. 1941, Orsz. Széchényi Könyvtár, I. köt. 117—134. l. — Varju Elemér: Az 1711 előtti magyar nyomtatványok könyvészete. (MKSz 1898.)

MUTATÓK

RÖVIDÍTÉSEK

Ballagi BP — Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban, 1473—1711. Bp. 1925.

BMC — Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. London 1908—1949. Eddig 8 kötet.

Briquet — Ch. M. Briquet: Les filigranes. Genève 1907. 4 kötet.

C — W. A. Copinger: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum. London 1895—1902. 3 kötet. (Új helioplán lenyomata: Berlin 1926.)

Fava-Bresciano — M. Fava e G. Bresciano: La stampa a Napoli nel XV. secolo. Leipzig 1911—1912. 3 kötet.

Fogel — Fogel József: A Corvina-könyvtár katalógusa. (Bibliotheca Corvina, Mátyás király Budai Könyvtára. Írták: Fraknói Vilmos, Fogel József, Gulyás Pál és Hoffmann Edith; szerkesztették: Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor. Bp. 1927, 59—82. l.)

GW — Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Leipzig 1925—1940. Eddig 8 és egy harmad betűrendes kötete jelent meg. (A-tól Federicus címszóig.)

H — L. Hain: Repertorium Bibliographicum. Stuttgart & Paris, 1826—1838. 4 kötet.

Hubay — Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938.

Langer — E. Langer & W. Dolch: Bibliographie der Österreichischen Drucke des XV—XVI. Jahrhunderts. Wien 1913.

MKSz — Magyar Könyvszemle. Az Országos Széchényi Könyvtár Közlönye. Bp. 1867-től máig.

R — D. Reichling: Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum. München 1905—1911 és Münster 1914. 6 füzet és egy Supplementum.

RMK — Régi Magyar Könyvtár. I—II. köt. Szabó Károlytól. Bp. 1879—1885. —III. köt. 2 részben Szabó Károlytól és Hellebrant Árpádtól. Bp. 1896. —Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez. Bp. 1912.

Végh — Végh Gyula: Budai könyvárusok jelvényei, 1488—1525. Bp. 1923.

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

A helyneveket előttük álló * jellel különböztetjük meg a személynevektől. Amennyiben van, magyar alakjukat használjuk (pl. Bécs, Boroszló, Lipcse).

A személyneveknél a következetlenségeket nem tudtuk elkerülni. A mohácsi vész előtt családi nevek még csak kevés esetben alakultak ki, s ahol léteztek, a különféle helyi kiejtésükhöz alkalmazkodó változatokban fordulnak elő. Mi itt a mai irodalomban megszokott alakjukat választottuk.

Akinek családneve még nem volt, azt keresztnevén jelölték, de az azonos nevűektől való megkülönböztetésére utána írt járuléknévvel, mely vagy a származása helyét, vagy genitivusban az apja keresztnevét, vagy a foglalkozását, vagy valamelyik feltűnő testi, illetőleg lelki tulajdonságát említette. E járulékos jelzőkből fejlődtek ki a modern családnevek. A középkorban azonban a lényeges a latin keresztnév volt. S miután ezek tömérdek esetben azonosak, mi itt a megkülönböztetés kedvéért első helyre rendszerint a járulékos nevet tettük. Ettől csak akkor tértünk el, amikor az utóbbi túl tág fogalmú nemzet- vagy országnév (pl. Janus Pannonius, Michael de Hungaria), vagy ha uralkodónak vagy szentnek a neve.

Következetlenek ott voltunk, ahol a címlapokon vagy kolofonokban közölt latin névalak helyett a magyar irodalomtörténetből közismert modern magyaros alakot választottuk (pl. Temesvári Pelbárt, Laskói Osvát). E most közkeletű neveket kivéve, kétségek elkerülésére, utalásokkal igyekeztünk a bizonytalanságokat elkerülni.

Ismeretlen szerzők műveinek címét, ha tárgykörünkben fontosak, idézőjelben adjuk.

Abádi Benedek 15
Abano, Petrus de — 145
II. Abdul Hamid szultán 93
Ábel Jenő 92, 93, 203
* Abo 144
„Acephalus-kódex" 121
Ács Mihály 45, 47, 49
Adalbert (Szent-) 163, 165, 183, 189, 200
Aesopus 145
„Agenda secundum chorum Olomucensem" 148, 149
Agnes de Posonio 138, 140
Ágoston (Szent-) 99, 131
Aigner Károly 38, 48
Akadémia (Magy. Tud.) Könyvtára 158
Alantse Leonardus és fiai 164, 186, 188, 194, 197, 203, 210, 211
Alding Henricus 83, 99, 142
Aldus Manutius 30, 31, 80, 146, 156, 205, 206, 237
Alsentia, Nicolaus de — 182, 183
Ambrosius Pannonius 211
Amerbach Joannes 167, 199, 200
Ancona, Augustinus de — 154
Andreas de Corona — l. Corvus Andreas de Corona
Angermayer Károly 46
* Anglia 80, 123
* Antwerpen 82
Apponyi Sándor gr. 13, 217, 220, 238
Apuleius 99
* Aquilea 147
Aquino, Thomas de — 152, 167
* Arábia 67
Arany Károly 46
Aranyossy Lajos 48
Aretinus Brutus Leonardus 116, 124, 125
Arisztotelész 56, 93, 217, 231
Arnaullet 146
Árpádház 150
* Assziria 67—68
Asztalos Miklós 47
* Augsburg 80, 90, 91, 116, 117, 147, 153, 160, 164, 165, *171—177*, 178, 179, 181, 191, 204, 205, 210, 213, 214, 216, 218, 219, 229

Augustinus — l. Ágoston (Szent —)
Ausmo, Nicolaus de — 93, 152
Ausonius 90
* Ausztria 171
* Avignon 74
* Aybling 168

* Babilónia 67—68
Badalič Josip 117, 179
Badius Jodocus 210
Baer & Co. 152
Bajazid szultán 14
* Bajorország 105, 132, 178, 193
Bakalár (Bakatár) Mikulás (Nicolaus baccalaureus) 141
Bakócz Tamás 181, 182, 189
Balassi Menyhárt 13
Ballagi Aladár 9, 13, 27, 37—38, 48, 123, 124, 141, 144, 161, 162, 168, 169, 184, 189, 194, 195, 203, 206, 210, 240
Balzac, Honoré de — 24
* Bamberg 76, 79, 82, 191, 229
„Baptismale Strigoniense" 189, 190, 191
* Baranya megye 218
Barázda (Záhonyi) Alajos 47
* Barcelona 82, 158
Bárczy István 48
Barta Lajos 45
Bartalis Antal 221
* Bártfa 16, 106, 108
Bártfai-család 152
Bartua (Bártfa), Petrus de — 144, *151—152*, 153, 156
Baruffaldi 222
Barzizius Gasparinus 70
Basaynus Ungarus 143
Basilius 107, 109, 112, 116, 117, *124—126*, 127, 137, 236
Bassarino degli Ungari 141, 143
Báthori István 216
Bauer (König munkatársa) 33
* Bázel 30, 74, 75, 82, 145, 167, 181, 199, 205, 206, 218, 234,
Beatrix királyné 88, 89, 90, 91, 131, 138
* Bécs 41, 64, 79, 81, 82, 91, 94, 116, 123, 124, 127, 128, 164, 165, 167, 169, 171, 176, 179, 181, 182, 183, 186, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 198, *204—206*, *210—211*, *214—218*, 221, 229
* Bécsújhely 149
Bél Mátyás 120
IV. Béla király 151
Belfortis Andreas 110
Bellovacensis Vincentius 230
Belov A. 68
Bendtner József 48
Benedek (Szent —) 163, 165, 183, 185
Beöthy Zsolt 27
Bergomensis Jacobus Philippus 89
* Berlin 66, 133, 234
Bernardinus Siculus *142—143*
Bernardus de Dacia 141, *142—143*
Berthóthy-család 193
Berzeviczy Albert 95, 240
Bessenyei György 226
* Beszterce-Naszód 217
Beughem, Cornelius a — 27, 228, 231
Bexin Georgius 170
Bienayse Johannes 210
Birch—Pfeiffer 73
Biró Miklós 42, 46
Bisticci, Vespasiano de — 56, 57
Blandius 92, 99, 101
Blavis B. 93
* Blaubeuren 147
Boccaccio 8
Bod Péter 48
Boér Pál 48
Bodleiana Könyvtár 234
Bogeng G. A. E. 28, 88. 148, 189
Boldogréti Víg László (= Horvát István) 161
* Bologna 90, 94, 113, 115, 128, 146, 205, 218
Bonfini M. A. 8, 93
Bonomontanus — l. Gutenberg (latin neve)
Bornemisza Péter 13, 15, 20
* Boroszló 82, 180
Borovszky Samu 214
Borsa Gedeon 129, 161, 162, 165, 180, 183, 186, 190, 200, 203
Borzsák István 68
* Bosznia 92
* Botwar 153, 154
Brandis Moritz 212, 213, 214
* Brassó 15, 31, 108
Brentius 128
* Brescia 110
Bresciano — l. Fava & Bresciano
* Breslau — l. Boroszló
„Breviarium Herbipolense" 195
„Breviarium Lugdunense" 156
„Breviarium Olomucense" 147, 148
„Breviarium Ordinis Sancti Benedicti" (Pannonhalmi breviárium) 184, 194, 203, 211
„Breviarium Romanum" 152
„Breviarium Strigoniense" — l. Esztergomi brevárium
„Breviarium Zagrabiense" 170, 186
Briquet Charles Moïse 11, 106, 108, 119, 128, 132, 137, 240
British Museum 186, 234, 235, 236, 237, 240
Bródy László 48
Brokserer Ambrosius 158
Broncs Gábor — l. Brunch Gabriel
Brunch Gabriel 113, 141, *158—159*
Brunet G. 221

Bruxella, Arnaldo da — 89
* Brügge 72
* Brünn 89, 148—150, 151, 164, 165, 171, 172, *174—179*, 181, 205, 214
* Brüsszel 233
Bryennio, Arnoldus de — 201, 202
* Buda 81, 82, 84, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 99, *101—102*, *104—122*, 123, 125, 126, 128, 132, 134, 135, 138, 144, 148, 149, 153, 160—203, 204, 207, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 221, 229, 234, 236, 240
„Budai minorita krónika" 150
* Budapest 43, 134
* Budaszentlőrinc 197, 200, 216
Bulle Johannes 138
Bulmer-nyomda (London) 33
Burciensis Martinus de Szeidino 141, *147—149*, 151
Burger Konrad 233, 236
Buschmann Ferenc 45
Bussis, Joannes Andreae de — 83, 96, 97, 98
Butzbach, Paulus de — 145
Buzás Ferenc 217

Caesar Caius Julius 99, 128, 142
Cai Lun 62
Calixtus közjegyző 193
Campanus püspök 97
Candidus 91
Capinius Martinus 217
Capistran János 216
„Capittel der bericht" 214
„Capitula concordiae" 214
Caracciolus 82, 89
Caraffa Diomede 89, 97, 100, 101
Carter Th. F. 62
Cassis Johannes 94, 160, 162, *168—170*
„Catholicon" 74, 76
Cecchetti 146
Celtes Conradus 70
Chardella Simon 83, 99, 100
Chiera E. 68
„Chronica Hungarorum" (Budai Krónika) *102—103*, 106, *107—123*, 125, 126, 132, 134, 144. — L. ehhez még: „Chronicon Budense" 129. — Továbbá Thuróczy krónika-kiadásait 149—151 és 171—177
Cicero 65, 93, 96, 99, 131
* Cinna 80
„Cisianus" 78
Claudianus 93
Claudin A. 153, 154, 159
„Codex Justinianus" 155
Colin 155
* Colmar 171
Colonia, Johannes de — 130
Columbus Kristóf 59, 82, 89
Columna, Aegidius de — 146
„Concordia" 214
„Confessionale"— l. Florentinus Antoninus
Consentius E. 134, 235
„Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis" 179
„Constitutiones regni Hungariae" 212
„Constitutiones regni Poloniae" 214
Copinger D. 233, 236, 238, 240
Cornallus Stephanus 90
Cornalus 143
Cornis Benedictus — l. Kornis
Coronibus, Jacobus de — 146
Corvina — l. Korvina
Corvus de Corona Andreas 141, 144, *147—151*, 156, 163
Corvus Sigismundus 150
Cosimo dei Medici 57, 122
Coster Laurens Jansson 29, 58, *60—61*, 64, 65, 80, 226
Crates 217
Creizenach, Johannes Philippi de — 155
* Cremona 143
„Cronika van der hilliger Stat Coellen" (a Kölni Krónika) 63, 69
Crosnensis Paulus 215
Csapodi Csaba 44
* Csehország 84, 206
Csipio Paprikánusz (Czakó Elemér) 50
Csontosi János 88, 92, 167
Csürös Ferenc 14, 20
Cues, Nicolaus de — 211
„Cura Pastoralis" 198
Curtius Rufus 89
Cynicus Johannes Marcus 89
Cyprianus 99
Czakó Elemér 41, 50
Czartoriszky 123
Czettel H. David 45

Dadai Géza 45
Dahl Sven 27
Dankó József 161, 162, 170, 184, 203
„Danse macabre" 109
Dante 8
* Danzig 82
Darázs (Szerkesztő álneve) 46
Datus : Elegantiolae 145
Dávid király 206
„De sanctorum invocatione" 199
* Debrecen 20
Del Tuppo 89, 105
Demeter-oltár Győrött 181
Denis Michael 124, 128, 134, 162, 168, 171, 179, 229, 230, 231, 232, 234
Deschamps Pierre 143
* Deventer 205, 217, 218
Dézsi Lajos 41, 48, 88, 95
Diether érsek 70
Dio Cassius 93
Diodorus Siculus 93
Dobozi Lőrinc 46

Dolch 179 és l. még Langer & Dolch
Domanovszky Sándor 120, 121, 129
Donatus 58, 59, *60—61*, 63, 74, 75, 77, 78, 184, 194, 196, 232
Doulcet Anthonius 158
Dózsa György 218, 220
Drágffy János 214
Drághy Tamás 174
Dritzehn András 74, 76, 77, 78
Droszt Olga 43
Dukai Károly 50
Dubay Anton 138, 140
„Dubniczi krónika" 123
Dubravius 217
Dudik Beda 148
Dugonics András 226
Durand Félix 48, 51
Dünne aranyműves 74
Dziatzko 75

„Edda" 23
* Eger 216 L. még : „Ordinarius Agriensis"
Eggestein 72
Egyetemi Könyvtár (Bp.) 16, 20, 106, 123, 128, 132, 133, 137, 171
Egyetemi Könyvtár (Pécs) 106, 123, 132
* Egyiptom 65, 67
* Eichstädt 124
Elekes Dezső 44
* El-Fayum 65
* Elszász 208
Elzevir 224
Emich Gusztáv 37, 48, 63
* Emmerich 226
Enne zur Ysernen Türe 74
* Eperjes 108
* Erdély 204
Erdődi — l. Bakócz Tamás
Erdődy János 129
Erdzijeschow Jakab 217
* Erfurt 80, 234
Erzsébet (Szent —) 186
Estei Hippolit 190
* Esztergom 93, 163, 183, 184, 216
Esztergomi brevárium 91, 168, 169, 170, 183, 186, 194, 200, 202, 203
Esztergomi misekönyv 151, 164, 171, *176—178*, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 202, 206, 207
Esztergomi zsinat határozatai 179
Eusebius 69
Eutropius 124
Eysenhut — l. Cassis Johannes

* Fabriano 106
Falk Miksa 34
Fanensis Antonius Constantius 92
Farnadi Miklós (Nicolaus de Farnad) 218
Faust Ovidius 138, 140
Faustus dr. 227
Fava & Bresciano 132, 134, 142, 143, 240
Feger Theobaldus 90, 91, 149, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 168, *170—181*, 183, 185
Fejér György (Codex diplomaticus) 40
Fejérpataky László 106
* Feltre 72
Feng Tao 62
Ferdiándy Gejza 48
I. Ferenc francia király 165
Ferenczi Zoltán 14
Ferrante nápolyi király 89
* Ferrara 110, 222, 229
Fichet Guillaume 70
Filipecz János 89, *148—150*, 212, 213, 214
Fiol Szvatopluk 222
* Firenze 90, 92, 115, 124, 134, 205, 229
Firtinger Károly 38, 42, 44, 45, 49
Fischer Ludwig 88, 92, 93, 95
Fitz József 48
Florentinus Antoninus Confessionaléja 102, *130—136*, 137, 138, 139, 144, 147, 148, 152, 156
Fogel József 89, 93, 95, 240
Fogelbaider Leonardus *181—182*
* Foligno 99
Font Johannes 70
Fontana 165
Fontius Bartholomaeus 90, 115
Fraknói Vilmos 11, 88, 95, 96, 102, 105, 120, 121, 124, 127, 129, 197, 240
* Franciaország 80, 118, 144 — (L. még Párizs, Lyon, Toulouse.)
Franciscus Siculus Transsilvanus 218
Franckfordia, Nicolaus de — 151, 152, 167, 179, 185, 186, 188, 200
Frangepán Katalin 215
* Frankfurt 78, 82, 93, 102, 106, 117, 208
Frankfurter Bartholomaeus 215, 217
Frecskay János 42
Freisingeni misekönyv 177, 178
Freund Jenő 51
III. Frigyes császár 91, 127, 169, 206, 211, 214
Frisius 226
Frobenius Johannes 31, 205, 206
Fuchs Imre 46
Fuhrmann O. W. 79, 211
Fulgosus Baptista 70
Fulin 96
Fumagalli G. 143, 221
Fust Johannes 72, 73, 74, 77, 78, 79, 82, 115, 118, 164, 226, 228

Gábor Gyula 123
Galeotto Marzio 8, 88, 90, 93, 128
Gallus — l. Han Ulrik
Gálszécsi István 215

Gara, Simon de — (Garai Simon) 141
Gárdonyi Albert 14, 44, 52, 203
Garelli-könyvtár 229
Gattus 93
Géczy József 49
Geldner F. 79
Gellius Aulus 99
* Genf 65
Gensberg Johannes 130, 138
* Génua 105, 131, 135
Georgius Dalmatinus 141
Georgius de Hungaria 218
* Gera 141
Gerevich Tibor 97, 240
Gergely pápa 184
* Gernsheim 79
„Gesamtkatalog der Wiegendrucke" *233—234*, 236, 237, 240
Gesner Konrad 227, 228
Ghotan Bartholomaeus 144, 213
Giovanni di Reno 141
Giunta Lucantonio 165, 185, 186, 194, 195, 200, 204
Glanvilla, Bartholomaeus de — 154
Glockengiesser Sixtus 154
Glogoviensis Joannes 194
Goethe 9
Goldzieher Ignác 65
Golsch Bartholomaeus 83, 97
Gottermayer könyvkötészete 35
Gottsched j. Chr. 73
Graesse J. G. Th. 143
Graffinger Farkas 217
Gran Henricus 204, 208
* Graz 82
Gryneus Georgius 162
Guarini Baptista 215
Guarinus Veronensis 143, 154
Guillelmus 200, 201
Guilermus 185
Guldinbeck Bartholomaeus 128
Gulyás Pál 13, 20, 49, 52, 88, 95, 124, 143, 152, 176, 184, 190, 199, 239, 240
Gutenberg 7, 9, 25, 29, 30, 35, 47, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, *69—79*, 80, 83, 84, 87, 88, 92, 108, 114, 115, 193, 226, 227, 229, 238
„Gutenberg" (folyóirat) 45
„Gutenberg Album" 47
„Gutenberg-biblia" 11
„Gutenberg-Jahrbuch" 40
„Gutenberg-Typograph" (folyóirat) 46
„Guttenberg" (szaklap) 39, 45
* Gyöngyös 118, 133
* Győr 32, 52, 152, 180, 181
György brandenburgi őrgróf 215
György Lajos 44
* Gyulafehérvár 20, 21, 218
Gyulanus Philippus 183
* Haarlem 72, 72, 226
Hadnagy Bálint 197, 198, 202
Hadrianus Junius 58, 62
Haebler Konrad 11, 20, 84, 126, 128, 130, 134, 136, 145, 146, 147, 153, 154, 156, 158, 159, 170, 189, 235, 236, 239
* Hagenau 57, 205, *208—210*, 216, 218
Hagymási Bálint 216
* Hailbrunn 151
Haiman György 47, 48, 50
Hain Ludovicus 12, 27, 31, 128, 134, 145, 179, 222, 231—233, 234, 236, 237, 238, 240
Halász Alfréd 47
Haller Joannes 210, 211, 217
Haller Robertus 217
Haller Ruprecht 217
Hamman-Hertzog Johannes *182—183*, *189—193*
Han János 138, 140
Han Ulrik 70, 83, 93, 97, 99, 100, 115, 122, 131, 193
Hanauer A. 210
Hans von Rin 141
* Hansa-városok 62
* Harlem, l. * Haarlem
Heckel Stephanus 162, 163, 164, 165, 166, 188, 194, 195, *199—200*, 201, 202
Hegedüs István 92, 93
* Heidelberg 72, 170
Heitz P. 165
Held János 46
"Heliand" 23
Hellebrant Árpád 47, 162, 170, 204, 214, 222
Helm — l. Cassis
Heltai Gáspár 8, 28
Hertzog Johannes 162, *189—193*
Hesiodus 143
Hess András 11, 15, 20, 87, 91, *97—103*, *104—129*, 134, 136, 137, 140, 144, 148, 150, 153, 154, 167, 180, 191, 193, 204, 214, 236
Hevenesi Gábor 124, 128
Hevesy André 95
Hieronymus Sanctus — l. Jeromos (Szent —)
* Ho-riu-ji 60
Hochmeister Márton 199
Hoffhalter Rafael 20, 21
Hoffhalter Rudolf 14, 21
Hoffmann Edit 93, 95, 140, 240
Hohenstein Jodocus 89
* Hollandia 32, 80, 84
Holló András — l. Corvus Andreas de Corona
Hollósi Gyula 46
Holub József 123
Homérosz 22, 23, 217, 218
Homonnai-Drugeth 217
Honter Johannes 31
Horányi Elek 123
Hormayr 142

Horvai József 49, 51
Horváth István 39, 160, 214
* Horvátország 117
Höffer Sándor 51
Hölzel József 45
Hradszky kanonok 222
Hubay Ilona 161, 162, 163, 166, 170, 178, 181, 182, 184, 191, 200, 203, 211, 213, 214, 240
Huber 194
Hufftel Johannes 182, 183, 188
Hugo Victor 73
Humery Conradus 75
Hunyadi János 175, 238
Hunyadi László 121, 123
„Hunyadiak kora" 92
Hunyady József 167
Huron 125
Hurus Johannes et Paulus 153
Huss János 122, 153
Huss Martinus 153, 156
Huss Mathias *153—155*, 158
Huszár Gál 20, 21, 28
Huszti József 125, 129
Hutz Leonardus 153
Hyruberia, Balthasar de — 146

Ibrahim magyar renegát 14
„Iliász" 23, 24
Imre királyfi, (Szent —) 163, 166, 197, 206, 207
* Ingolstadt 70, 82, 168, 193
* Innsbruck 179
* Irak 67
I. István király 64, 163, 165, 166, 176, 186, 197, 199, 200, 206, 207, 215, 221
Iványi Béla 14, 40, 133

JA. RV. — l. Rubeus Jacobus
Jacobo Todeschino — l. Jacopo Ungaro
Jacomo Ungaro 144, 146
Jacopo Ungaro o Tedesco 145, 146
Jankovich Miklós 39, 87, 88, 92, 95, 128
János evangelista 200
Janovits Ferenc 45
Janus Pannonius 8, 56, 88, 206, 215, 218
* Japán 64
* Jéna 95
Jenson Nicolaus 69, 80, 81, 102, 109, 112, 146
Jenson-Colonia Társaság 83, 94, 155, 160
Jeromos (Szent —) 65, 89, 99, 136, 139, 184
* Jeruzsálem 182, 218
Johannes Britannicus 158
Johannes Franciscus 145, 146
Jordánszky Lajos 46
Jovius Paulus 62
II. József király 171
Juchhoff R. 65
Jumanca József 46
Justinianus 70, 155

Kachelofen Konrad 128, 213, 214
Kalmár Lajos 45
Kálti Márk 166, 174
Kanyaró Ferenc 13
Kaprinay István 124
Karádi Pál 13
Karai László 89, *96—102*, 104, 105, 108, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 214
Karátsony Imre 46
Károli Gáspár 15
Károly császár 215
VII. Károly francia király 69
Károlyi István 33
* Kassa 217
Kassai János Antal 217
Katits Antal 45
Kaym Urbanus 162, 163, 164, 165, 166, 167, 180, 184, 190, *193—196*, 199, 200, 203
Kazinczy Ferenc 226, 237
Kazinczy Gábor 93
IV. Kázmér lengyel király 214
Kefer Henricus 75
Kéki Béla 50, 51, 52, 62, 68
Kelényi B. Ottó 180, 182
Kellner Laurentius 91, 127
Kemény József gr. 39, 51, 141, 144, 145, 159, 161, 170, 182, 183, 184, 199, 201, 202, 203, 221
Kémleck, Blasius de — 161
Kenderesi Ferenc 202
„Képes Krónika" 166, 174
Kertész Árpád 39, 42, 49
Kézai Krónikája 142
* Kína 65, 67
* Kirchem 168, 170
Kliegl József 35, 51
Klösz Jakab 20
Knauz Nándor 161, 168, 203
Kner-nyomda 12, 15, 36
Kner Imre 40, 48, 50
Kniezsa István 52
Knoblouch Joannes 194, 207, 210
Koberger 80, 82, 93, 116, 117, 122, 153, 160, 167, 169, 170, 171, 180, 186, 204, 206, 207, 208, 211, 213, 214
Kohut L. 141
Kolb Jenő 50, 65
Kollányi Ferenc 95, 240
* Kolozsvár 16, 20
Komjáthi Benedek 215
Komlós András 21
Konfuciusz 64
* Konstanz 101
* Konstantinápoly 95
Koppfsteini János — l. Müer János
„Korán" 65
* Korea 64
Kornis Benedictus 182
Kornis Mihály 133, 182, 183

Koroknay Éva 52, 167
Korvina 31, *87—95*, 125, 167, 175, 240
Kotvan Imrich 138
Kovács György 51
Kováts László 43
Kozma Lajos 48
Kőhalmi Mihály — l. Rupe, Michael de —
Köhler göttingai egyetemi tanár 73
* Köln 58, 79, 81, 191, 205, 210, 217, 234
„Kölni Krónika" 63, 69
König Frigyes 29, 33, 34
* Kőszegi kötések 52
* Krakkó 82, 117, 118, 123, 165, 190, 193, 204, 207, 210, 215, 217, 218, 222
Krasznay István 39, 49
Kraws Wolfgangus 94
* Kréta sziget 66
Kremmer Dezső 195
Kristeller Paul 165, 190
Kristóf (Szent —) 63
Krisztus és Antikrisztus 215
Kulbe Károly 45
Kun Mihály 47
Küküllei János 121

Labbé Philippe 228
Lactantius 99
II. Lajos király 51, 211, 215, 216, 220
Lambecius 94
Landau József 45
Landerer-nyomda 47
Landerer & Heckenast 34
Landesman Lipót 46
Láng József Lipót 45
* Landoia (Landau) 182, 193
Langer & Dolch 179, 189, 198, 240
Lapis, Domenicus de — 90, 146
Laskói Osvát 210, 218
László király (Szent —) 163, 166, 173, 186, 197, 206, 207, 215
V. László király 121
Laszlovszky József 33
Lauber Diebold 57, 208
Laudivius Sacchia *136—138*, 139, 140
Lauer György 20, *97—102*, 111, 112, 122, 124, 125, 130, 236
* Latium 98
„Legenda aurea" 154
Leitner Pál 47
Lengyel Lajos 47, 51
Lengyel Sándor 46
* Lengyelország 204, 222
* Lepoglava 132, 133
Lepreux Poncetus 210
Lerner Dezső 47
Lescuyer Bernardus 207, 208
* Leyden 205, 217
Liechtenstein Petrus 163, 165, 186, 191, 194, 195, 196, 199, 202, 203, 204
Lignamine, Philippus de — 70, 83, 97, 115, 122
* Lipcse 116, 123, 128, 211, 212, 213, 214, 229, 234
Lipin L. 68
I. Lipót király 94
Lippus Brandolinus Aurelius 91
Liszt Ferenc 190
Livius 99
Lope de la Roca 159
Loubier Jean 116
* Lőcse 222
* Lövöld 93, 106
* Löwen 205, 217, 234
Lubik Zoltán 49
Lucanus 99
* Lucca 99
Luciferis (de —) 89
Luther 30, 72, 162
* Luzern 74
* Lübeck 82, 142, 144, 213, 229
* Lyon 82, 109, *153—156*, 158, 165, 181, 194, 205, 207, 217, 218
Lyra, Nicolaus de — 98

Macary 158
Macedóniai László 216
Madocsai apát 93
Madonna — l. Mária (Szűz —)
* Magdeburg 144, 213
Maghi János 132
Magyar Könyvszemle 240
Magyary István 48
* Mainz *69—70*, 74, 75, 76, 79, 80, 90, 115, 191, 229
Maittaire Michael 72, *229—230*
Mallinckrot, Bernardus de — 27, 31, 225, *226—227*, 228, 229
„Mammotrectus" 152
Manardus 222
Manlius (Mannel) János 13, 20
Mannerstorfer — l. Menestarfer János
Manthen Johannes 130, 160
Mantskovit Bálint 20
* Mantua 105, 145, 146
Manutius — l. Aldus Manutius
Marco Polo 59
Marczali Henrik 27, 120
Mária (Szűz —) 165, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 217
Mária királynő 121
Mária Terézia királynő 49, 222
Márki Sándor 95
Markós Béla 43
Marnes testvérek 210
Maros Andor 50
* Marosvásárhely 124
Marsigli L. F. 94
Martinovics Ignác 32

Massimo-palota 99
Mathias Moravus 82, 89, *130—132, 134—140, 142—144*, 156
I. Mátyás király 37, 51, 57, 62, *87—95*, 96, 99, 101, 115, 116, 121, 122, 125, 127, 128, 129, 131, 138, 139, 140, 142, 148, 149, 160, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 174, 206, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 229, 240
Maufer Petrus 211
Mayer Henricus 155, 158
Mayr Benedictus 147
Mazarin bíbornok 77
Me Ti 23
Medici 57, 122, 124
Meleg László 46
Mélius Péter 11
Menestarfer János 123, 124, 128
Mentelin 70, 72, 79, 115
Meram Hugo de Ungaria 158
* Mezopotámia 67, 68
Michael de Hungaria 207, 210, 217
Miguel Albert 113, 158
Mihalik Gusztáv 40, 50
Mihály kalocsai prépost 217
Mihály milkói püspök 160, 169, 170, 171. — L. még Thurony Mihály 91
Miklós módrusi püspök 216
* Milanó 83
Milcher Mathias 162, 164, 194, *197—198*, 202
Mišianik Ján 222
„Missale Benedictinum de Montserrat" 82
„Missale Defunctorum" 198
„Missale Fratrum Heremitarum" (pálos-misekönyv) 199
„Missale Lugdunense" 156, 157
„Missale Olomucense" 148
„Missale Quinqueecclesiense" 184
„Missale Strigoniense" — l. Esztergomi misekönyv
„Missale Ucetinense" 156
„Missale Ultramontanorum" 169, 211
„Missale Zagrabiense" 187
Misztótfalusi — l. Tótfalusi Kis Miklós
* Modena 145, 146
* Mohács 31, 194, 203, 215, 220
Mohorai Vidfy Ambrus 213, 214
Molnár Dániel 49
Molnár Imre 49
Molnár Mór 45, 47
„Monetarius" 215
„Monumenta Typographica" 236
Moravus — l. Mathias Moravus
Moretus Antoninus 82, 83
Mori Gustav 94, 111, 112
* Morvaország 144, 148, 178
* Moson megye 152
Mózes 23
Murarius Antonius 162, 166, 202
Müer János 163
Müller J. 167
Müller Sándor 46
* München 123, 131
Münchhausen 59

Nábó 62
Nádai Pál 40
Nádasdy Tamás 15
* Nagybánya 163, 199
* Nagyenyed 145, 161, 201, 202
* Nagyszeben 108, 145, 167
* Nagyszombat 31, 132, 133
* Nagyvárad — l. * Várad
Naldus 88
* Nápoly 82, 99, 105, 130, 131, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143
* Nara japán város 60, 67
Nassaui Adolf 70
Nelson-nyomógépek 35
Németh István 46
Németh János 37, 43, 48, 49
* Németország 84, 118, 144, 182, 186
* Neuhaus 123
Niccolo antiquája 122
Niger Petrus 91
„Nihongi évkönyv" 60
Noé 120
Nogarolus Leonardus 146
* Nógrád megye 213
Novák László 27, 39, 40, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 76, 111
Novitzky N. László 47
* Nördlingen 154
Numeister Johannes 83, 99, 156
* Nürnberg 74, 75, 80, 89, 91, 93, 106, 116, 160, 164, 165, 167, 170, 176, 180, 181, 186, 194, 202, 204, 205, 206, 211, 216, 218, 221, 227, 229
„Nyírkállói kódex" 132
Nyirő Tibor 46
* Nyizsni-Novgorod 62

„Obsequiale Strigoniense" 195, 202, 203
Ocskay-féle „Chronica Hungarorum"-másolat 124
Odonius Bernardus 222
Oláh Miklós 88
Olajbafőtt János 185
* Olaszország 65, 79, 80, 82, 84, 92, 105, 108, 110, 118, 125, 126, 134, 135, 144, 152, 165, 171, 186, 191, 233, 234
Olay Ferenc 50
* Olmütz 89, 91, 131, 144, 148, 163, 176
Olmützi breviarium — l. „Breviarium Olomucense"
Opittz (Oppitz) Hieronymus 190, 193, 207, 211
* Oppenheim 229
„Ordinarius Agriensis" 200, 210

„Ordinarius Strigoniensis" 188, 194, 196, 197
* Oroszország 144
Országos Levéltár 16
Országos Széchényi Könyvtár 16, 106, 132, 143, 175, 236, 239
Osvaldus zágrábi püspök 163, 170
Otmar Joannes 210
Ovidius 218
* Oxford 73, 234
Ozorai Imre 215

* Pádua 56, 143, 145, 204, 205, 216
Paduanus Albertus (de Padua) 147
Paep Johannes 162, 163, 164, 165, 166, 180, 182, *183—189*, 190, 191, 193, 194, 199, 200, 201
Pál apostol (Szent —) 215
II. Pál pápa 93, 96, 98, 100, 102
Pál remete (Szent —) 197, 202
Palmart Lambert 113, 158, 159
Palmieri Matteo 69
Pannartz — l. Sweynheym
Pannonhalmi Bencés Levéltár 193
Pannonhalmi breviárium (Breviarium Benedictinum) 184, 194, 203, 211
Panormitanus 82
Panzer G. W. 128, 134, 141, 143, 179, 184, 229, 230—231, 232, 233, 235, 237
Pap Johannes — l. Paep
Pápai Páriz Ferenc 37, 48, 140
Parczer Ferenc 49, 52
Páriz — l. Pápai Páriz
Párizs 30, 56, 63, 70, 80, 81, 82, 84, 110, 117, 123, 165, 201, 205, 206, 210, 217, 218, 228, 229, 234
* Párma 229
Parmensis Caesar 143
* Passau 82, 147
Pataky Dénes 51
Patrona Hungariae 207
Pávó Elemér 43
* Pécs 32, 56, 216, 218
Pécsi Egyetemi Könyvtár — l. Egyetemi Könyvtár, Pécs
Peddie A. 40
Pegoletti 59
Pellechet Mlle 153
Pelliot P. 64, 65
Pentius Jacobus 186, 196—197
Perényi-címer 215
Perényi Gábor 215
Perényi Péter 215
Perger Bernardus 168
Perneszi András 13
Persius 158
* Perugia 118, 142
* Pest 161, 203, 210
„Pester Lloyd" 34
Péterfy Károly 179, 180
Petit Jehan 201, 210
Petőfi 34, 37
Petrarca 8, 143
Petrik Géza 11, 38—39, 40
Petrus Ungarus 141, 144, 152, *153—158*
Petzvál József 35
Peypus-nyomda 202
Pfister Albert 75, 79
Pflugel Leonardus 99, 102
Pi-Seng 59, 60
* Pilsen 84, 141
Pintér Jenő 27, 210, 222
Pisanella 131
Piscator 47
Pisis, Raynerus de — 93
Plantin 226
Plinius 96, 99
* Po és Arno közti vidék 80
Podhradczky József 124, 128, 129
Podjebrád cseh király 96
Poggio antiquája 122
Polo Marco — l. Marco Polo
Pomponius Laetus 88, 92, 94, 97, *99—102*, 111, 147
Portilia, Andreas de — 90, 113, 115, 118, 124, 126
Posonio, Agnes de — 138, 140
* Pózen (Posen) 82
* Pozsony 92, 93, 181, 237
„Pozsonyi Bűnbocsátó Levél" *138—140*
„Pozsonyi Krónika" 123
* Praeneste 172
* Prága 74, 80, 82, 123
Pray György 124, 128, 134
Preinlein Mathias 149, 151, 176, 177, 178
Prischwitz Michael 162, 165, 196, *202—203*
Proctor Robert 128, *234—235*, 236
„Proprium Sanctorum Regni Hungariae" 198
Prudentius Aurelius 217
„Psalterium Strigoniense" 202
Pulszky Ferenc 93
Pusztai Ferenc 42, 45

„Quaestiones Mercuriales" 83
Quintilianus 99

Radó Polykárp 203
Raffarino (Bassarino?) degli Ungari 143
Rafaynus — l. Basaynus Ungarus 143
Ragazonibus, Theodor de — 182
Rainer főherceg gyűjteménye 65
Rajna — l. Rin
Rajnavidék 79, 105, 141, 142, 207, 217
I. Rákóczi György 94
Ránki Andor 51
Raptor Vernerus 142
Ratdolt 80, 116, 149, 160, 163, 165, *168—180*, 186, 191, 204
Ráth György 41, 50

Ráth-Végh István 221
Ravesberck, Joannes de — 210
* Regensburg 168
Regensburgi János — l. Cassis
Regiomontanus 80, 81, 89, 91, 125
Regnault Franciscus 210
Reichhart G. 182
Reichling Dietrich 134, 143, 233, 236, 240
Reinhardi Johannes de Enyingen 83, 97, 99
Renner Franciscus 167
Reno, Giovanni di — 141
Repčák Josef 222
* Repcekéthely 128
„Repertorium Haeretici Pravitatis" 113, 158—159
„Repertorium Juris" 116, 126
Reuchlin 154
Riccobaldus 70
Riessinger Sixtus 83, 89, 97, 99, 105, 130, 131, 134
Rin (Rajna), Hans von — 141
Ripis, Johannes de — 146
„Rivelazioni di Santa Caterina" 142
Róbert Károly király 115, 121, 123
Robert papírgyáros 29
Roca — l. Lope de la Roca Alemanus
Roccociola Domenico 145, 146
Rogerius 149, 150, 172
* Róma 82, 83, 91, 92, 93, *96—102*, 106, 110, 111, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 138, 148, 156, 205, 229, 236
Romerus Blasius 131
Romhányi Károly 52
Rosarius Matheus 181
Rot Adam 97
Rothenstein Mór 45
Rotweil, Adam de —147
Rožiczky 222
Rubeus Jacobus (JA. RV.) 99, 126, 131
Rupe, Alanus de — 93
Rupe, Michael de — 167, 168, 182
Ruppel Alois 75, 77
Rusch Adolf 80, 81
Rüm Georgius 160, 162, 163, 165, 166, 180, *182—183*, 185, 190
Ryland John 63
Rynman Joannes 195, *207—208*, 210

Sabellicus Marcus Antonius 217
Sachsel (Vö. Golsch & Sachsel) 83, 97
„Sachsenspiegel" 213
Sacon Jacques 207
Sahspach Konrad 108
* Salamanca 153
Sallustius 87, 95
Salm-ezred jezsuita papja 94
Salvianus de Ferrara 143
* Salzburg 117, 124, 127
Sambucus 121
* Sanctgallen 101
Sándor István 238
* Santorso 141
Saper Kajetán 45
Sasvári Ármin 49
Saubertus Johannes 227, 228
* Savoya 158
Scabeler (Wattinschnee) Johannes 154, 158
Schaller Jacobus 162, 165, 166, 194, *200—201*
Schedel Hartman 82, 87, 167, 171, 175, 206
Schein Béla 51
Scheiringer Márton 186, 188
Schenckbecher Theobaldus 97
Schermann Egyed 49
Schlenker Samu 45
Schottenloher K. 178
Schöffer Ivo 72
Schöffer Peter 70, 72, 73, 74, 75, 79, 82, 118, 164, 228. (L. még Fust & Schöffer)
Schönsberger J. 210
* Schussenried 80
Schwarz Ignaz 168
Schwenke 63, 77
Scopo Michael 131
Scott Walter 90
Scriver Petrus 226, 228, 229
Sebaldus-Könyvtár Nürnbergben 227
Sebestyén Gyula 88
* Segesd 133
Sen Kuo 59, 60
Seneca 206
Senefelder kőnyomógépe 29, 33
Septei Péter 123
Septemcastrensis Thomas 141, *145—146*
Sessardia, Leonardus de — 31, 162, 163, 202
* Sevilla 110
Shoku-Nihongi évkönyv 60, 67
Shotoku japán császárné 60
Siber lyoni nyomdász 156
Sicambria, Johannes Henrici de — 142
Sie Kiu Cseng 64
„Silius Italicus" 83, 92, 97, 99, 100, 101
Simler bibliografiája 228
Simon de Ungaria 141, *146—147*
Singrenius 194, 198, 205, 215, 216, 218
IV. Sixtus pápa 82, 93, 98, 100
Socrates — l. Szokratész
Soltész Zoltánné 41, 136, 140
* Sopron 32, 128, 152
Sopronio, Petrus de — 216
* Spanyolország 144
* Speier 229
Spira, Emericus de — 165, 180, 191, 195
Spira, Johannes de — 96
Spira, Vendelinus de — 82, 89, 93, 109
Stahel Konrad 147, 148
Stahel & Preinlein 149, 151, 176, 177

* Stambul — l. Konstantinápoly
Stanhope lord 29, 32, 33, 34
Stanislaus de Polonia 110
„Statuta Communis Brixiae" 110
„Statuta Urbis Romae" 93
Stein Kristóf 217
Steinhofer Károly 39, 49
Stellinis, Jacobus de Coronibus de — 146
Stephanus-Etienne 205, 206
Stevenson gőzmozdonya 29
Stiff K. 171
* Stockholm 144
Strabo 99
* Strassburg 58, 69—70, 74, 75, 79, 80, 81, 91, 108, 115, 123, 165, 194, 204, 205, 207, 208, 210, 217, 218
Stratander Christophorus 217
Stromer Ulman 106
Stuchs Georgius 165, 170, 176, *180—181*
Stuchs Johannes 186, 206
* Subiaco 80, 100
Suetonius 99
* Sugambria 142
Sung-dinasztia 63
„Supplementum Summae Pisanellae" 131
* Svájc 84, 233
Sweynheym & Pannartz 70, 80, 82, 83, 89, *96—100*, 101, 115
Sylvester János 15, 20

Szabó József 37, 48, 51
Szabó Károly 11, 12, 13, 38, 39, 40, 43, 124, 161, 162, 179, 184, 189, 202, 204, 220, 222, 238, 239, 240
Szakmári György 216
Szalkai László 216
Szántó Tibor 46
Szapolyai János 216
* Szászsebes 218
Szatmári béke 31
Széchényi Ferenc gr. 42
* Szeged 181
Székely Artur 46, 49
* Székelyföld 143
Szekfű Gyula 27
* Szekszárd 202
Szekszárdi Lénárt — l. Sessardia, Leonardus de —
Szenczi Molnár Albert 8, 15
Szentgyörgyi Gellért 87, 95
Szentkuty Pál 40, 48, 50
* Szepesség 152
* Szicilia 99
Szily Kálmán 218
Szimonidesz Lajos 50
Szinnyei József (id.) 11, 17, 39, 40, 42
Szokrátész 125, 126
Szóllás Ella 43
Szőllőssy Mihály 45
Stripszky Hiador 12, 38, 40, 43, 238, 239, 240
* Szuez 93
Szulejman szultán 203

Tanay József 45, 47
Tata, Anthonius de — 200
Taurinus Stephanus Olomucensis 218, 220
Teichl Róbert 84
Teleki József gr. 92
Teleki-téka 124
Tenákulum (szerkesztői álnév) 46
Telegdi Miklós 31
* Temesvár 32, 117
Temesvári Pelbárt 207, *208—210*, 217, 218, 219, 222
Terentius 99
Terhes Gyula 46
Teván Andor 36, 49
Thalwieser Antal 111
* Théba 217
Theiner A. 148
Theocritus 143
Thevet A. 71—72
Thiel R. 77, 78, 79
Thomas de Aquino — l. Aquino, Thomas de —
Thot óegyiptomi isten 62
Thuróczy János 90, 91, 114, 121, 122, 123, 129, 142, *149—151*, 163, 164, 166, *171—177*, 179, 181, 213, 214, 218
Thurony Mihály 91. — L. még : Mihály milkói püspök
Thurzó György 215
Thurzó János 180
Thurzó Szaniszló 148
„Times" napilap 34
Tinctor Johannes 89
Tinódi Sebestyén 8
* Tokió 64
Toldy Ferenc 37, 48, 128, 161, 221
Topié Michelet 156
* Torino 165, 202
Torresanis, A. de — 93, 165
Tótfalusi Kis Miklós 15, 16, 20, 32, 37, 48
Tóth István 45
Toulouse 82, 153, 155, 158
Tölgyesi Béla 51
Török Bálint 37
„Tractatus de Turcis" 82, 206
„Tractatus de moribus Turcorum" 218
Trattner János Tamás 43
Trattner—Károlyi nyomda 33
* Trevi 99
Trincher Petrus 159
Trócsányi Zoltán 41, 51, 52
* Tun Huang 64
„Thurchice perfidiae" 210
* Turin — l. * Torino
* Turkesztán 65

Turrecremata 80
Tuscanus Joannes Aloisius 83, 99
„Türkenkalender" 78
Tyrnavinus Márton 216

Ugelheimer velencei könyvkereskedő 94, 160
Ugoleto Angelo 90
Ugoleto Taddeo 90, 92, 93
Uhlirz Karl 203
Újhelyi Buzás Ferenc 217
II. Ulászló király 51, 214
Ungut Meinardus 110
* Utrecht 84

* Vác 32
* Vág völgye 108
Vajda Viktor 48
Valdarfer Chr. 124
* Valencia 113, 153, 158
Valentinus Ungarus 197, 198, 216
Valla Georgius 217
Vámos György 47
* Várad (Nagyvárad) 20, 21, 106, 148, 149, 201
Varju Elemér 239
Vatikáni Könyvtár 97, 101
Vatinsne — l. Scabeler
Végh Gyula 52, 141, 161, 165, 190, 203, 240
Vekov Ádám 46
* Velence 30, 80, 82, 83, 93, 96, 102, 109, 112, 124, 130, 141, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 160, *163—165*, 167, 168, 170, 171, *177—180*, 182, 183, 185, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 217
Venkovits Károly 46, 47
Vergilius 99, 218, 232
* Verona 204, 205, 211, 215
„Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde" 236
Vespasiano da Bisticci 56, 57
* Veszprém 133
Vidfy — l. Mohorai Vidfy Ambrus
Victor Hieronymus 204, 215, 217
Vigyázó Sándor gr. 152, 158
Villa, Arnoldus de — 83
Villa Dei, Alexander de — 184, 194
Villa Franca, Eustachius de — 145
Villa Nova, Arnaldus de — 145
Vince György 32
Virág Benedek 226
Vitéz János 56, 90, 93
Vitéz János, ifj. 148
Vitéz-kódexek 167
Volf morva nyomdászattörténész 148
Voragine, Jacobus a — 154, 232
Vörösmarty 73
Vratislaviensis Michael 217
Vydenast Johannes Henrici *141—142*, 144

Waldfoghel Procopius 74
Walker vassajtója 32
Wallaszky Pál 162, 194, 202, 221, 229
Wang Cseng 59, 64
Wankó Vilmos 45
Wardia, Stephanus de — 31, 162, 163, 166, 201
Wattinschnee — l. Scabeler
Weller E. 221
Wendelinus — l. Spira, Vendelinus de — és : Wila Vendelinus de —
Werbőczy 215, 216, 218
Werfer-nyomda 47
Wernher Georgius 215
Weszprémi István 217
Wharton L. C. 40
Wila, Vendelinus de — 83, 97
Wild Leonardus 168
Wimpfeling Jacobus 69, 75, 97
Winterburger 176, 179, 189, 191, 192, 197, 198, 205, 206
Wirth barlangrajzai 22
* Wittenberg 30, 41
Wohlgemuth Michael 206
Wolfhard Adorján 217
* Worms 215
Wurster Johannes de Kempten 145
* Würzburg 195

Xenophon *124—126*

* Yamato (Japánban) 60
Yi-dinasztia 59
Ysernen Türe, Enne zur — 74

Zacchone — l. Sacon
* Zágráb 91, 160, 161, 163, 167, 170, 179, 180
Zágrábi breviarium — l. „Breviarium Zagrabiense"
Zágrábi misekönyv („Missale Zagrabiense") 187
Záhonyi Alajos 47
Zaka Lajos 47
Zala Imre 49, 52
Zedler G. 65
Zell Ulrik 58, 69
Zolnai Gyula 57
Zolnai Klára 95
Zülch W. K. 94
Zsigmond király 121

TARTALOM

BEVEZETÉS

A nyomdászat jelentősége 7
A nyomdászattörténet forrásai 10
Módszertani megjegyzések 18
A könyv történetének főkorszakai 22
A nyomdászattörténet korszakai 27
A magyar nyomdászattörténet irodalma 37
Könyvészet 42

Szakkifejezések szótára 42. Lexikonok 42. A nyomdászati szakirodalom könyvészete. 42. A nyomdák névjegyzékei 43. A hazai nyomdák elterjedésének térképe 44. Nyomdászati statisztika 44. Nyomdászlapok 45. Nyomdászévkönyvek 47. Albumok, alkalmi, jubileumi kiadványok 47. A magyar nyomdászat általános története 48. A cenzúra története 49. A nyomdászat gazdaságtörténeti vonatkozásai 50. Betűtörténet 50. Az illusztráció története 50. A nyomdászat anyaga: a papír 51. A nyomdászat eszközei, gépei 51. Nyomdászati technika 51. A nyomdai helyesírás története 51. Könyvkiadás és könyvterjesztés 52. A könyvkötés története 52.

ELŐTÖRTÉNET

A könyv Magyarországon és Európában a könyvnyomtatás előtt 55
Nyomdászatunk külföldi előzményei 58

A legrégibb adatok 58. A legrégibb emlékek 62. A nyomdászat alapgondolata 65. Gutenberg 69. A nyomdászat elterjedése 79.

NYOMDÁSZATUNK A RENESZÁNSZ FÉNYKORÁBAN (1472—1526)

Mátyás király viszonya a nyomdászathoz 87
Karai László 96
A budai nyomda berendezése 104
Hess András kiadványai 120
A rejtélyes Confessionale nyomdája 130
Magyar ősnyomdászok külföldön 141

Bakatár, Simon de Gera, Vydenast (magyarnak vélt idegenek) 141. Bernardus de Dacia 142. Basaynus (Rafaynus) Ungarus 143. Thomas Septemcastrensis 145. Johannes Franciscus de Coronibus 146. Jacomo Ungaro 146. Simon de Ungaria 146. Andreas de Corona 147. Martinus Burciensis de Szeidino 147. Petrus de Bartua (Bártfa) 151. Petrus Ungarus 153. Hugo Meram de Ungaria 158. Gabriel Brunch Hungarus 158.

Budai kiadók és könyvkereskedők 160

Szerepük 160. J. Cassis 168. Th. Feger 170. L. Fogelbaider, J. Hufftel, M. de Rupe 181. G. Rüm 182. J. Paep 183. J. Hertzog 189. U. Kaym 193. M. Milcher, St. Heckel, J. Schaller 197. St. de Wardia 201. A. Murarius L. de Sessardia, M. Prischwitz 202.

Külföldi nyomdászok és kiadók a magyar könyvkiadás szolgálatában..... 204

Hamisítványok, koholások 221

A GYAKORLAT

Régi könyvekkel való foglalkozás 225

MUTATÓK

Rövidítések 243

Hely- és névmutató 245

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

Ára 80,— Ft